

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Tidsskrift for
kulturhistorie og
lokalhistorie
Udgivet af
Dansk historisk
Fællesforening

fortid og
nutid

BIND XXX
HEFTE 1
SIDE 1-88
1983

Historie + antropologi = historisk antropologi?

Et etnologisk argument

Af *Palle Ove Christiansen*, IEF, Brede

Der er mange, der føler, at tingene er ved at gå i opløsning. Vi har i over 10 år været konfronteret med studenteroprørets markante krav om fagoverskridelse, videnskabelige institutioner bliver i disse år ubarmhjertigt skåret ned samtidig med, at små nye centre og store selvstændige forskningsprojekter bliver etableret, og det er efterhånden for den enkelte forsker blevet videnskabeligt meriterende *ikke* at forske indenfor det felt, man selv er uddannet i. Litteraturkandidaten beskæftiger sig ofte mere med en forfatters socioøkonomiske opvækstvilkår og hans samtidige klassesammenhænge end med selve forfatterskabet. Det er muligt, at det vækker begejstring blandt litteraturforskere, men langt fra sikkert, at faghistorikeren eller økonomeren synes lige så godt om resultatet. Historikere kan indenfor deres egen kreds vinde sporer ved afhandlinger om familiens universalitet, folkelige myter og en arbejdsmands biografi, hvorimod etnologen eller folkloristen ikke synes resultaterne hverken står mål med indsatsen eller det aktuelle faglige niveau inden for genrene. Omvendt er det blevet populært for antropologer at kaste sig over historien, men den måde historien analyseres og skrives på minder ofte for historikere og etnologer om i bedste fald dårlig lokalhistorie eller overforenklet evolutionshistorie. Mange etnologer mener (vistnok), at de – til andre fags forbløffelse – er i stand til at studere intet mindre end alting.

Alt efter hvem man taler med er disse tendenser blevet taget som udtryk for destruktiv fagopløsning og videnskabelig slaphed, og af andre som tegn på et bredt videnskabeligt paradigmeskifte eller et revideret erkendelsesteoretisk syn på forskningens objekt.

Det er højst tvivlsomt, om nogle af disse udsagn alene kan være rigtige. Til gengæld er det for mig oplagt, at de nye faglige tendenser både rejser visse nye metodiske problemer, og at visse af disse tendenser er klare eksempler på frugtbare videnskabelige udfordringer (m. h.t. videnskabens indgang såvel som til dens praksis).

Der har i de seneste år flere gange været givet udtryk for de store muligheder, der ligger i de nye bestræbelser til særlig at forene de antropologiske fags indfaldsvinkel med et historisk objekt eller med en historisk tidsdimension. På baggrund af nogle af de danske bidrag af antropologer og særlig historikere, vil jeg i det følgende redegøre for, hvorledes sagen tager sig ud fra en etnologs synsvinkel¹. Vi skal her koncentrere os om, hvorledes antropologer ser ud til at opfatte historiens nødvendighed og studiet af ikke-nutiden, og hvordan historikeren ser på antropologiens umiddelbart eksotiske arbejdsmetoder og aspekter. Gennem et par eksempler vil jeg forsøge at vise, hvor afsporingen – i mine øjne – forekommer i det fælles arbejde. Gensidige kærlighedserklæringer har det ikke skortet på,

Palle O. Christiansen, f. 1946, lektor ved Institut for europæisk folkelivsforskning, Københavns Universitet.

Forfatteren takker Thomas Højrup, Karen Schousboe og Uffe Østergaard for konstruktiv kritik af manuskriptet til denne artikel.

1 Her tænkes særlig på temanummeret »Ind og ud af historien« i »*Den jyske historiker*« nr. 21, 1981 (her spc. Uffe Østergaard, Ud og ind af historien og Michael Harbsmeier, Historie og antropologi) samt Niels Steensgaard, Universalhistorie, samfundshistorie og historisk strukturalisme, i *Historisk tidskrift*, bd. 80, hf. 1, 1980 og Jens Rahbek Rasmussen, Problemer og perspektiver i historisk antropologi (bidrag til 17. fagkonference for historisk metodelære 1981 med temaet Den »usynlige« historie (under udgivelse)).

hvorimod antallet af afhandlinger, som virkelig har vist styrken i en samarbejdning af de to fag, endnu er ret fåtallige².

Den venlige optimisme og til tider direkte begejstring overfor en del af den »nye« internationale historielitteratur og m.h.t. rammerne for en slags »historisk antropologi«, som på forskellig vis forener flere fags forskere, kan jeg ikke ubetinget dele. Som det vil fremgå af det følgende, er jet selv optaget af en del af intentionerne bag de nye initiativer, men både fagene historie og antropologi ser på nogle punkter ud til at være ret blinde overfor de teoretiske og metodologiske³ problemer, der opstår ved forsøg på indslusning af metoder, kategoriseringer og empiriske genstandsfelter fra det ene fag til det andet. Nedenstående polemiske bemærkninger både m.h.t. de to discipliner og til de forskellige forskere som refereres må imidlertid mere opfattes som respekt for synspunkter det er værd at modsige, end som forsøg på friholdelse af et traditionelt etnologisk emneområde. Der er mere end nok at tage fat på for alle.

Oplæring i at studere »de andre«

Traditionelt har både historikere og antropologer (etnografer) studeret andre samfund end deres eget. Antropologer har særlig beskæftiget sig med nutidsstudier af de såkaldte primitive samfund, måske til nød med »tilbagestående« områder i Europa, såsom Irland, Alperne og Middelhavsområdet, og historikere har studeret de fortidige samfund, ofte direkte deres egne forfædre. Begge fag har i det store og hele fokuseret på »de andre«. Begge må de i deres indsamling af materiale, i analyser og i formidlingen »oversætte« og begrebsliggøre tilstande, som er forskellige fra deres hjemlige eller nutidige miljøer.

På trods af det umiddelbart fælles udgangspunkt er det imidlertid forbavsende så forskelligt de to fags forskere oplærer studenter til udøvelse af deres kommende gerning. Danmark, og måske særlig universitetet i København, er måske internationalt et ekstremt eksempel m.h.t. de to fags fagtraditioner, men så vidt jeg er orienteret, kan der principielt set iagttages de samme forskelle mange andre steder.

Den unge student i antropologi får ofte den første uge stukket en bog om en primitiv stamme på Ny Guinea i hånden. Han/hun stifter bekendtskab med små mennekser, med knogler tværs gennem næsen, som tilbeder forfædrenes hovedskaller. Man får kapitel for kapitel kendskab til stammens økologiske omgivelser, til dens produktionsform, til religion, slægtskab og interne stridigheder (politik). Kort sagt giver en sådan monografi en form for helhedsbillede, og først og fremmest viser den pædagogisk, at mennesker kan organisere deres liv på en ret anderledes måde, end den studenten selv kender til i sin dagligdag. Hele fremstillingen eksemplificerer tydeligt den etnografiske feltarbejdsteknik, hvor forskeren selv oplever et levende miljø.

For den grønne historiestuderende forholder det sig anderledes. Indtil for et par årtier siden var russens mest afgørende møde med historien timerne med Erslevs lille gule, dvs. den historiske kildekritik⁴. Kildekritikken har i vort århundrede trænet vordende forskere i dissektion af skriftlige levninger fra fortiden, men har aldrig rigtig fundet den plads i det videnskabelige arbejde, som hører den til. Fra at være en teknik blev den langsomt til metode – for én af to generationer nærmest metoden par excellence. I kildekritikken skræller man de falske udsagn og associationer af den sande kerne (hvis den findes), men hvorledes de forskellige kilders kerner sættes sammen til

2. Faget europæisk etnologi er en historisk disciplin med en antropologisk menneske- og samfundsopfattelse. Antropologien (etnografien) i engelsk skikkelse var indtil 1920'erne også historisk orienteret, blev herefter næsten total ahistorisk, men har siden 1970'erne igen rettet blikket mod problemstillinger som kun kan studeres i tid. Den del af antropologien, som beskæftiger sig med såkaldte civilisationsprocesser og globale systemers evolution vil ikke blive omtalt nærmere i nærværende artikel, men mit argument refererer også implicit til denne forskning.

3. Hermed menes en systematisk procedure, som er nødvendig og tilstrækkelig til at honorere den videnskabelige metodes applicering på et empirisk stof.

4. Kr. Erslev, *Historisk teknik*, Kbh. 1911 og efterfølgende udgaver.

sammenhænge i tid og rum, udsiger kildekritikken intet om. Det er noget, den individuelle forsker selv forventes at kunne. Lykkes det ikke via almindelig sund sans, er det fordi forskeren ikke har kilder nok, eller at han anvender de forkerte kilder. Det virkelighedsbillede, der ligger til grund for et sådant syn, vil altid i princippet være afvisende overfor enhver form for eksplicit teori, modelkonstruktioner og faglige begreber. Accepterer man, at »sandheden« ligger i kilden, kan den ikke også ligge udenfor den!

Den faglige teknik kom som en slags videnskabsopfattelse selv til at udpege den art af fortidig virkelighed, som det ud fra dens praksis var mulig empirisk at rekonstruere. Det blev en historie, som kom til at fokusere på de individer, som producerede kilderne, omtales i kilderne, og som i deres samhandling »skaber« begivenheder. De vigtigste begivenheder – og dem, der oftest har efterladt sig skriftlige spor i de centrale arkiver – er de politiske. Kildekritikken egnede sig til at udvikle den politiske historierekonstruktion, hvori man hele tiden måtte etablere kronologiske begivenhedssammenhænge i en fortløbende årsag/virkning-diskussion, såfremt man ville prøve at vise forandrings- og kontinuitetsforløb. Det blev mestendels en historie kendetegnet af detailundersøgelse af »vigtige«, »virkelige« korttidstildragelser⁵. Det vil være forkert at påstå, at denne form for historieforskning i dag nyder bred tilslutning, men at denne klassiske historikerskoling i høj grad har profileret faget, vil de fleste nok kunne medgive. Indtil 1960'erne brugtes kildekritikken også kun på kilden og næsten aldrig på forskerens kulturelt og socialt prægede »oversættelse« af den.

Min erfaring er, at det verdensbillede, som førsteårsstuderne tilegner sig gennem indlevelse i den Ny Guineanske stammes lille, men ofte komplicerede verden eller i den kildekritiske laboratorieøvelse kommer til fundamentalt at præge deres fremtidige syn ikke kun på deres egen forsknings genstand,

men tilmed på hele deres videnskabsopfattelse og derved også på opfattelse af nabofaget (historie respektiv antropologi).

I mange år var der praktisk talt overhovedet ingen forbindelse mellem de to discipliner, og selv blandt udbrydere i fagne, som – trods ofte forskellige teoretiske grundkonceptioner – i øjeblikket diskuterer mulighederne for en fælles tilgang til emneområder og problemstillinger, mærkes den dybereliggende manglende forståelse for de problemer, man tager med sig, når man uden en nøjere indsigt låner fra nabofaget. Kort sagt ser det ikke ud, som om man mener, at det er nødvendigt at tage det andet fag særlig højtideligt eller respektere de kodex, som nabofaget har udviklet inden for det pågældende felt. Det er mestendels en helt uforpligtende flirt, der foregår.

Tidsdybde, makrosynspunkt, universalhistorie

Selv om udbryderne fra de to fagbåse prioriterer flere aspekter i nybruddet forskelligt, er der hos adskillige i øjeblikket delvis enighed om det nødvendige opgør med det korte tidsperspektiv i analysen og med studiet af det begrænsede rum. Man har erkendt, at hoveddynamikken sjældent er indeholdt i det lokale samfund. Det er kun muligt at forstå det samfund, man studerer i sammenhæng med større systemer og som led i en ofte længere udvikling. Påvirkninger fra marxismen i 1960'erne er tydelig, men også klassiske forskere som Max Weber og Karl Polanyi har været anvendt i denne forbindelse. Man vil vise det globale i det lokale og vice versa. I opgøret med de liberalistiske økonomiske moderniseringsteorier – som mange antropologer og historikere fattede kærlighed til i 1950'erne og 60'erne – har særlig den såkaldte center/periferi-debat spillet en fremtrædende rolle. Man har her vist, at ekspansion i ét område ofte har en direkte sammenhæng med

5. (Dansk) Historisk tidsskrift har været en ret tydelig eksponent for denne historieretning. Se endv. Kristof K. Kristiansen og Jens Rahbek Rasmussen, *Brud eller kontinuitet i dansk historievidenskab*, i *Fortid og nutid*, bd. 26, 1976.

underudvikling eller stagnation i et andet. Allerede for en generation siden viste Braudel⁶ den vigtige handelsmæssige, politiske og delvise kulturelle forskydning fra Middelhavsområdet til Atlanterhavet i 15–1600-tallet, senere er marginaliseringen af Østeuropa som kornkammer for det ekspanderende Vesteuropa blevet fremhævet, og forholdene i Vest- og Nordjylland kan på samme måde sættes op overfor udviklingen i Øst-Danmark (både i 1600-tallet og efter 1945).

Set fra antropologens synsvinkel startede center/periferi-debatten med analysen af sammenhængen mellem underudvikling i den 3. verdens samfund og den vestlige verdens kapitalistiske ekspansion. Hurtigt måtte mange antropologer dog erfare, at accepterede man denne sammenhæng (i koloniafviklingens århundrede), måtte man også erkende, at de samme relationer – og dermed »påvirkninger« – måtte studeres tilbage til det tidspunkt, hvor de primitive samfund blev koloniserede, i mange tilfælde tilbage til 15–1600-tallet. Samtidig viste det sig, at selv om to (lokale) samfund kunne siges at være underlagt den samme koloniale underudvikling og måske indtage samme position i overgangen fra én produktionsmåde til en anden, var de alligevel i dag vidt forskellige. Denne forskel kunne ikke forklares med henvisning til verdensøkonomien, makrohistorien etc., men måtte søges i forskelle i disse (lokal) samfunds egne historiske forudsætninger. Dette gælder i lige så høj grad for stammen på Ny Guinea som for landsbyen i Karpaterne. Men hvorledes klarer man denne udfordring ved studier i ofte analfabetske/illitterære samfund? Og hvorledes har antropologer tacklet dette historiske problem i områder som Karpaterne, eller i de italienske eller svejtsiske alper, hvor der trods alt findes skriftlige kilder? Jeg skal her kort koncentrere mig om det sidstnævnte spørgsmål. Det første er af næsten uoverskuelig karakter og kun uendelig får antropologer har virkelig forsøgt at give et relevant bud på problemet⁷.

Antropologer og historie

Hvert år bliver forskellige mere eller mindre eksotiske lokaliteter i både Øst- og Vesteuropa invaderet af unge amerikanske antropologer, der ud fra forskellige intentioner ønsker at udføre feltarbejde i den gamle verden som grundlag for deres Ph.D.-afhandling. Denne form for afhandlingsarbejde er meget forståeligt underlagt kravet om at vise, at man er med på »det sidste nye«, og i 1970'erne var det tydeligt, at en vis interesse for en historisk dimension i lokalstudiet blev fremherskende. Den metodiske baggrund herfor blev imidlertid sjældent diskuteret, og i forordene bliver den historiske tilgang ofte begrundet med, at da et europæisk landsogn ikke kan studeres som et nutidigt hele (dvs. som en primitiv stamme ud fra den funktionalistiske tradition i antropologien), må den studeres historisk. Man vil derfor søge at fremdrage de historiske »kræfter« eller forudsætninger bag de former og strukturer, som kan fremanalyseres ud fra de etnografiske data.

Indtil nu har vi mig bekendt ikke set et eneste af disse studier, som kan kaldes blot nogenlunde vellykket. I praksis viser det sig ofte, at disse »nye« antropologiske lokalstudier – som bl.a. vil vise antropologiens potentiale i studiet af komplekse samfund, samtidig med at man vil prøve at eliminere de begrænsninger, som feltarbejdsteknikken sætter i form af isoleret helhedsopfattelse – sjældent får historien til metódisk at passe sammen med antropologien. »Historie« bliver nærmest betragtet som nogle data om fortiden, hvoraf man umiddelbart kan udplukke dem man lyster, og hvor man ikke behøver at beskæftige sig med de (umiddelbart) uinteressante. Man tager et par tal fra kommunearkivet, finder måske en lokalhistorie af en stedlig skribent, klipper et par oplysninger ud af gamle etnologiske beretninger fra 30'erne og blader måske et par ældre folketællinger, kirkebøger og retsprotokoller igennem. Kort sagt: De fleste søger uden skelen til de teore-

6. F. Braudel, *La Méditerranée et la monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris 1949.

7. Se fx. Renato Rosaldo, *Ilongot Headhunting 1883–1974. A Study in Society and History*, Stanford 1980, og Asmarom Legesse, *Gada. Three Approaches to the Study of African Society*, N. Y. 1973.

tisk funderede krav de stiller til sig selv i det etnografiske arbejde, at modellere en lokal forhistorie op af ofte ret tilfældige data, uden hensyn til nogen form for metode endsige elementær kildekritik. Det ser endda ofte ud, som om man end ikke har skænket det en tanke, at der her findes et problem! Resultatet bliver mange gange en ret traditionel monografi over lokalitetens økonomi, familieliv, politiske liv etc. påhæftet et introduktionskapitel om den »historiske baggrund«, som sjældent når en bedre kvalitativ standard, end hvad vi finder i en middelmådig skandinavisk amatørlokalhistorie. Også hvor der anvendes andenhåndsfremstillinger fremtræder historien ofte i antropologers afhandlinger som en overforsimplet deterministisk samfundsbeskrivelse.

Selv da den højt respekteret Erik Wolf i samarbejde med John Cole, som har specialiseret sig i Europas antropologi, forsøgte sig med en komparativ, historisk og antropologisk studie af to forskelligsprogede nabolandsbyer i de nordlige, nuværende italienske alper, blev resultatet ikke principielt anderledes⁸. Knap halvdelen af bogen *The Hidden Frontier* er et forsøg på en historisk redegørelse for udvikling af identitet og nationalisme i Alperne og Tyrol i almindelighed strækkende sig fra middelalderen til i dag. Hovedparten af argumenterne er hentet fra almene historiske fremstillinger og ret lidt stof stammer fra den dal, som de rent faktisk studerer. Af relevant lokalt, primært kildemateriale er kun benyttet stof omhandlende befolkningshistorie og arv. Forklaringen af de nuværende forskelle mellem landsbyerne som skulle have – og har – historiske rødder er svag, og det lykkes ikke for forfatterne at give deres historiske stof virkelig udsagnskraft. De har ingen videnskabelig model, som har styret det historiske arbejde, og de har ikke magtet eller fundet det relevant at bearbejde et bredere historisk materiale fra lokaliteterne. Man springer for hurtigt til det større niveau for at få en fornemmelse af udvikling af konflikter omkring

fortidig etnicitet og nationalt tilhørsforhold. Sådanne forhold kan naturligvis ikke udelukkende studeres lokalt, men til gengæld taber man i det foreliggende tilfælde også den mulighed på gulvet, der havde været for historisk at gøre rede for de lokale nutidige forskelle, som var den oprindelige intention med undersøgelsen. Som så mange andre antropologer, som har vist at de er i stand til at drive nutidsforskning på et solidt analytisk niveau og med en professionel behandling af det empiriske stof, demonstrerer Wolf og Cole en nærmest naiv opfattelse af, hvad historieforskning er for noget, hvad arbejde med »langtidsforklaringer« egentlig kræver af underbygget argumentation, og hvilke problemer der metodisk er forbundet med at arbejde med et spørgsmål som nutidige variationer i historisk perspektiv.

Noget mere vellykket, men også mindre vidtfavnende, er den amerikanske antropolog Robert McC. Nettings nyligt udkomne studie over en svejtsisk landsby i 300-årigt perspektiv⁹. Han fokuserer på forholdet mellem de naturgivne vilkår, arbejdskraftsbehov og husholdsorganisation i økonomien, og gennem et historisk-demografisk studium af lokaliteten søger han at analysere forandringen eller permanensen heraf i tid. McC. Nettings konkrete historiske analyse er professionelt udført, men stadigvæk må man nok formode, at såfremt han havde lært lidt mere historisk undersøgelsesmetodik end den kildemæssig snævre familiekonstitution, ville hans afhandling have været endnu mere vellykket. Netting er imidlertid et godt eksempel på én af de meget få antropologer, der indtil nu har arbejdet med at forene antropologisk kultur-økologisk analyse med en relevant – omdelt tematisk begrænset – historisk undersøgelse af de konkrete problemer, der har optaget ham. McC. Netting vil imidlertid nok finde flere læsere inden for den demografiske historie end inden for den teoretisk interesserede antropologi.

Egentlig kan det virke paradoksalt, at an-

8. John Cole og Eric Wolf, *The Hidden Frontier. Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*, N. Y. 1974.

9. Robert McC. Netting, *Balancing on an Alp. Ecological Change and Continuity in a Swiss Mountain Community*, Cambridge 1981.

tropologer, som i almindelighed har tradition for at beskæftige sig langt mere indgående med teori og metode end historikere, har vist en så begrænset interesse og forståelse for at behandle historiske forhold på samme måde og under hensyntagen til de samme faglige krav, som det er tilfældet med deres eget klassiske område, de etnografiske nutidige forhold, og hele det kompleks af problemer, hypoteser og sammenhænge, som studiet af dem har ført med sig. Hertil kan man naturligvis lidt spidst svare, at det alene beror på ukendskab til mere komplicerede arkivstudier og til de muligheder, der ligger i udviklingen i en relevant historisk metodologi, dvs. systematiske procedurer for hvordan man foretager en tilstrækkelig undersøgelse i forhold til ens problem¹⁰. Til gengæld må man også erkende, at der ikke har været ret mange historikere, som har kunnet hjælpe antropologerne med problemet. I mange år så faghistorikere ikke med blide øjne på arkivinteresserede fagfolk, som ikke var med i det historiske form-skærerlaug, det blev af flere grunde ikke taget helt højtideligt, hvis akademisk uddannede kandidater begyndte at beskæftige sig med en lokalitets historie (straks betegnet som »lokalhistorie«), og metodologi talte man ikke om. Dette spørgsmål er i Danmark først blevet sat under debat som et biprodukt af den nyere historiografiske diskussion, hvor træk i tysk, engelsk og specielt fransk historieanalyse (og dermed virkelighedsopfattelse og undersøgelsesmåde) også sammenlignes med den (særlige) dansk-svenske historieskrivning. Men mig bekendt har der endnu ikke været afholdt undervisning i historisk metodologi. Groft sagt fandt historikere det længe ikke særlig relevant at »hjælpe« antropologer, de forstod ikke antropologernes videnskabelige problemstillinger (endsige deres sprogbrug), og selv om de havde forstået dem, ville de fleste sandsynligvis ikke have kunnet yde dem megen støtte udover det rent kildemæssige.

En sleben dansk-svensk kildekritiker – det være sig inden for politisk eller økonomisk historie – ville stå ret uforstående over for en antropologs ønske om rekonstruktion af forandringen i interpersonel adfærd og symbolkommunikation i en »tilfældig« landsby i 1800-tallet.

En anden grund til antropologers manglende engagement i historieforskningen findes i mine øjne også i det forhold, at på trods af at man både vil beskæftige sig med »de andre« i rum og nu også i tid, så er der i den empiri, hvorudfra man bl.a. sammensætter sine spørgsmål, og som man også bruger til at teste sine hypoteser på, en så afgørende forskel, at det er meget vanskeligt at udføre en konsistent analyse såvel som at give en jævn skriftlig fremstilling. Eller rettere: De tilfældige kilder, der er tilbage til analyse af fortiden, er af en anden karakter end de mængder af nutidige etnografiske data, som i princippet står til forskerens rådighed.

Et praktisk eksempel

Lad os fx. forestille os et eksempel, hvor en antropolog på baggrund af en given interesse sætter sig for at undersøge sammenhængen mellem husholdsorganisation, produktionsform og besiddelsesvilkår (inkl. arv) med udgangspunkt i fx. en midtjysk lokalitet. Han vil hurtigt opdage, at lokaliteten i dag består af mange kategorier af folk med flere forskellige livsformer. Begrebet produktionsform, som umiddelbart sigter til primær produktion, må bearbejdes yderligere, men ved at tale om organisering af arbejdet eller lignende lykkes det måske at få defineret de væsentligste forhold og dermed vise forskellen fra det rene lønarbejde til dem, der helt lever af eget arbejde i landbrug og fremstillingsvirksomhed. Antropologen får langsomt ringet de forskellige livsformer ind, får analyseret deres betin-

10. Se fx. Börje Hanssen, *Common Folk and Gentlefolk*, i *Ethnologia Scandinavica* 1973, og samme, *Metodiske synspunkter på studiet af lokalsamfund*, *Det danske historikermøde 1973*, Kbh. 1975. Jvf. også argumentationen i E. P. Thompson, *On History, Sociology and Historical Relevance*, i *British Journal of Sociology*, Vol. 27, nr. 1 1976.

gelsesforhold og interne relationer og gennem feltarbejdet erhvervet stadig større kendskab til den måde, lokaliteten fungerer på.

Nu kommer den næste fase, som i praksis består i, at feltarbejderen optegner om de ændringer, der er foregået i mands minde, dvs selvoplevede omstændigheder tilbage til ca. 1920 og refererede forhold fra forældregenerationen, som punktvis kan strække sig et stykke tilbage i 1800-tallet. Han erfarer, at nogle af de nuværende livsformer slet ikke fandtes i lokaliteten i 1930'erne, at primærerhvervene var mere fremherskende (og lokalpolitisk dominerende) samt at de på husholdningsniveau var organiseret ret anderledes. Man supplerer med det forhåndenværende lokale kildemateriale, som ofte i de sidste hundrede år er både spredt og fragmentarisk og kommer ret hurtigt til at sammenligne de omstændigheder, man finder i lokaliteten med de almene skriftlige fremstillinger, som er tilgængelige. De fleste antropologer og etnologer må som regel konstatere, at de forhold, som det lader sig gøre at belyse ad arkivalisk vej, slet ikke kan blive af samme art som feltarbejdet og optegnelserne én à to generationer tilbage. Det er feltnoterne, karrierefølberne fra de forskellige kategorier af folk, optegnelserne om arbejdsprocesser, innovationskonsekvenser, arvestrategier og ens egen successive forståelse af folks begrebsunivers, der er kernematerialet, og som det er muligt at få til at »passe sammen« i en (korttids)historisk fremstilling.

Problemet kommer imidlertid først virkelig, hvis det viser sig, at et tidsforløb på to generationer ikke er tilstrækkeligt til at afdække de forhold, som søges belyst ved det historiske perspektiv. Lad os nu forestille os, at vor antropolog ikke som de fleste i sin kvide vil gribe til billige løsninger. Han undlader med det samme at ty til ældre, generelle historiske fremstillinger om statsdirigering, landbrugets økonomisk-politiske ændringer eller kapitalismens udvikling i almindelighed og herudfra ved hurtige sproglige krumsving eller monokausalistiske analytiske operationer at forsøge at vise sin midtjyske lokalitet i sin nødvendige »historiske sammenhæng«. Vor antropolog holder tvært om fast ved sit oprindelige pro-

blem om forholdet mellem de tre aspekter og deres eventuelle transformation og forsøger i stedet her ud fra at finde en indgang til det historiske kildestof, som burde være tilstrækkelig til at tilfredsstille kravet om en konsekvent analysemetode. Dvs. at han sætter sig for at konstruere en procedure, som udstikker hvilke veje han nødvendigvis må gå frem efter.

Det vil i praksis vise sig, at han udmærket kan få hold på samtlige besiddelsesvilkår i hvert fald tilbage til 1600-tallet (hvis han behøver det), på husholdsstrukturen til engang i 1700-tallet og i en grovere form til ca. 1650 samt i det mindste rekonstruere næringslivets organisation lige så langt tilbage. Han vil finde, at man ikke skal så forfærdelig langt bagud i tid, før den officielle kategori »bønder« kunne optræde både som selvejere og som fæstere, og at deres subsistensform, selv inden for samme lokalitet, kunne være endog ret forskellig. Det blive straks mere vanskeligt, når man skal have hold på, hvordan arbejdslivet var organiseret, hvordan »hjemmelivet« udformede sig blandt de forskellige kategorier, og for tiden før 1700 finder han måske, at man faktisk dårligt kan tale om enheder som hushold/familie. Nogle af de vestligste gårde indeholdt to, tre, fire, ja op til seks-syv hushold. Virkeligheden bliver mere og mere eksotisk . . .

Det bliver stadig sværere at fastlægge kriterier for forskelle og ligheder i en på nogle punkter forskellig samt på andre områder – og i forhold til hans nuværende livsformer og kategorier – ret ens almuemasse. Forskeren er nødt til at lade sig nøje med punktvis gennem retssager mellem folk, via tvistigheder med statsmagten og godsejeren og ved ytringer af mellemmand som myndighedspersoner, præster, fogeder og rejsende at få *et glimt* af det lokale liv, som *måske* kan kaste lys over den fortidige struktur, han søger. Men det kan være næsten umuligt at få noget systematisk at vide om (forskelle i) arvestrategi, om afhængighed og dominans, om lokale relationer og selve folks udblik på livet. Og det er faktisk nødvendigt for at få et begreb om livsformerne anskuet som folks meningsfulde livssammenhænge, om hvad forskellige kategorier af folk ønskede og håbede at kunne gøre, samt

hvad de under forskellige omstændigheder rent faktisk gjorde og kunne gøre.

Her kunne man forestille sig, at antropologen skærer igennem og konkluderer, at man simpelthen ikke kan få ordentlig hold på de relevante forhold ud fra et så flimrende og usammenhængende materiale.

Det er imidlertid en ihærdig forsker, vi har for os. Han går tilbage til sit feltmateriale og konstaterer, at de mest sammenhængende eksempler han har om folks livssituationer er livsforløbene fra de forskellige kategorier af folk, som netop afspejler de betingelser, som folk livet igennem har været underlagt, såvel som de strategier – og den ideologi der ligger bag – som de selv har forsøgt at betjene sig af igennem deres liv. De viser gennem en indirekte analyse både det kollektivt efterstræbelsesværdige og det individuelt mulige. Og har man blot 10–15 livsforløbsoptegnelser fra hver livsform, viser erfaringen, at strukturelt samme sociale og kulturelle forhold med forbavsende ensartethed reproducerer sig igen og igen.

Hvis man nu forsøgte at rekonstruere fortidige menneskers livsforløb, ville man ikke kun kunne forsøge at foretage en parallel kategorisering og indirekte kunne nærme sig vor antropologs problem; man ville også tilvejebringe et materiale, som direkte lod sig sammenligne med feltstoffet. Derved ville man blive i stand til at få hold på visse aspekter i flere situationer på forskellige tidspunkter.

Det er midt sagt ikke noget lille arbejde blot at rekonstruere et begrænset antal folks livsforløb i fx. 1700-tallet, men selv efter at det er gjort, må vor antropolog konstatere, at nok hjalp dette gevaldigt på forståelsen af lokalitetens indbyggeres muligheder fra barndom til død, men at det slet ikke er nemt at sammenknytte dette materiale med livsforløbene ca. 1900 til i dag. Livsforløbene er et af de mig bekendt bedste empiriske aspekter til opfattelse af integrerede livssammenhænge, men selv efter den bedste historiske rekonstruktion er umiddelbar sammenligning ikke mulig. Og her er vi fremme ved selve problemet med det etnografiske materiales karakter i forhold til det historiske. Det er ikke kun et

spørgsmål om detailrigdom. Det rekonstruerede livsforløb indeholder som regel kun »resultaterne« af de individuelle bestræbelser eller træk af, hvorledes folk er »puffet« gennem tilværelsen. Det er mange gange muligt at få fat på, hvad folk har stræbt efter, eller hvad de har søgt at undgå, men alle de ræsonnementer om livskriser, om forandringer i hus og bedrift og relationer til slægts- og nabosammenhænge, som nutidige livsforløbsbetretninger ofte er spækket med, mangler som regel aldeles (selv om de på det pågældende tidspunkt har »eksisteret«). Det er således vanskeligt at udføre en parallel, systematisk analyse af sådanne omstændigheder, herunder også forhold som arv, driftstilrettelægning i landbrug samt husholdets arbejdspotentialer og organisering. Dette problem kommer ofte til at følge forskeren hele vejen frem i den skriftlige fremstilling som – hvis livsforløbene bruges som illustrative eksempler på en bestemt socialstruktur – har tendens til at få en kvalitativt set nutidig slagside. Selv når feltarbejderen har udført et godt historisk stykke arbejde! Dette arbejde er naturligvis ikke spildt. Det er aldeles nødvendigt i seriøs forskning af den skitserede art, men rejser også nye problemer, som man ikke kan give klare svar på i den nabovidenskab (in casu historie), som man »låner« fra.

Når jeg har dvælet så udførligt ved dette tænkte eksempel, er det fordi de fleste antropologer, der giver sig i kast med et sådant arbejde, ret hurtigt vil blive klar over dilemmaet. Og når netop det vil berøre antropologer så stærkt, er det fordi de relevant nok sammenligner med de muligheder, der findes i feltarbejdsituationen og som hvad angår empiri og systematik langt overgår de historiske. Historikeren reflekterer sjældent over samme problem. Han ved i forvejen, at stoffet er mere eller mindre begrænset, og han tænker sjældent udpræget sociologisk. Fordi problemet måske altid vil eksistere, er der dog ingen som helst grund til at lade være med at tumle med det, hvis en (lokal)historisk analyse viser sig nødvendig. Det er blot i de fleste analyser betydelig sværere at forene felt- og arkivmaterialet, end man umiddelbart skulle

tro, selv om begge former for data refererer til menneskeligt liv og er produkter af menneskelig aktivitet.

Hvordan opfatter historikere antropologi

Blandt de historikere, der er ved at sprænge sig ud af de »traditionelle« historikerrammer, er der en tydelig tendens til at vende sig bort fra kildekritikken forstået som metode, fra studiet af det nationale rum (fx. fra et forholds nationale udbredelse eller almene karakteristika), fra den lineære tidsdimension (samfundets kontinuerlige »udvikling«) og fra studiet af formelle befolkningskategorier og institutioner (fx. staten, skolevæsenet, retsbetjente, lønmodtagere). Hvad man til gengæld vender sig imod, og hvordan man gør det, er vanskeligere at skitsere. Selv om de nævnte tendenser alle kan rummes indenfor rammerne af en proklameret makrohistorie, socialhistorie og en global systemanalyse, skiltes vandene i 70'erne mellem en overvejende marxistisk teoretisk interesseret fløj, der fokuserede på globale systemer/nationalstatens udvikling/center-periferi og en mere diffus kategori, der på mindre teoretisk men solidere empirisk grundlag slog knap så ambitiøse brød op, men som også ville »noget andet«. Det er imidlertid et spørgsmål, om nogen af disse retninger i sig selv kan siges at udgøre noget konsistent historiesyn.

Historikeren Niels Steensgaard har på prisværdig vis forsøgt at sammenfatte de nye tendenser i en stræben mod en 1) strukturel tidsopfattelse, 2) en fokusering på bl.a. uformelle kategorier som historiens objekt og 3) en større rumdimension¹¹. Med en strukturel tid – i modsætning til en lineær tid – menes en opfattelse af tid som forskellige tider, der hver især er kendetegnet ved specielle strukturelle

forhold, med uformelle kategorier tænkes fx. på familien, folkelige bevægelser eller protestgrupper, og med en større rumdimension hentydes til det ufrugtbare i, at de fleste historikere ofte indskrænker sig til at studere deres eget land i stedet for at undersøge et forhold i dets totale rumlige udstrækning eller i det mindste sætte det i forhold til totaliteten. Dette benævner Steensgaard også for henholdsvis historisk strukturalisme, samfundshistorie og universalhistorie. Hertil bemærker den historisk interesserede antropolog, Michael Harbsmeier, imidlertid: »og netop her ligger efter min mening et problem: spørgsmålet nemlig, om de tre skitserede tendenser virkelig er solidariske med hinanden, om de danner et system, om de kan sættes sammen til »et nyt historiesyn«. Eller om de ikke snarere, parvis eller endda hver for sig, går hver til sit uden at have andet til fælles end oppositionen mod det gamle«¹².

Harbsmeier har klart ret i, at de tre forhold ikke indgår i noget veldefineret struktureret system og derfor ikke (samlet) danner nogen sammenhængende helhed. Steensgaard nævner¹³, at historikernes arbejdsformer stort set er uforandrede, men at opfattelsen af væsentligt og uvæsentligt er ved at ændres. Dette er også rigtigt, men da de tre forhold ikke udgør en struktur eller indgår i nogen model, kan intet i dem i sig selv udpege, hvad der netop er væsentligt eller uvæsentligt. Og det er midt sagt nok så vigtigt!

Det nye forskningsområde er netop kendetegnet ved en manglende tilstedeværelse af en sammenhængende videnskabelig begrebsstruktur: Mange erklærede marxister fra 60'erne søger nu efter en slags historie, som populært sagt ikke »glemmer mennesket« og flere ikke overvejende marxistisk orienterede historieretninger søger hver på deres vis at udvide deres empirisk definerede genstandsfelt til at omfatte forhold, der ikke tidligere har været

11. Steensgaard 1980:82, se ovenfor.

12. Harbsmeier 1981:61, se ovenfor.

13. Steensgaard 1980:87, se ovenfor. Jeg vil dog gerne understrege, at Steensgaard ud fra de her anførte synspunkter uden tvivl er en af de danske historikere, der på mest frugtbar vis har demonstreret et strukturelt synspunkt i udforskning af et konkret problem. Hans arbejde med metodiske problemer i forhold til den empiriske undersøgelse er også – omend jeg ikke helt forstår, hvorledes bl.a. historiske »aktører« kan forekomme i en strukturanalyse – ret sjældent selv blandt yngre historeforskere.

studeret (fx. børn, alderdom, sexuelliv, fattigdom, bestemte sociale kategorier etc.). Det er i denne fælles udfordring, historikere af mange slags i øjeblikket kan finde hinanden og nu vender blikket mod de antropologiske fag; ikke så meget pga. disses aktuelle videnskabelige problemstillinger, men mere fordi de umiddelbart har haft en vis tradition for (også) at beskæftige sig med de empiriske forhold, som historikere ikke i nævneværdig grad har ofret interesse. Historikere mener naturligt nok, at deres egen måde at afgrænse et emne på også gælder for antropologen – men det er netop ikke tilfældet.

Når Steensgård taler om tendenserne til studier af uofficielle grupper, Uffe Østergård peger på interessen for det »almindelige menneskes« historie eller Jens Rahbek Rasmussen i bund og grund vil »en anden slags historie«¹⁴ dækker der sig i disse betegnelser et emnemæssigt felt, der ser ud til at kunne omfatte slaver, hekseri, arbejdsdag, kvinder, barndommen, døden, tanken, bevidstheden, folkekultur, banditter, ludere, dagligdagen, diverse former for oprør, almisselemmer m.v. For at kunne studere disse forhold må man lede efter nye former for kildemateriale, læse »traditionelle« kilder på en anden måde, interviewe nulevende mennensker eller udnytte biografier etc. Såkaldt mundtlig historie betragtes i øjeblikket også som »antropologisk«, selv om der egentlig er klarere paralleller til Danmarks Folkeminders bøger fra 1920'erne.

Som udenforstående kan man vel i al beskedenhed spørge sig selv, om disse initiativer på den måde de mestendels bliver praktiseret, videnskabeligt set repræsenterer noget nyt og progressivt, eller hvor antropologien egentlig kommer ind i billedet.

Det er for mig at se ikke spor mere progressivt at studere de fattige eller en oprørsleder end at analysere adelen eller den borgerlige elite. Faghistorisk er det – indenfor et tilfældigt fag – måske en nyhed, men hvis måden det gøres på principielt er den samme, som den fremvoksende bondestand eller industri-

magnaten blev behandlet ud fra for én eller to generationer siden, er det kun et rent ideologisk eller modemæssigt fænomen, vi står overfor. Om 20 år vil de samme mennesker studere andre empiriske temaer, der til den tid vil være en vogue.

Hvis historikere finder, at de kan hente støtte i den antropologiske litteratur, er dette korrekt al den stund, at antropologer ofte netop har studeret »uofficielle kategorier«, hele (små) samfund og kulturelle former. Dette gælder først og fremmest dén såkaldte funktionalistiske antropologi. Det ser blot ud til, at de fleste historikere ikke bekymrer sig meget om, hvad funktionalisme er, men udelukkende fokuserer på de empiriske fremtrædelsesformer de møder i denne litteratur. Heri består netop dilemmaet. For antropologen er det problemet – og ikke det empiriske tema – der er det væsentlige og dernæst måden, det løses på!

Studiet af fx. et såkaldt socialt drama som et oprør, et »møde« eller en fest udføres sjældent for at studere ét bestemt oprør, en bestemt institution eller en særlig festskik blandt nogle bestemte mennesker, men for indirekte at få en indgang til en mere udførlig eller en anden viden om den samfundsstruktur, som de er del af. Fænomenerne er altså primært »data« og ikke i sig selv formål for forskningen. Antropologen vil selv i en historisk undersøgelse næppe finde på at skrive en bog om hekseriets historie i lokalitet NN, om dødens historie etc. Hans kolleger vil straks søge efter, hvor hans problem er, hvorimod historikeren sjældent vil blive stillet overfor et lignende spørgsmål.

Når Rahbek Rasmussen mener, at der i det antropologiske perspektiv implicit ligger en tendens til at afgrænse objektet, så det svarer til de mikro-samfund, man (i.e. antropologerne) normalt studere¹⁵, er det for en historiker måske et iøjnefaldende træk, men dog uden egentlig betydning. Udsagnet rammer præcis så meget ved siden af, at historikeren undgår at få øje på det, som i mine øjne i

14. Steensgaard 1980, Østergaard 1981, Rasmussen 1981, se ovenfor.

15. Rasmussen 1981:13, se ovenfor.

virkeligheden burde interessere ham. En antropolog kunne måske i 1925 studere en melanesisk ø for netop at få noget at vide om denne ø's befolkning, men ingen vil i dag studere en »tilfældig« landsby i Karpaterne af samme grund. Man studerer derimod landsbyen, fordi den indeholder/repræsenterer nogle tilstrækkelige strukturfænomener, som er nødvendige for at kunne udforske en bestemt problemstilling. Mikrosamfundet er altså igen ikke objektet. »Mikro-samfundet« som empirimark har derimod sammenhæng med den tidligere nævnte funktionalistiske organisme-teori, som går ud fra alle fænomeners indbyrdes sammenhæng. Og nu er vi ved at være tæt på noget, som måske kan kaldes for et antropologisk perspektiv. Selv om antropologer i snart 20 år har gjort op med funktionalismen som skole, vil de fleste antropologer nok stadig acceptere nødvendigheden af at analysere »tingene« i en funktionel sammenhæng. Og det er netop denne *funktionelle sammenhæng* der gør, at en antropologisk afhandling kan indeholde oplysninger om både hekseri, alderdom, sygdom, fattige og folks verdensopfattelse uden at det hele ender i kaos. Det er karakteren af disse sammenhænge, historikeren har brug for, hvis han skal have nogen videnskabelig gevinst ud af at beskæftige sig med de »nye« aspekter i historien. Ellers ender den ny genre sandsynligvis som en helt ustruktureret og atomistisk historie, hvor kun empiriske aspekter binder forskere sammen.

Når man som David Gaunt¹⁶ er klar over, at det antropologiske perspektiv for historikeren i første omgang ligger i opfattelsen af det *totale* hverdagsliv integreret i selve forskningsprocessen, implicerer dette naturligvis, at man også må kunne analysere det. Man må være (blive) i stand til systematisk at udrede forskellige folks eksistensbetingelser, trin for trin at arbejde sig ind på arten af de relationer, som nødvendigvis må eksistere, og være forberedt på, at et samfund ikke slet og ret er lig med summen af dets (umiddelbare) bestanddele. I en sådan udredning er der – såfremt studiet er forankret i en problematik –

ikke plads til hvad som helst, men en tilstrækkelig analyse vil afsløre de centrale sammenhænge i lokaliteten/livsformerne, vil vise relationerne til størrelser uden for lokaliteten/livsformerne og vil demonstrere sammenhængen mellem den eller de ideologiske struktur(er) og dagliglivets praksis.

En sådan procedure *forudsætter* en begrebsanalyse, og den vil i sin konsekvens uvægerligt sætte mange af de nye temaer »på plads« i en struktur og hen ad vejen inddrage det for historikere så åbenlyst vanskelige kulturelle aspekt. Der er ikke noget hokus pokus her, sondringen mellem de officielle og uofficielle kategorier bliver overflødige, vi bliver fri for allehånde efterrationaliseringer om, hvorfor man evt. studerer et elsket emne, og vi spares for en del af de stedse forekommende kausalforklaringer om fx. samfundsstruktur og bevidsthed, om innovation og behov, om aktører og deres psykologiske habitus etc. Her behøver historikere ikke være nervøs ved, at politik og økonomi bliver skubbet i baggrunden eller at den »reelle« verden bliver fortrængt af folks egen symbolverden. Alle disse aspekter kan ikke alene rummes i denne analyse, de hører – mere eller mindre – med til den.

Betragter man antropologi på denne vis – som de fleste antropologer sandsynligvis vil betegne som mere end forsimplet – er det vanskeligt at se ret meget antropologi eller nybrud i en del af den forskning, som nu serveres under betegnelser som historisk antropologi m.v. Temaerne er nye og mange af dem inciterende, men udnyttelsen af de antropologiske erfaringer, forskningsindgange og aspekter er ret lille. Man kan endda sige, at mange er ved at falde i antropologiens gamle fælder blot med en ny (historisk) empiri. Rahbek Rasmussen mener¹⁷, at antropologi generelt har haft større indflydelse på historie end historie på antropologi. Hvis dette er tilfældet, udnyttes denne inspiration imidlertid mere til verbale manifeste og smart sproglig garnering end til en egentlig forskning, som resulterer i en anderledes form for studier.

16. David Gaunt, *Memoir on History and Anthropology*, HSF 1982:20.

17. Rasmussen 1981:8, se ovenfor.

Den franske bølge

Når man i historikerkredse og i almene intellektuelle miljøer taler om historisk antropologi, hentydes der ofter til den franske *Annales-tradition*¹⁸. Her har der været en mere frugtbar kontakt mellem historie og socialvidenskaberne, end hvad der er tilfældet i de fleste andre lande. Dette har resulteret i en historieforskning, som ikke er primært fokuseret på begivenheder, konger og storskalapolitik. *Annales*-historie har erhvervet sig et ry som en hermeneutisk og funktionel historie, der er interesseret i strukturer, og som er i stand til at skrive om almindelige mennesker, om landskaber, livet i småbyer, om familie, følelse og mentalitet. Førende forskere har proklamatorisk talt om en problemorienteret totalhistorie, som særlig skal fokusere på strukturer og konjunkturer, dvs. af begivenheder ret uafhængige, men stadig tilbagevendende menneskelige handlinger i et bestemt miljø eller i en bestemt tid.

Dette idealkrav er der dog ikke mange, som kan honorere, hver gang de skal sætte pen til papir, og *Annales*-folkene har næsten også haft en afsky for at fortælle andre, hvorledes man egentlig skal skrive en historie som den, de rent faktisk skriver. Der udredes sjældent noget teoretisk/metodisk indbyrdes relationsforhold mellem de forskellige anvendte begreber, som derfor forbliver ret tågede. Mange danske læsere kan i en del fransk historieskrivning næsten føle en lighed med Hugo Matthiessens dragende forfatterskab. Der »foregår« meget på siderne, men hvorledes forfatteren kommer frem til sine konstateringer, og hvorledes vægtingen mellem forskellige udsagn foregår, er det ikke muligt at gennemskue.

Til gengæld produceres der afhandlinger i scribevis. Mange af disse er ikke alene talent-

fulde, men også spændende og har nået en læserskare langt uden for fagfolkenes kreds. Medvirkende hertil har netop været en nærmest litterær fremstillingsform, eksemplificeret i fx. Le Roy Ladurie's senere forfatterskab. Inspirationen fra antropologi består hovedsagelig i indlån af et antal empiriske aspekter, som der kan skrives ud fra (fx. ressourcer og population, husholdet, ægteskab, omgangsformer, kroppen, religiøs praksis, forestillingsverdenen) og en ret forenklet opfattelse af det funktionelle hele. Struktur forstås – så vidt jeg kan gennemskue deres praksis – som et funktionssystem med lang varighed. Systemet består af et antal enkeltdele i deres sammenhæng, som – hvis man dygtigt nok ringer dem ind – konstituerer syntesen (lig med helheden i sammenhængsbeskrivelsen), og funktionen gør det således muligt at bygge bro fra fx. det materielle til det bevidstheds-mæssige.

Det bedste i denne form ses i min øjne i Ladurie:s snart 20 år gamle disputats om bønderne i Languedoc-distriktet, og det værste i hans nye og stadig mere populære bog om middelalderlivet i den lille by Montaignou¹⁹. *Montaignou* er et typisk eksempel på en afhandling skrevet af et begavet menneske, der har fundet et ualmindelig godt inkvisitionsarkiv fra en tilfældig landsby, og som for en stor del lader arkivets oplysninger styre afhandlingens indhold, som emnemæssigt præsenteres i en »antropologisk« garnering, og hvor tilrettelæggelsen er kopieret direkte fra (det isolerede) lokalstudie.

Ladurie's metode er en britisk antropologi fra 1940'erne og 50'erne i meget impressionistisk form og uden nogen ambition om virkelig at udnytte antropologiens nyere analyser eller unnlade de værste funktionalistiske tendenser. Byen Montaignou's karakter viser tydeligt, i hvor høj grad de sidste 15 års erfarin-

-
18. Tidsskriftet *Annales: économies – sociétés – civilisation* udkom første gang 1929. Året før var tidsskriftet *Scandia* startet under stærk Lundgensisk-Københavnsk indflydelse og det er for eftertiden interessant at iagttage, hvordan intensio-
nerne på mange områder var direkte modsatrettede i de to organer. Når fransk historie forøvrigt har beskæftiget sig med mentalitetsstudier er det ikke, fordi man blot har fundet »emnet« interessant, men fordi studiet af folks ideologiske begrebsverdener er nødvendigt, når man vil studere livsformer og funktionelle livssammenhænge i tid.
19. Emmanuel Le Roy Ladurie, *The Peasants of Languedoc*, Illinois 1976 (1966). og Montaignou: *The Promised Land of Error*, N. Y. 1978 (1975).

ger med fx. netværksanalyser, interpersonelle relationer, systemanalyser og symbolstudier med fordel kunne være anvendt i en historisk etnografisk rekonstruktion af dagliglivet i en sydfransk middelalderby. Forfatteren kunne ganske enkelt have drevet sine mange delanalyser langt længere, end det nu er tilfældet. Ladurie's ambition er ikke med Montailou's empiri at bidrage til antropologiens udvikling, og åbenbart ej heller til den historiske metode (teknikken/kildekritikken skal jeg af mangel på personlige kvalifikationer i latin og middelalderens historie ikke vove mig ind på). Montailou kan nærmest kun bruges til at fortælle historikere, at de også skal opsøge et lige så perfekt arkivfond og på det grundlag eventuelt skrive en lige så levende og elegant bog. Men dette skaber ikke nogen ny historie. Det er udvikling af analyser, som kan appliceres på materiale fra hvilket som helst sogn eller på generelle aspekter, der er brug for.

Mærkværdigt nok er en del i øjeblikket mere beskæftiget med at kritisere englænderen Alan Macfarlane's Earl Colne-studier end med fx. at diskutere, hvilke metodologiske perspektiver, der *eventuelt* ligger i de heri indtil dato største muligheder for via EDB-behandling af faktisk samtlige kilder fra en enkelt lokalitet at drive en simuleret form for »historisk feltarbejde«. Det er, som om mange i Danmark og Sverige i øjeblikket er så forblændet af fransk forskning, at man har svært ved at se, hvad der enkelte steder også foregår i bl.a. England og Tyskland²⁰.

Frankrig er kommet til at fremstå som den førende eksponent for særlig mentalitetsstudier. Disse studier, som spænder lige fra det ypperligste til det ret problematiske, dækker et meget bredt spektrum af interesse for folks kollektive og gruppevise bevidste og ubevidste opfattelse af verden, af attituder, følelse, socialisering, kulturelle efterslæb m.v. Denne interesse har lige siden Lucien Febvre's dage mere eller mindre lidt af en manglende intention i fællesudviklingen af modeller for, hvordan ideologi og kultur »hænger sammen« med

den materielle verden. Hver forsker kommer nærmest hver gang med sit individuelle bud, hvilket øjensynligt har fået mange til at tro, at mentalitet er noget, man umiddelbart kan gå hen og studere. Her mangler vi igen antropologiens mere teoretiske arbejde med sammenhænge. Uden systematisk analyse af sociale strukturer og deres nødvendige ideologiske forankringer og vice versa ender man ofte i næsten tekniske forklaringer af én samfundsforms generering af én bestemt kollektiv bevidsthed eller i behov-psykologiske udredninger, hvor den ene »forklaring« kan være akkurat lige så god som den anden. Dette kaldes ofte for »vekselvirkning«. Den store interesse for »folkekultur« (og elitekultur) lider også her af en forsimplet forestilling om kulturel konsensus og hegemoni. Antropologen ville sige, at man er nødt til først at udrede, hvad »folk« er for nogle, deres varierende vilkår m.v., førend man kan forsøge at få hold på deres kultur og ideologi.

Når antropologer finder det naturligt at have ambition om at kunne begribe det, vi har kaldt det totale hverdagsliv, ligger der heri ideelt set en opfattelse af altings samfundskulturelle sammenhæng. Dette kan måske bedst forstås med henvisningen til studentens møde med pygmæstammen på Ny Guinea. Det er imidlertid et synspunkt, der udmærket kan anvendes ved studiet af feudalgodser i middelalderen, af arbejderfamilier under Manchesters industrialisering eller af den handelskapitalistiske købstad. I alle tre miljøer lever der mennesker, som arbejder, konsumerer og reproducerer sig. Men besiddelsesstrukturer og arbejdets organisering er forskellig både mellem og inden for de varierende befolkningskategorier i de tre tilfælde. Denne indgang indebærer i første omgang både et økonomisk, politisk og ideologisk aspekt. Ser man videre på, hvordan folk bor, hvordan og hvad de spiser, samt på hvordan de går klædt, vil man finde tydelige sammenhænge mellem disse variationer og den ovenfor nævnte aspekter. Men det at bo,

20. Se fx. Alan Macfarlane, *Reconstructing Historical Communities*, Cambridge 1977 og David Sabeau & Hans Medick, *Family and Kinship, Material Interest and Emotion*, i *Peasant Studies*, Vol. 8, nr. 2, 1979.

at spise eller at værne sig mod kulde og varme med tøj er ikke kun rent praktiske aktiviteter. Måden det gøres på har både kulturelle og sociale forudsætninger og konsekvenser. Og her vil antropologen hele tiden søge sammenhæng mellem den økonomiske/politiske/ideologiske struktur og de stadig tilbagevendende træk i disse socio-kulturelle konfigurationer. Han vil opdage sammenhængen og modsætningerne i funktion, tegn og symboler, samt langsomt se, hvad (nogle) folk er tvunget til af nød eller magt, og hvad de gør »helt af sig selv«. Nogle symboler er tydelige, andre træk er måske for den udenforstående i begyndelsen usynlig, men dog alligevel af væsentlig betydning for de involverede. En gårdsplads på et gods er fx. umiddelbart et funktionelt frit rum, men der er – måske blot ved spinkle stakitter – nøje grænser for, hvor hvem må færdes, og hvilke dele der er »fine« og mindre fine. En bondestue eller et købmandskøkken kan være opdelt ligesådan, men ingen synlige ting markerer måske den strenge opdeling i en kvinde- og en mandssfære, som eventuelt findes i praksis. Disse usynlige grænser og disse bevidste og ubevidste tegn og symboler er dele af folks mentalitet, men uden at kende til strukturen i det system de praktiseres i, som de er produceret i, og som de selv påvirker, er det i bund og grund ikke muligt at forstå dem. Det er en lang analyse, men den er nødvendig for at vide, hvad mentalitet/kultur er, og hvad der er ens og uens fra livsform til livsform. Det er faktisk også nødvendigt i den forstand, at den fremmer indsigten i det mere »synlige« økonomiske og politiske liv. Mange historikere accepterer i dag fuldt og helt, at det klassiske skriftlige kildemateriale i arkiverne ikke rækker til; men derefter bliver det næste skridt at erkende, at man også må lære nye/andre analyseformer for at få et professionelt udbytte af dette andet stof (og et nyt udbytte af det »gamle« materiale). Det første har franske historikere en lang tradition for – det sidste kniber det for de fleste mere med.

Hvad er det totale?

M. Harbsmeier hævder, at den universalhistoriske retning i nybruddet, som beskæftiger sig med sammenhænge i »store systemer« og transnationale strukturelle former har vundet interesse inden for historie og antropologi, men ikke blandt dem, der kalder sig historiske antropologer. Disse ser ud til at trives bedst på et lokalt eller regionalt niveau. Med historiske antropologer menes vistnok de fleste Annales-historikere minus Braudel og enkelte andre, som dyrker de »store« sammenhænge. Han mener, at det er »svært at se, hvordan det historisk-antropologiske mikroperspektiv, hvor fx. en enkelt lille landsby eller endda en enkelt møller kan lægge ryg til hele monografier, kan komme til at hænge sammen med de globale og universalhistoriske sammenhænge, hvis historiske og nutidige vægt og betydning til stadighed burde føles som en udfordring . . .«²¹.

Harbsmeier hentyder her til den Annales-inspirerede italienske historiker Carlo Ginzburgs bog om en møllers folkelige verdensopfattelse ca. 1600²², men det vigtige er ikke her, at det netop er en møller i retssystemets vold, der tænkes på, men at Ginzburg skriver om et lokalt og specielt fænomen, der ikke har meget med det globale at gøre. Jeg skal gerne medgive Harbsmeier, at har vi om 10–20 år en historie, der kun består af en tilfældig møller, af livet i en fransk landsby og af afhandlinger om døden, forbrydere, støberiarbejdere og fæstebønder, så er vi ilde stedt. Men jeg har svært ved at acceptere, at det skal være et enten-eller. Jeg har præcis lige så vanskeligt ved at forlige mig med en atomistisk historie fuld af »almindelige« – men specifikke – mennesker, som med en universalhistorie, hvor de store sammenhænge er med, men som er ribbet for en samlet indføring i de analytisk set (?) mindre relevante hverdagsforhold. Det er ikke spørgsmålet om alt mellem himmel og jord absolut skal relateres til »makrosamfundet« eller skal ses i globalt »perspektiv«. Det afgør-

21. Harbsmeier 1981:70, se ovenfor.

22. Carlo Ginzburg, *Der Käse und die Würmer. Die Welt eines Müllers um 1600*, Syndikat 1979 (1976).

rende må være at inddrage de forhold – lige meget hvilket niveau de befinder sig på – som præcis er *nødvendige* og *tilstrækkelige* for at kunne give en konsistent og sammenhængende fremstilling af de studerende lokale forhold; såfremt disse altså er ens udgangspunkt. Der er intet, der i forvejen foreskriver, hvor meget »makro«, der bør indkorporeres. Det er den givne analyse, der systematisk hen ad vejen udpeger, hvad der skal inddrages, hverken mere eller mindre. Det totale hverdagsliv er således et sammenhængende, interafhængigt liv, som praktisk talt aldrig følger by- eller sognegrænsen, som – alt efter hvilke livsformer vi ser på – altid overskrider den, men som dog også kan opvise højst forskellig form alt efter, om vi fokuserer på det indenfor eller udenfor et bestemt fysisk skel. Betragter vi lokale og regionale undersøgelser med almene perspektiver i dette lys, er det for mig at se ret umuligt at operere med betegnelser som lokalhistorie, rigshistorie, makrohistorie etc. Det er ret omsonst af forlange, at vi, ligemeget hvilket aspekt eller hvilken lokalitet i Vest- eller Øst-Europa vi beskæftiger os med, skal se den som »led i« (eller værre: som »produkt af«) en verdensøkonomisk struktur á la Wallersteins²³. Spørgsmålet er, hvad det er vi vil studere, og dernæst hvordan vi gør det. I hvilke tilfælde er vi nødsaget til at udvide det rumlige felt? Hvornår er vi tvunget til at inddrage et dybere tidsperspektiv? (Hvis det store rum og det lange tidsperspektiv altså ikke ligger implicit i projektformuleringen).

Et personligt eksempel

I snart en halv snes år har jeg selv i et konkret studie måttet tage stilling til mange af de her nævnte problemer²⁴. Dette arbejde er blot én blandt mange andre lignende undersøgelser, og skal her kun bruges som et praktisk-illu-

strativt eksempel. Projektet startede som en undersøgelse af en kompleks region, hvor det med et tidsperspektiv på maximum 80 år var meningen at analysere den gensidige afhængighed mellem forskellige socio-kulturelle enheder i stamhuset Giesegaards forhenværende fæsteområde (empirisk mellem godserne, avlsgårdene, skovene, de gamle bondelandsbyer, »overdrevsbyerne«, herregårdslandsbyerne, husmandsudstyknings fra tre forskellige perioder samt to købstæder; analytisk mellem aktiviteter, beslutninger, magt og hverdagspraksis på forskellige niveau inklusive regeringer i København). På dette tidspunkt var interessefeltet meget inspireret af antropologen Reidar Grønhaugs arbejde i Antalya-provinsen i Tyrkiet²⁵. I feltarbejdet viste det sig imidlertid, at nok var der både forbindelser og forskelle mellem de forskellige enheder, men godset så ud til (stadig) at have en ret stærk position i mange enheder, måske ikke altid i de økonomiske relationer, men i høj grad på det bevidsthedsmæssige plan. Mentaliteten – eller rettere de mange varianter af mentaliteten – refererede til forhold, symboler m.v. som kun delvis hørte hjemme i det nutidige hverdagsliv, og de fysiske rammer, som dette liv udspillede i, så ud til at indtage ganske bestemte strukturelle positioner i forhold til hinanden som ikke alene kunne afdækkes i en nutidig feltanalyse.

For at komme omkring problemet blev man *nødt* til at arbejde mere historisk. De funktionelle sammenhænge (dvs. indholdet i relationerne), som jeg gennem feltarbejdet fik etableret og begyndte at se konturerne af, måtte suppleres med primære historiske studier. Danmarks- eller landbohistorien som helhed var her ikke til megen nytte. Jeg måtte finde ud af, hvornår de forskellige enheder overhovedet fremstod som sociale fænomener, og i hvilken sammenhæng de gjorde det. Statshusene var resultater af div. jordlove,

23. Emmanuel Wallerstein, *The Modern World-system*, N. Y. 1974/80.

24. For en oversigtsartikel se P. O. Christiansen, *Forms of Peasant Dependency in a Danish Estate 1775–1975*, i *Peasant Studies*, Vol. 7, nr. 1, 1978.

25. Reidar Grønhaug, *Micro-macro Relations. Social Organization in Antalya, Southern Turkey*, Oslo 1977. Senere har mit studie dog fjernet sig en del fra Grønhaugs teoretiske opfattelse omkring bl.a. empiriske strukturer, interaktionisme og »aktører« samt fra hans syn på empirisk historisk analyse.

husmændenes jordkrav og urban arbejdsløshed; herregårdslandsbyen af fæstegodsets langsomme slag og lejehusmændenes oprør og senere afløsning af pligtarbejdet; »overdrevslandsbyen« af bøndernes frikøb af hove-riet; skovhusene af 1800-tallets nye systematiske udnyttelse af skoven til kommercielle formål etc. Som social konfiguration var godset (slotet), avslgården og bondebyerne de eneste, der samlet rakte tilbage til 1700-tallet, hvor det var muligt at retablere den struktur, hvis transformation var nødvendig for at kunne tolke de senere tilkomne enheder i dette komplekse sociale landskab. Egentlig kunne man arkivalisk udmærket gå tilbage til 1600-tallet, men da *strukturen* var den samme, ville det være ret unødvendigt i nærværende sammenhæng. Opgaven var jo ikke at skrive en godshistorie, men at analysere et strukturelt forhold, der – i det mindste i sin fremtrædelsesform – ser ud til at forandres op i tid. Men da ikke alt forandres samtidig (én af de kedelige associationer ved dette ord), må man altså først søge at rekonstruere et tilstrækkeligt totalt hverdagsliv i de forskellige enheders livsformer i slutningen af 1700-tallet, hvor godssystemet med hovedgårdsavl, fæstegårde og hoveri eksisterede i tydelig skikkelse. Ellers har vi ingen mulighed for at se, hvad der senere ændres, og hvad som ikke forandres. Gamle enheder som bondebyerne fortsætter jo fx. med at bestå, selv om hoveriforpligtelsen i ændret form overgår til lejehusmænd.

Et sådant totalt billede af en 1700-tals landsby eller gods har aldrig været fremdraget i nogen dansk landbohistorie. Til forståelse af bondens, husmandens og indsidderhusholdenes vilkår kræves en afdækning af hele deres komplicerede eksistensgrundlag, af relationerne til godsejeren, fogeden, kirken, kongen, købmændene i købstaden, mobile handelsmænd, samt til andre almuefolk såvel som til de interne relationer i landsbyen og til selve husholdsorganisationen. Det er arten og indholdet af disse relationer i og mellem forskellige livsformer, der må interessere os, og her kan antropologiens explanatoriske rammer samt dens kulturelle eksotiske distance være yderst nyttige. Det er ikke tilstrækkeligt på baggrund af en forsiddelsesprocent, fold-

udbyttet eller en ret banal konstatering af, at bønderne måtte svare rente til godsejeren at slutte sig til, hvorledes bønderne var undertrykte eller lignende. Det er hele den indre logik i hovedgårdsdriften, vi må have fat i. Hvad var nødvendigt for, at den overhovedet kunne eksistere, hvilke grænser satte denne struktur for bondegårdens muligheder, hvilke (markeds-mæssige, politiske og ideologiske) vilkår var godsejeren underlagt og hvilke blev i hvilken form transformeret til bondegården? Vi må finde ud af, hvorfor nogle bønder klarede sig bedre eller dårligere end andre, og må ligesom antropologen kunne forklare, hvorfor bestemte vilkår i særlige sammenhænge umiddelbart betinger bestemte sociale og kulturelle former. Det kan her ikke nytte at plukke et eksempel hist og et her. Vi må se på *hele* landsbyer, og ofte er det betydelig bedre at kende to landsbyer godt end at vide lidt om fx. 25.

Den struktur vi søger, er ikke blot lig med godset forstået som godsejeren plus hovedgården plus bondelandsbyerne (lig med summen af elementerne) og kan ej heller ses i kildernes gentagelse af bestemte sagsforhold (strukturel historik). Det er derimod en struktur, som specificerer de nødvendige eksistensbetingelser i et indbyrdes logisk forhold; altså hvorledes godsdrift og bondegårdsdrift under givne forhold på centrale områder var betinget af hinanden, og på hvilke områder de ikke var det (samt de kodex, der styrede de to dele).

Nu står vi altså i en position, hvor vi har fået etableret en synkron sammenhæng med reference til en bestemt situation i tid. Men vor intention var at vise, at »fortid« betød noget for forståelse af nutid. Vi skal altså have systemet til at bevæge sig. Her kan det i mine øjne ikke nytte noget blot at hente såkaldte makrofaktorer som fx. prisfluktuationer, Napoleonskrige, handelskapitalismens udvikling etc. ned eller at søge efter, hvad der tilbage i tid måske har »årsaget« den nutidige formvariation. Hvis vi kan se, at livsformer forandres eller nye livsformsvarianter (i dette tilfælde nye socio-kulturelle enheder) skabes, må vi kunne formulere præcis, hvad der forandredes i det system og de constellationer, vi

tidligere har konstrueret. Vi må formulere en teori om forandring i *relation til* vor oprindelige struktur som ideelt set bør være lige empirifølsom overfor det såkaldte mikro- som makroplan. Det vil sige, at der ikke metodisk – men dog metodologisk – behøver at være nogen principel forskel på den synkrone situationsanalyse og den diakrone forandringsanalyse²⁶. Det er dette problem, struktur-funktionalismen og dens udløbere har haft så svært ved at overkomme, og vor eneste mulighed for at vide, om vor teori er tilstrækkelig, er at være kritisk overfor i hvor høj grad den er i stand til at tage hensyn til det empiriske stofs komplekse karakter, som vi har af-dækket i vort område i de følgende 200 år. Her er det ikke særligt væsentligt i 1800-tallet generelt at forsøge at forklare godsejerens eller statens motiver til forandring og reaktion med henvisning til fransk ideologi, enevældens fald, internationale kornkonjunkturer, engelsk importtold eller overførsel af bøndernes merprodukt til investeringer i udviklingslande.

Vi kommer i de markante ændringer, der sker i samfundet 1780–1980 nok til i visse sammenhænge at beskæftige os med statens politik og ideologi, med markedsmæssige forskydninger, med teknologi og demografiske forhold (m.h.t. presset på jorden og kulturelle karakteristika), med begivenheder som lokale protester, den frie forfatning, rigsdagsvalg etc., men kun i de situationer, hvor de har betydning for forståelsen af de ændrede lokale/regionale strukturer og empiriske former, der i dette tilfælde studeres. Vi skal stadig ikke skrive Danmarkshistorie ud fra Giesegaardmateriale eller på lokalt plan vise landbrug-Danmarks overgang til industri-Danmark. Det er heller ikke afgørende, om vor struktur er »repræsentativ« for 30% eller

80% af danske godsområder. Det, at en struktur/konfiguration måske blot én gang har kunnet forekomme i en social kontekst, er nok til at forholdet for mig både er vedkommende og tilstrækkeligt. Det er afdækning af nye sammenhænge og varierende konstellationer i det sociale felt, som jeg er interesseret i. Dvs. at vor historiske forandringsanalyse vil komme til at vise, hvordan én senere konfiguration har »bygget videre på« (har sammenhæng med/er afhængig af) en tidligere med inddragelse af præcis de tilstrækkelige ydre/makro/globale etc. forhold, som hører med til forudsætningen for konfigurationens strukturs hele integritet²⁷. Denne form skulle være både håndterbar og tilstrækkelig til at vise godssystemets indre logik, samt de mange lokale måder at leve på (deres vilkår og praksis) præget af deres tilknytning til en i rum og tid bestemt regional struktur. Træk i kontinuiteten i denne struktur (hovedgårdens stadige og nødvendige afhængighed af arbejdskraft enten i form af hoveri, husmandspligtarbejde eller »frit« lønarbejde) ser netop ud til at have en direkte sammenhæng med evolutionen og devolutionen af de fleste af de tidligere nævnte enheder. Hermed har vi også en indgang til forståelsen af en bestemt regional forankret mentalitet i et samfund som ellers umiddelbart har undergået forandring på næsten alle områder.

Historisk antropologi?

Ud fra ovenstående har jeg svært ved at se, at man blot kan konstruere en historisk antropologi ved at lave en cocktail af de to fag²⁸. At arbejde antropologisk med historisk stof ser ud til på mange områder at forudsætte færdigheder, som ingen af fagene i øjeblikket har

26. For en teoretisk udredning af dette problem se Thomas Højrup, *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*, SBI og IEF 1982 (under udgivelse).

27. Se Højrup 1982, P. O. Christiansen, *En livsform på tvangsauktion?* Gyldendal 1982, kap. 2, og samme 1978 (se ovenfor).

28. Der har i de sidste 15 år mange gange været forsøgt at argumentere for de fordele, der ligger heri. Da de fleste bidrag til den noget spredte debat imidlertid ikke har væsentlig betydning for det her fremførte argument, har jeg ikke refereret til denne spc. anglosaksiske litteratur. For en god bibliografi se Gaunt 1982 (nævnt ovenfor).

væsentlig hold på. Jeg har her forsøgt at pege på centrale forhold som en historisk transformationsanalyse, som både er metodisk konsistent og som kan rumme »det totale menneske«, samt på den synkrone, sammenhængende situationsanalyse, som forudsætningen for forandringsstudiet. Den første forudsætter en videre videnskabsteoretisk bearbejdning, og den sidste trænger til en metodologisk udvikling, som burde ligge faget antropologi nær.

Mange historikere – men ikke alle – vil sandsynligvis reagere kraftigt på denne analyseforms forsøg på at komme bort fra årsagsforklaringerne og det geografiske repræsentativitetskrav (den evige indvending). Værre er det måske med hele forholdet til tiden – »historien«. Ikke alene opereres der i eksemplet med en ikke kronologisk tid, men derimod med en strukturel tid (som Steensgaard forøvrigt flere gange har været inde på). Hele studiet blev også kun udvidet (tilbage) i tid, fordi det var nødvendigt for forståelsen af den etnografiske nutid, og ikke for at skrive en bestemt slags historie af et tidsrum. Den anden form for etnologens/antropologens brug af det traditionelle historiske rum – tiden – er, når forskeren kaster sig over et bestemt forhold eller en speciel lokalitet tilbage i tid, ikke for at studere *den* tid eller præ-

cis *denne* lokalitet, men fordi forholdet eller lokaliteten netop på et bestemt tidspunkt var repræsenteret af en særlig konstellation af aspekter, som fx. ikke findes i de nutidige miljøer, som er indenfor hans rækkevidde, men som er *nødvendig* for at gennemføre en særlig analyse. Antropologiens næsten universelle problemkrav og historikerens empiriske forpligtelse overfor fortiden kan næppe undgå at komme i konflikt med hinanden.

I stedet for straks at skilles eller hurtigt at indgå i et hovedkuldts ægteskab var det dog måske bedre langsomt at udforske de felter, hvor en indkorporering af det andet fags traditionelle metodiske og empiriske indsatser kan være til nytte, og undersøge hvor grænserne ligger for de muligheder, der måske ved første øjekast har vist sig relevante eller spændende. Udfordringen i at gå over faggrænser ligger netop i at erkende, hvor langt det er nødvendigt, tilstrækkeligt og voveligt at bevæge sig ind på nabofagets område. Og begge fag bærer faktisk i sig selv nogle væsentlige problemer i sig, som ofte træder uhyggelig klart frem, når man ureflekteret forsøger at kombinere de to discipliner. Hvis en egentlig historisk antropologi skal have nogen fremtid for sig, må den blive i stand til at løse problemer, som hverken historie eller antropologi i sig selv kan klare på tilfredsstillende vis.

Hvor stor var udmøntningen i Danmark i 1000- og 1100-tallet?

Af Jørgen Steen Jensen

En af de opgaver, som man i de senere år har arbejdet med i Den kongelige Mønt- og Medaillesamling, er bistand til »Projekt Middelalderbyen« – et projekt fra Statens Humanistiske Forskningsråd, som er sat i gang på initiativ af den nuværende Rigsantikvar¹. Møntsamlingens bistand har først og fremmest bestået i at samle og ordne alle eksisterende oplysninger om møntfund i de udvalgte 10 byer samt at registrere dem på ensartet måde, således at møntfundene kan benyttes i sammenhæng med skriftlige kilder og arkæologisk materiale. Derved indgår den viden, der gennem generationer er opsamlet i Møntsamlingens protokoller og arkiver, nu i projektets systematiserede almenviden til brug – og forhåbentlig også til gavn – for nuværende og kommende forskning indenfor de danske byers middelalderhistorie.

En af projektets grundtanker er netop at udnytte og bygge videre på den viden, der findes i institutionerne. Det er ud fra dette hovedsynspunkt, at følgende overvejelser skal læses.

Man har nemlig også efterlyst et bud på størrelsen af den danske udmøntning i den tidlige middelalder. Det letteste svar – og også det rigtigste – er at sige, at dette ikke kan klares alene ud fra danske fund, man må have de skånske fund med, for slet ikke at tale om alle de gotlandske. Følgelig må man afvente færdiggørelsen af det store svenske vikingetidsprojekt, der med anslået 30 bind skulle fremlægge hele det svenske møntfundsmateriale. Men dette sker nok først i begyndelsen

af næste årtusind. Selv om denne imponerende og mønstergyldige publikation – hvoraf de første tre bind er kommet² – vil betyde et stort skridt fremad også for vor viden om Danmarks møntvæsen i 1000-tallet, så må vi i dette tilfælde prøve at klare os med mindre materiale samt et foreløbigt svar, og så leve med at resultatet nok ikke bliver helt korrekt. Det vil under alle omstændigheder give nogle antydninger, som måske vil være af en vis interesse.

Arbejdsmetoden til denne lille opsats bliver derfor et forsøg på at kombinere den generelle europæiske, især engelske, diskussion om antal prægede mønter pr. stempel med et kig i Møntsamlingens skuffer med den danske hovedsamling. Selv om resultatet – som nævnt – bliver ufuldkomment, så må vi nøjes med det i denne fase.

Den engelske udmøntnings størrelse har været diskuteret i den sidste snes år. På grundlag af skriftlige kilder fra 12- og 1300-tallet, efterlignende eksperimenter samt stempelstudier er der mange, som mener, at man med ét stempel – evt. ét stempelsæt, d.v.s. ét understempel og to af de mere udsatte overstempler (fig. 1–2) – kunne slå ca. 10.000 mønter. Det skulle muligvis gælde i de store møntsteder som London og York i slutningen af 900-tallet og i 1000-tallet. Dette forbehold har specielt Philip Grierson understreget, idet produktionen i de mindre byer kan have været mindre intensiv³, således at stemplerne ikke er benyttet i deres fulde kapacitet. D. M. Metcalf, der mest ivrigt har kastet sig ud i diskussion og

1. Olaf Olsen: Middelalderbyen, *Humaniora*, 4, 1978–80. *Beretning fra Statens Humanistiske Forskningsråd 1978–80*, 1981, s. 219–24.

2. *Corpus Nummorum Saeculorum IX–XI qui in Suecia reperti sunt. Catalogue of Coins from the Viking Age found in Sweden*. Udg. Brita Malmer. 1. *Gotland*, 1–2. 16. *Dalarne*, 1. Stockholm 1975–79.

3. Philip Grierson: The Volume of Anglo-Saxon Coinage, *Economic History Review*, 2. ser., 20, 1967, s. 158; genoptr. i sammes *Dark Age Numismatics. Selected Studies*, London 1979.

Fig. 1. Det vistnok eneste danske billede af møntprægningsværktøj er dette spænde, der indkom til Nationalmuseet 1823 som jordfund fra Bornholm. Dets latinske indskrift betyder »Didrik, møntmesterens broder«, og fundstedet antyder, at møntmesteren var fra Lund. Øverst ses en glødehage som brugtes til at trække digler med smeltet metal ud fra ilden. Til venstre her for følger understempel med spids til at fastgøre i træblok, overstempel til at holde på samt hammer til prægningen. Datering: formentlig 1200-tallet. Diameter: 55 mm. Inventarnummer: Nationalmuseet 2. afdeling MLXVIII a.

Fig. 2. Overstempel med bagsiden af Erik Plovpenningens Lundmønt, Hauberg nr. 5, Mansfeld-Büllner 5. Motiv som fig. 3. Kulturen, Lund, K.M 66.166. Foto i Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling.

beregninger, har i tidens løb nået lidt forskellige resultater. Udmøntningerne i England 991–997 blev oprindeligt sat til under en snes millioner⁴, men den er senest vurderet til 40–50 millioner. Et helt nyt forsøg på at overføre de engelske resultater til Tyskland giver Metcalf anledning til at antage, at der i Tyskland i perioden ca. 975 til ca. 1100 på et hvilket som helst tidspunkt var 50–100 millioner mønter i omløb, og at der i hele perioden alt i alt er slået 2 milliarder mønter⁵.

Spekulationer over en møntnings totalomfang i vikingetiden er behæftet med så megen usikkerhed, at det ikke skal forsøges her, også fordi det er farligt uden videre at overføre re-

sultater fra et land til et andet. Det har den polske numismatiker Stanisław Suchodolski advaret imod. Han mener, at man i Østersølandene, herunder Danmark, hvor møntvæsenet endnu var i sin vorden, snarere må regne med 5.000 mønter pr. stempel⁶. Også dette er en påstand, som ikke kan bevises, men det forsigtigt anslåede tal 5.000 vil blive brugt i de videre overvejelser her.

En af grundene til vore vanskeligheder med at have en sikker mening om antallet af danske mønter pr. stempel, er, at der ikke til nu er kendt noget dansk møntstempel fra vikingetiden eller 1000-tallet.

Indtil for en halv snes år siden kendte man

4. M. Metcalf: How Large was the Anglo-Saxon Currency? *Economic History Review*, 2. ser., 18, 1965, s. 481. Udmøntningen c. 997–c. 1003 sættes her til 12–15 millioner.

5. M. Metcalf: Some Speculations on the Volume of the German Coinage in the Tenth and Eleventh Centuries, *LAGOM. Festschrift für Peter Berghaus zum 60. Geburtstag am 20. November 1979*, Münster 1981, s. 185–193.

6. St. Suchodolski: Die Anfänge der Münzprägung in Skandinavien und Polen, *Nord. Numism. Årsskr.* 1971, s. 32–33.

Fig. 3-4. For- og Bagside af stempelstykker fra Erik Menved, Lund, Hauberg nr. 9, Mansfeld-Büllner 302 samt Magnus Eriksson Smek, Lund, Hauberg 1, Mansfeld-Büllner 638. Motiverne er henholdsvis Sankt Laurentius' rist og et »R« omgivet af halvmåne og stjerne. Kulturen, Lund inv. KM 22.826. Foto i Den kgl. Mønt- og Medaillesamling.

blot fire stempel-»hoveder«, alle fra Lund⁷. Årsagen til, at det kun var den øverste del af over- eller understemplet, der var fundet, kan være, at denne var af særlig hårdet stål, som blev opbevaret for sig og i øvrigt havde en kortere levetid end selve stempel »kroppen«. Tykkelsen varierer fra en halv til godt tre cm. Efter at møntmotivet var islået med små specialstempler, punse, eller indgraveret, er det lille stempelstykke blevet fastgjort til selve stempelkroppen – man kan se spor af de tapeller studshuller, som har været benyttet ved fæstelsen (fig. 4). Det ældste af disse stempler er fra Christopher I.s tid (1252–59), mens det yngste er omkring hundrede år yngre. To af stemplerne var fundet nær møntsmedjens gamle område syd for Domkirken. I 1975 fandt man så i Lund det første hele stempel, et overstempel fra Erik Plovpenning's tid (1241–50) (fig. 2). En røntgenundersøgelse viste også en tydelig skillelinje mellem stemplets to dele⁸. At forholdet har været det samme i England i vikingetiden tyder et af de

seneste fund fra York på. Her har man i efteråret 1981 fundet et stempelstykke fra kong Æthelstan (924–39)⁹. »Hovedet« er beregnet til forsiden af en mønt med kongens navn og titel, og man må – på grund af den konservatisme, der er så typisk for møntprægningen – antage, at dette stykke stammer fra et understempel. Understemplet holdt længere end overstemplet og var ikke så udsat for skader ved hammerslag – derfor havde det normalt den vigtigste side af møntbilledet¹⁰.

Lad os nu prøve at se på antallet af stempler for nogle udvalgte mønttyper, idet vi koncentrerer os om nogle store fund eller om typer, som fra gammel tid har været særlig velrepræsenterede i Møntsamlingen. Det bør understreges, at disse tal er foreløbige, og at de er fremkommet ved en hastig optælling til brug for denne artikel. De vil nok være i behov for revision ved dybere studier.

Den ældste danske mønt med indskrift er Svend Tveskægs (fig. 5). Den anses for præget omkr. 997, og de otte kendte eksemplarer

7. Erik Person: Mynt- og medaljprægningstekniken intill omkr. 1800. *Kulturen. En årsbok*, Lund 1935, s. 75–102, specielt s. 80–84. – I *Kulturen*, Lund findes to af stemplerne, Erik Menved (1286–1319), Lund, Hauberg 9, Mansfeld-Büllner 302 og Magnus Smek (1332–60), Lund, Hauberg 1, Mansfeld-Büllner 638. Inventarnummer KM 22.826. – Historiska Museet, Lund, har de to andre, Christopher I (1252–59), Lund, Hbg. 3, Mansfeld-Büllner 62 og Erik Glipping, Lund, Hbg. 19, Mansfeld-Büllner 130; inv. nr. 22.658 (indgået 1941, fundet Kvarteret Apotekaren nr. 5 se J. Berg: *Från Gamla Lund. Skrifter utg. av Föreningen Det gamla Lund*, 13, Lund 1932, s. 30–31) og 12.789 (kloakgravning 1892–93).

8. Georg Galster og Jørgen Steen Jensen: Mønter og møntstempel. *Uppgrävt förflutet för PK-banken i Lund, Archeologia Lundensia*, VII, 1976, s. 185–86 plus farveplanche 1, samt *Nord. Numism. Unions Medl.blad* 1977, s. 78.

9. Iflg. brev fra Elizabeth Pirie, Leeds, til undertegnede, 6. okt. og 2. nov. 1981; signatur YCC/YAT 1981. 7 / 13993 (3).

10. En gullig plade på c. 1 millimeters tykkelse med bagsiden af Knud V.s og Valdemar I.s mønt (henholdsvis Hauberg 2 og 5, samme bagside) fremkom 1980 i Kulturens udgravning af Skandinaviska Enskilda Bankens byggegrund sydvest for Domkirken (KM inv.nr. 70369). Stykket har været forevist flere kolleger på Nationalmuseet da det forventes at kunne være et møntstempel og har vakt en del diskussion. Afgørende er nu konservatorassistent Birthe A. Gottliebs på gode argumenter støttede påvisning, at stykket simpelthen er et korrosionsprodukt, hvor kun et aftryk af den pågældende mønts ene side, bagsiden, er bevaret. Stykket må herefter gå ud af møntstempeldiskussionen.

er for nogle år siden undersøgt af Mark Blackburn, Michael Dolley og Kenneth Jonsson, tre udenlandske numismatikere, der ønskede at hylde deres danske fagfælle Georg Galster til hans 90-års dag¹¹. Der kendes ét forsidestempel (altså understempel) og to bagsidestempler (d.v.s. overstempler). Vi kan følgelig antage, at denne udmøntning har omfattet et sted mellem 5.000 og 10.000 mønter.

Ved den arkæologiske undersøgelse af Skt. Jørgensbjerg kirke ved Roskilde fandt Olaf Olsen lige efter nytår 1954 en skat på 110 mønter i fundamentgrøften til en forgænger for den nuværende kirke. Skatten, der må være et bygningsoffer, blev i sin tid dateret til omkr. 1040¹². Men dens indhold af bl.a. ni stempel-identiske og tilsyneladende meget lidt cirkulerede engelske mønter fra Knud den Store († 1035) samt fraværet af hans søn, Harald Harefods engelske mønter, frister til at flytte dateringen mindst fem år tilbage, senest til Knud den Stores dødsår. Så meget des mere som hans anden søn, Hardeknuds, danske mønter, så vidt det kan ses – hvad C. J. Becker nylig har erindret om¹³ – kan stamme fra hans tidlige (med-) kongetid før faderens død, måske ca. 1030. Fra Hardeknuds udmøntning i Lund var Haubergs type 1 (fig. 6) i fundet repræsenteret af syv møntprægere; de 36 mønter fordeler sig med 24 forside- og 25 bagsidestempler, hvoraf 17 forside- og 15 bagsidestempler var nye i Samlingen. Der ud over er der i Møntsamlingen 33 forside- og 34 bagsidestempler, i alt altså 57 for- og 59 bagsidestempler. Det vil både her og i det følgende ses, at der normalt er lidt flere bagsidestempel – af årsager, der allerede er nævnt – men aldrig dobbelt så mange, som de engelske skriftlige kilder antyder. På baggrund af dette materiale i Møntsamlingen tør

man beregne de 10 kendte møntprægers virksomhed til i hvert fald 300.000 mønter.

Fra selve Roskilde, den by, hvorfra Skt. Jørgensbjergskatten jo stammer og som derfor må anses for særlig velrepræsenteret, kommer 17 mønter (fig. 7), fordelt på 12 for- og 12 bagsidestempler af Haubergs type 32, fem forside- og otte bagsidestempler var nye i Samlingen. I Samlingen er der desuden 11 andre forside- og 16 bagsidestempler, i alt altså henholdsvis 23 og 28. Man må antage, at Roskildeudmøntningen og Lundudmøntningen af de to typer, der udgør Skt. Jørgensbjergskattens danske hovedbestanddele, nogenlunde har været som 1:2. Selv hvis vi lægger de 10 mønter med otte forside- og ni bagsidestempler til, som i Samlingen er anbragt under Knud den Store, men som på grund af det ganske tilsvarende motiv må være nogenlunde samtidige (Hauberg 35), får vi stadig en væsentlig forskel. Denne forskel vil vi også senere støde på, og den må skyldes, at Lund længe – så vidt vi kan se – var landets hovedmøntsted.

For nylig har C. J. Becker foretaget en indgående undersøgelse af udmøntningen i Lund ca. 1040–ca. 1046¹⁴. Han har med benyttelse af en række nordiske samlinger fundet 21 møntprægernavne; 129 forside- og 171 bagsidestempler, hvad der – med samme omregningstal som før, nemlig 5.000 pr. bagsidestempel – skulle give en teoretisk produktion på ca. 850.000 mønter.

En af Svend Estridsens senere udmøntninger fra Lund er typen Hauberg 28, vel fra 1060'erne (fig. 8). I Møntsamlingen er der repræsenteret 30 navngivne møntprægere, og der er i Hovedsamlingen 92 forside- og 108 bagsidestempler. Alene på grundlag af dette materiale, der vist nok i hovedsagen stammer fra det store fund, som omkr. 1737 blev gjort

11. M. Blackburn, M. Dolley & K. Jonsson: Et nyt eksemplar af Svend Tveskægs mønt, *Nord. Numism. Unions Medl. blad* 1979, s. 61–65; tillæg *smstds* 1980, s. 57.

12. Olaf Olsen: St. Jørgensbjerg kirke, *Årb. Oldk. Hist.* 1960, s. 13; fundliste af Georg Galster, *Nord. Numism. Årsskr.* 1954, s. 137–42.

13. C. J. Becker: The Coinage of Harthacnut and Magnus the Good at Lund c. 1040–c. 1046, *Studies in Northern Coinages of the Eleventh Century, Hist. Filol. Skr. Dan. Vid. Selsk.* 9:4, 1981, s. 120–21.

14. Som ovenfor, s. 119–73.

et sted i det vestsjællandske grevskab Holsteinborg, kan man altså anslå udmøntningen til over en halv million eksemplarer¹⁵,

Svend Estridsen slog omkring 1070 mønt med runeindskrift, og alle kendte indskrifter er udgivet af Nationalmuseets runolog Erik Moltke¹⁶. Ligesom ved Beckers ovennævnte arbejde er der altså tale om, at materiale ikke blot fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, men fra de store nordeuropæiske offentlige samlinger er udnyttet. Af Haubergs type 30 fra Lund (fig. 9) har Moltke over 100 forskellige bagsideindskrifter og følgelig et tilsvarende antal stempler, og vi kan her antage, at udmøntningen har været over en halv million. Type 31 (fig. 10) har også over hundrede bagsidestempler. Med andre ord, disse typer må antages at være præget i en halv million eksemplarer hver. Antallet af møntprægere, der har været i funktion, varierer fra ca. 25 til godt 30 – tallene er omtrentlige, da der kan være usikkerhed med identifikationen af de enkelte navne.

Fra Roskilde har Moltke omkring 75 forsidestempler med Svends navn i mere eller mindre forvansket runeskrift (Hauberg 39, fig. 11), mens der af en tilsvarende type, hvor kongenavnet på forsiden er erstattet af møntprægerens navn, er 64 forskellige, fordelt på fire sikre og 11 usikre navne. Uanset at der her er tale om forsidestempler – bagsiderne er uden indskrift – bliver der altså det indtryk tilbage, at udmøntningen i Roskilde var betydelig mindre.

Fra Knud den Hellige (1080–86), den anden af Svend Estridsens sønner, der blev konge, har vi for Østdanmarks vedkommende endnu Holsteinborg-fundet til at give os materiale. Fra Hauberg type 3, Lund (fig. 12) har vi 69 for- og 71 bagsidestempler i Samlingen, 24 møntprægere er repræsenteret. Fra Roskilde er der af Haubergs type 7 (fig. 13) 48 forside- og 56 bagsidestempler, fordelt på 12 møntprægere. Med samme omregning som tidligere kommer vi altså for Lunds vedkom-

mende op på godt 350.000 eksemplarer, for Roskilde lidt færre.

De øvrige sjællandske byer havde en langt mindre produktivitet. Fra Ringsted, Hauberg 8, kendes én møntpræger med fem forside- og seks bagsidestempler, mens der i Slagelse, Hauberg type 9 (fig. 14), var tre møntprægere, hvorfra der kendes ni forside- og ti bagsidestempler. Med andre ord, vi får antydninger om udmøntninger i de to sjællandske byer på henholdsvis omkr. 30.000 og 100.000 eksemplarer. Rent numismatisk hører Fyn på dette tidspunkt til Østdanmark, men desværre er det småt med materialet, og vi må nøjes med at konstatere, at Samlingens tre Odense-mønter alle har forskellige for- og bagsidestempler, men at der kun er én møntpræger.

Derimod er det så heldigt, at vi netop fra Knud den Helliges tid har et par jyske fund. De er publiceret af Georg Galster¹⁷, som gør nøje rede for indskriftsvarianterne – en god hjælp ved stempelanalyser. Det jyske materiale fra Aalborg, Randers og Viborg giver henholdsvis to, fire og fem møntprægere. I samme rækkefølge kendes der henholdsvis syv og syv, seks og syv samt 23 og 27 for- og bagsidestempler. Viborg (fig. 15) med de mange stempler og møntprægere har altså været vigtigst (anslået prægetal henved 150.000), mens de fire møntprægere fra Randers (fig. 16), der skal deles om syv bagsidestempler, viser, at der må være for lidt kendt materiale.

Nogle omhyggelige fundpublikationer fra Georg Galsters hånd gør os godt hjulpne, når vi skal søge at få et indtryk af udmøntningerne i 1100-tallet.

Fra kong Niels' tid, formentlig omkr. 1130, kommer et stort fund fra Græse i Nordsjælland. Af en enkelt Roskilde type, Hauberg 9 (fig. 17), var der 808 hele og 18 halve stykker. Galsters fundliste og stempelstudier gør det muligt så nogenlunde at tælle stemplerne. Det var 79 for- og 81 bagsidestempler, mens der synes at have været seks møntprægere, hvis navne dog jævnlig er meget forvanskede.

15. Georg Galster: Møntfund fra Holsteinborg 1739, *Nord. Numism. Årsskr.* 1937, s. 46–61.

16. Erik Moltke: De danske runemønter og deres prægere, *smstds.* 1950, s. 1–50.

17. Georg Galster: Knud den Helliges jyske Mønter, *Årb. Oldk. Hist.* 1934, s. 129–36.

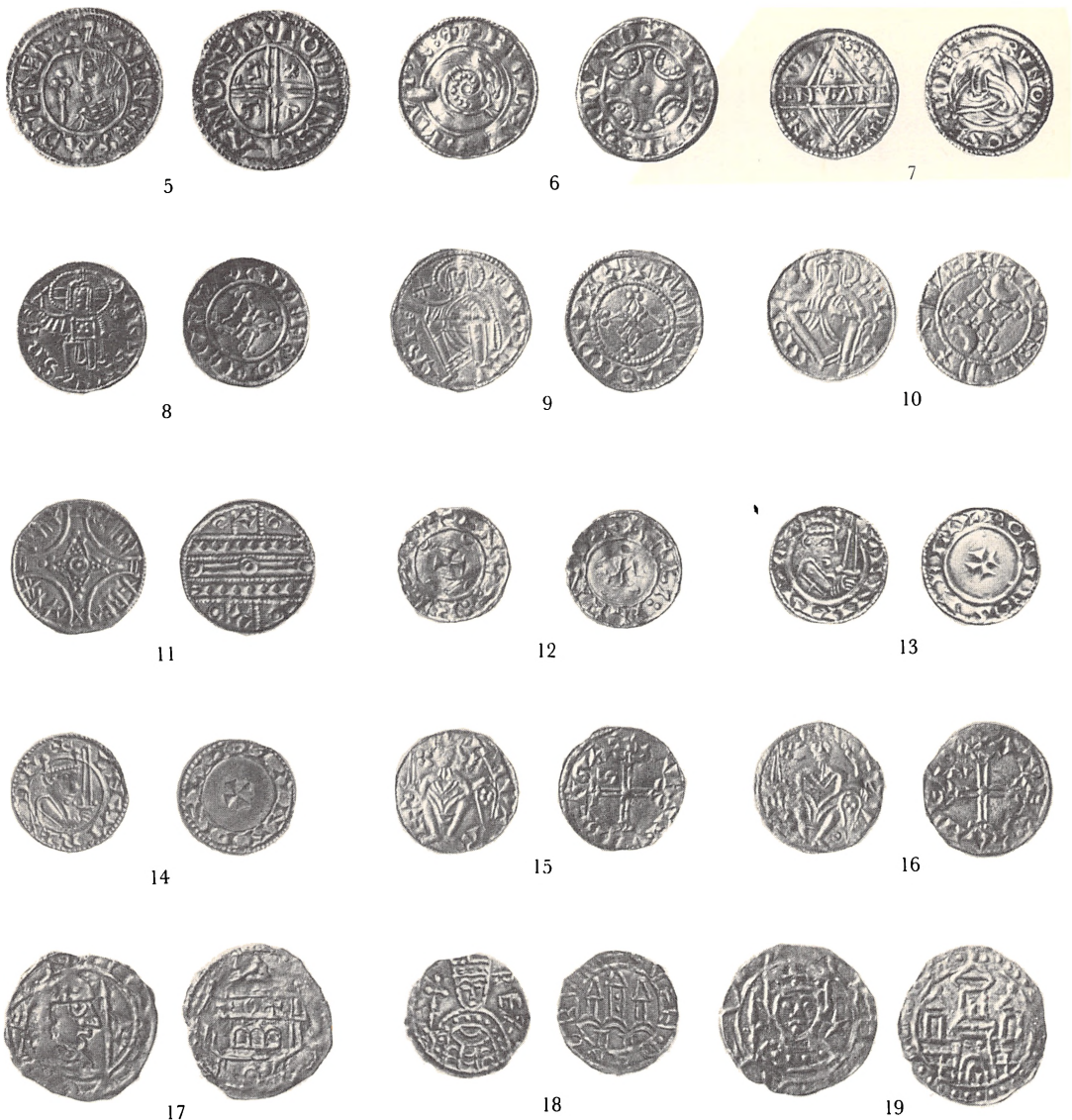

Fig. 5–19.

- 5 Svend Tveskægs mønt, præget af Godwine, ca. 997.
 6 Hardeknud, Lund, møntpræger Fardein, Hauberg 1.
 7 Hardeknud, Roskilde, møntpræger Brun, Hauberg 32.
 8 Svend Estridsen, Lund, møntpræger Ulfkel, Hauberg 28.
 9 Svend Estridsen, Lund, møntpræger Azur, Hauberg 30, Moltke 12.
 10 Svend Estridsen, Lund, møntpræger Sten, Hauberg 31, Moltke 187.
 11 Svend Estridsen, Roskilde, Hauberg 39, Moltke 335.
 12 Knud den Hellige, Lund, møntpræger Bali, Hauberg 3.
 13 Knud den Hellige, Roskilde, møntpræger Bosi, Hauberg 7.
 14 Knud den Hellige, Slagelse, møntpræger Manni, Hauberg 9.
 15 Knud den Hellige, Viborg, møntpræger Sivart, Hauberg 12.
 16 Knud den Hellige, Randers, møntpræger Atser, Hauberg mgl.
 17 Niels, Roskilde, møntpræger Toto, Hauberg 9.
 18 Svend Grathe, Hauberg 3.
 19 Valdemar I, Roskilde, Hauberg 9.

Formentlig var næsten hele produktionen repræsenteret i Græse-fundet. Det ser vi på et andet sjællandsk fund fra Tessebølle, syd for Køge, som havde 438 hele og 20 halve stykker af samme type, men af Galsters 102 katalognumre var der her kun 12 nye for- og 8 nye bagsidestempler¹⁸.

Mere end en menneskealder senere er fundet fra Vråbjerg ved Tissø, hvor der af Valdemar I den Stores Roskilde mønt (Hauberg 9, fig. 19) fandtes 47 stempelvarianter af for-siden¹⁹.

Disse tal kan suppleres med andre, f.eks. Svend Grathes mønt, Hauberg 3 (fig. 18), der kendes fra et hallandsk fund, som fremkom 1932 og opbevares i Stockholm²⁰. Der kan skelnes i hvert fald 30 både for- og bagsidestempler. Prægestedet er ukendt, men Hauberg henførte mønten til Viborg. Eksemplet er medtaget for at vise, hvorledes et enkelt fund helt kan ændre opfattelsen af en udmøntnings størrelse. Tidligere kendtes mønten kun i få eksemplarer; Den kgl. Mønt- og Medaillesamling havde således seks stykker, hvis stempler for øvrigt ikke allesammen findes i det hallandske fund. Nu må vi regne med, at denne udmøntning har talt i hvert fald et par hundrede tusinde stykker. Hvis Haubergs opfattelse af møntens jyske oprindelse er rigtig, får vi hermed også antydning af jysk møntsteds kapacitet i 1150'erne.

Konklusionen på disse overvejelser er, at man i 1000- og 1100-tallet, især i Lund, men også i Roskilde, har haft en betydelig plads-, ressource- og mandskabskrævende produktion²¹. Ud over de periodevis mange møntprægere må der have været et ikke ubetydeligt hjælpemandskab til fremstilling af råemnet, møntblanketten. Det er muligt, at man skal forestille sig, at alle møntprægerne har været i gang samtidig. Der er nemlig praktisk taget intet tilfælde blandt de gennemgåede 1000-

tals mønter, hvor samme understempel med kongeindskrift (altså møntens forside) har været brugt til mere end én møntprægers mønter, hvad man ellers godt kunne have forestillet sig, hvis de af pladsgrunde havde skiftedes til at arbejde. Der må også have skullet bruges en vis mængde metal, en mønt på 1 gram – hvad der, groft sagt, kan siges at være normalvægten i 1000-tallets Østdanmark – slået i en halv million eksemplarer, kræver 500 kg metal. Ved en lødighed på 800‰, som det var normalt i Østdanmark under Svend Estridsen, svarer det til 400 kg sølv.

Efter det materiale vi hidtil kender, har produktionen i hvert fald i 1000-tallet ved de andre danske møntsteder været mindre end i Lund og Roskilde. Om denne opfattelse holder, vil fremtidige fund og – ikke mindst – stempelstudier, f.eks. af de mange mønter med »forvirrede« indskrifter fra første halvdel af 1000-tallet, muligt vise.

Men før vi giver ordet videre til denne fremtidige forskning, kan det være nyttigt at gøre sig klart, at man her hjemme senere i Middelalderen må have haft langt større udmøntninger, selv om selve prægningen principielt må være sket på samme måde. Der foreligger vistnok endnu ikke stempelundersøgelser fra udmøntningerne i slutningen af 1200- og begyndelsen af 1300-tallet. Men at dømme efter de meget store fund, f.eks. fra Christopher II.s tid og de talrige løsfund fra kirkerne, må vi her have at gøre med en millionproduktion. Det samme må gælde Christiern I.s hvide fra Malmø. Et konkret tal har vi fra Christiern II., hvis møntmester Jørgen Kock på 21 måneder i 1519–20 i Malmø udmøntede over 4.5 millioner klippinge²².

Dette tal kan sammenlignes med antallet af skille mønt præget af Den kongelige Mønt i Glostrup 1980. 181 millioner, hvoraf halvde-

18. Georg Galster: Græse-fundet og andre fund på Sjælland af mønter fra kongerne Niels og Erik Emune, *smstds.* 1955, s. 61–103.

19. Georg Galster: Møntfundet fra Vråbjerg, *smstds.* 1935, s. 265–74.

20. Bårarp-fundet 1932. Kungl. Myntkabinetet, Stockholm, inv. 20003. Bengt Thordeman: Sveriges Medeltidsmynt. *Nordisk Kultur* bd. 29, 1936, s. 65 nr. 5. Forberedes til publikation af undertegnede.

21. Jfr. Kirsten Bendixen: Mønternes funktion i Danmark c. 1075 til c. 1300, *Fort. Nut.* 27, 1977, s. 17.

22. Georg Galster: *Unionstidens Udmøntninger*, Kbh. 1972, s. 27.

len var 5- og 10-ører og en sjettedel 10-kroner²³. På Den kongelige Mynt i Kongsberg prægedes i samme år ca. 106 millioner mønter. I Kongsbergmyntens årsberetning kan man også læse om møntstemplernes levetid. Skal man præge en 5-krone i speciel fin udførelse for samlere, holder stemplet til 25.000, men i den almindelige produktion når man nu over 200.000 mønter²⁴.

Disse tal kan synes de rene kuriositeter, men de er bragt for at vise, hvor mange faktorer der er uforandrede i møntvæsenet. Møntproduktionen er måske steget til det hundredobbelte eller mere, når vi sammenligner 1980 med Knud den Helliges tiltrædelsesår 1080, og moderne teknologi har nok forøget stemplernes holdbarhed til det 40- eller 50-

dobbelte siden Vikingetiden. Men på hvilket andet verdsligt samfundsområde end netop møntvæsenet kan man ellers foretage en blot nogenlunde meningsfyldt statistisk sammenligning mellem forholdene for 900 år siden og i dag?

Henvisninger:

P. Hauberg: Myntforhold og Udmøntninger i Danmark indtil 1146; Danmarks Myntvæsen 1146–1241, København 1900–1906.

P. Hauberg: Danmarks Myntvæsen og Mynter 1241–1377; Aarb. Oldk. Hist. 1884.

H. V. Mansfeld-Büllner: Afbildninger af Danske Mønter 1241–1377, 1887.

Ny udg. af J. C. Holm, 1954 og senere.

23. Møntprægningstal for Danmark, Finland, Norge og Sverige 1980, *Nord. Numism. Unions Medl. blad* 1981, s. 113.

24. *Den Kongelige Mynt. Årsberetning* 1980, Kongsberg 1981, tabel 9, s. 30.

De danske søofficerer og »dolkestødslegenden« om slaget på Reden

Af Ole Feldbæk

I. Stilheden

I 1833 døde en af Frederik VI.s højt fortjente søofficerer, førstedeputeret i Admiralitetet, gehejmestatsminister, ridder af det hvide bånd, admiral Steen Bille. I mere end 70 år havde han tjent den danske flåde; og i bogen *Det danske flag i Middelhavet* satte hans søn, kaptajnløjtnant Steen Bille, i 1840 sin far et pietetsfuldt minde.¹

Steen Bille havde været med overalt, hvor flåden havde spillet en rolle i den florissante handelsperiode og under englænderkrigene. Som ung løjtnant havde han i 1770 været med på togtet mod Algier, i Den amerikanske Frihedskrig havde han gjort konvojtjeneste i Vestindien, og under revolutionskrigene havde han været eskadrechef i Middelhavet og kæmpet mod barbareskerne. I slaget på Reden havde han været chef for den eneste bevægelige danske styrke; og det var til ham, den sårede Olfert Fischer den 3. april overgav kommandoen over resterne af Københavns defension. Under den engelske belejring i 1807 ledede han Københavns søforsvar, i kanonbådskrigen gjorde han en aktiv indsats, og ved flådens genopbygning efter 1814 var han den drivende kraft. Intet under, derfor, at sønnen ud fra samtaler med sin far og på grundlag af hans omfattende privatarkiv kunne øse af rige kilder, da han skrev den gamle admirals levnedsløb.

Men på eet punkt tav kilderne. Det var om den mest navnkundige begivenhed i hans fars liv: slaget på Reden. Om kampen den 2. april 1801 skrev sønnen: »han omtalte den ikke gerne, og kun med megen circumspection«.

For øjnene af Københavns befolkning havde Lord Nelsons eskadre af Sir Hyde Parkers østersøflåde kæmpet i fem timer med den danske defension i Kongedybet. Under kampen havde Nelson sendt en parlamentær i land, og kronprins Frederik havde derpå indstillet kampen. I offentligheden herskede der derfor ingen tvivl om, at det var englænderne, der havde måttet bede om fred, og at det var Danmark, der havde sejret.

Alligevel var det om denne kamp – om dens forløb og dens resultat – Steen Bille kun ugerne havde talt. Og han var ikke den eneste, der ytrede sig om den 2. april 1801 med »circumspection«. Både i offentligheden – der levede under den restriktive trykkefrihedsforordning fra 1799 – og i søofficerskorpset herskede der en bemærkelsesværdig stilhed omkring nationens ilddåb i Kongedybet.

Så længe Frederik VI regerede, var det, der skulle siges om slaget, blevet sagt. Det var blevet sagt allerede i 1801 i den officøse redøgørelse for slaget, som næstkommanderende på blokskibet *Charlotte Amalie*, premierløjtnant J. F. Bardenfleth, havde udsendt.²

Umiddelbart meddelte den lille pjece på tolv sider blot en korrekt opgørelse over de

1. Steen Bille: *Det danske flag i Middelhavet* i slutningen af det 18. århundrede. Et bidrag til den danske marines historie. Uddraget af gehejmestatsminister admiral Steen Billes efterladte papirer. København 1840.

2. J. F. Bardenfleth: Udkast til en militær beskrivelse over slaget på Københavns Red den 2. april 1801, hhv. Relation de la bataille livrée à la rade de Copenhague le deuxième avril 1801. København 1801. Undersøgelsen omfatter ikke den omfattende og ret disparate pjecelitteratur, der udkom umiddelbart efter slaget. Der kan dog være grund til at gøre opmærksom på K. H. Seidelin: *Krig for havenes frihed*, nr. 1. Eller krigstildragelser imellem Danmark og England fra d. 30. marts 1801 til begyndelsen af stilstands underhandlingerne den 2. april s.a. København 1801 (flere udgaver).

relative styrkeforhold og en saglig ydre gengivelse af slagets forløb. Den tilstræbt upartiske fremstilling indeholdt på den anden side en umiskendelig tendens. Dels understregede pjecen den engelske talmæssige og tekniske overlegenhed, og dels udnyttede Bardenfleth de stilistiske muligheder, der lå i at lade Nelsons afsendelse af en parlamentær følge umiddelbart efter en konstatering af de engelske skibes alvorlige situation. Uden at skrive det direkte bibragte den danske søofficer sine læsere et billede af en årsagssammenhæng: Nelson var militært trængt, og *derfor* sendte han en parlamentær.

Allerede i det tidligste danske bidrag til historiografien om slaget på Reden introduceredes således et centralt element i traditionen: englænderne var militært overlegne, men den danske flåde kæmpede så tappert, at det blev helten fra Nilen, der måtte bede om våbenstilstand. Den inkonsistens, der lå i den officielle danske fremstilling – at man fra dansk side indrømmede en trængt modstander en våbenstilstand, der spillede den danske flåde en sejr eller i det mindste en uafgjort kamp af hænde – *må* være blevet observeret. Men ingen formulerede spørgsmålet, så længe Frederik VI levede. Ihvertfald ikke offentligt. For historikeren har lov at gøre sig sine tanker om, hvorledes slaget blev fremstillet for de vordende søofficerer på Søkadetakademiet, hvor Bardenfleth var skoleofficer fra 1797 til 1806. Og historikeren har ligeledes lov at gøre sig sine tanker om, hvorvidt så intelligente kadetter som H. B. Dahlerup og H. G. Garde fra 1802 og C. C. Zahrtmann fra 1805, der hver for sig skulle komme til at præge traditionsdannelsen om slaget, kunne overse eller fortrænge det inkonsistente i den officielle danske fremstilling.

Indtil Frederik VI.s død den 3. december 1839 rådede der imidlertid en næsten fuldkommen stilhed omkring begivenhederne i 1801. Bardenfleths antydning: at Nelson havde været nødt til at bede om våbenstilstand,

blev dog gentaget af to danske søofficerer. Det skete i den skildring af den danske flådes skibe, som kontreadmiral Ramshart udsendte umiddelbart efter flådens ran i 1807, og det skete i kaptajn H. G. Gardes værk fra 1835 om den dansk-norske sømagts historie.³ Nok så bemærkelsesværdigt er det imidlertid, at begge søofficerer omhyggeligt undgik at kommentere slagets gang og dets resultat, og at de begge indskrænkede sig til at referere Bardenfleths officielle fremstilling fra 1801. For Ramsharts vedkommende kan det muligt forklares med, at hans værk var en flådeliste, og ikke en flådehistorie. Men vi står uden forklaring på, at en fremtrædende søofficer som H. G. Garde, der med adgang til Admiralitetets egne akter udsendte et grundigt og indgående værk i fire bind om den danske flådes historie og bedrifter, fuldstændigt undlod at behandle så central en begivenhed som slaget på Reden. Garde indskrænkede sig til at bringe en liste over skibe og skibschefer, og herudover henviste han sine læsere til Bardenfleths pjece og til Olfert Fischers publicerede rapport om slaget.

Det lyser ud af teksten, at den begivenhed, som 30 år tidligere havde kastet så megen glans over den danske flåde både hjemme og i udlandet – og som havde fået Garde selv til at søge optagelse på Søkadetakademiet – ville den danske søofficer nu ikke røre med en ildtang. Steen Bille var ikke den eneste, der valgte at tie.

II. Stormen

Stilheden omkring slaget på Reden skyldtes på den anden side ikke manglende interesse. Således var kaptajn C. C. Zahrtmann – i erkendelse af de eksisterende skildringers ufyldstgørende karakter – i gang med at indsamle materiale til en beskrivelse af slaget;⁴ og i 1838 udkom en dansk oversættelse af Robert Southey's autoritative *Life of Nelson* med

3. P. Ramshart: Efterretning om det bekendte af den danske flådes tjeneste efter alfabetisk orden med adskillige bilag fra 1752 til den dag, da England voldsom bortførte samme i 1807. Skreven i september 1807. København 1808; og H. G. Garde: Efterretninger om den dansk-norske sømagt, bind 4, København 1835.

4. C. C. Zahrtmann: Genlyd fra 1801. Nyt Arkiv for Søvæsenet. I. 1842, s. 168.

Fig. 1. For kronprins Frederik udførte C. A. Lorentzen (1749–1828) to malerier af slaget på Reden. Det kendteste af de to påbegyndte han umiddelbart efter slaget, på grundlag af en skitse tegnet fra Vor Frelsers Kirkes tårn på Christianshavn. Arbejdet var færdigt inden årets udgang, og straks efter gik hofkobberstikker J. F. Clemens (1748–1831) i gang med det stik af maleriet, som skulle komme til at indtage hæderspladsen i empiretidens danske borgerhjem. Under sit arbejde havde Lorentzen fået hjælp af de søofficerer, der havde kæmpet den anden april; og da Clemens i årene fra 1802 til 1805 arbejdede på sit stik, der teknisk kunne bringe detaljer, som et maleri umuligt kunne gengive, var de samme søofficerer hans hjælpere og kritikere. Stikket er derfor en fremragende kilde til situationen under kampens mest intense fase omkring klokken tolv, hvor alt endnu var kanondrøn og bombebrag. Kampen havde da været henved halvanden time; Olfert Fischers slagskib Dannebrog stod i flammer, fregatten Elven stod ind mod Inderreden, og kavalleriprammen Nyborg var på vej ind over Refshalegrunden med den synkefærdige Aggershus på slæbetov. Men også de engelske skibe bærer præg af kampen, hvis udfald endnu ikke er afgjort. (Frederiksborgmuseet)

en indgående redegørelse for skærtorsdags-slaget, behørigt forsynet med censor Christian Reiersens »må trykkes«.⁵

Stilheden skyldtes næppe heller manglende meninger. I sine opsigtsvækkende samtids-historiske forelæsninger *Mands Minde*, som Grundtvig holdt i sommeren og efteråret 1838 i anledning af halvtredsåret for stavnsbåndets ophævelse, spillede den 2. april en vigtig rolle. For Grundtvig – der just ikke var kendt for sin »circumspection« – stod slaget som den store manifestation af danskhed og begejstret

fædrelandskærlighed, i skarp kontrast til det sterile og fornuftsinficerede 18. århundrede. Trods enevældens repressive dispositioner over for Grundtvig selv og hans forfatterskab kunne tilhørerne på Borchs Kollegium den 26. september 1838 ikke være i tvivl om, at hans loyalitetserklæringer til Frederik VI som kronprins og konge var stærke og ægte.⁶ Men de kunne på den anden side umuligt være uvidende om meningen og adressen, når Grundtvig fremhævede, at »slaget i Kongedybet, så hæderligt og dog uheldigt, besveget

5. Robert Southey: Nelsons levnet. Et biografisk maleri. Oversat af Frederik Schaldemose. København 1838.

6. N. F. S. Grundtvig: *Mands Minde 1788–1838*. Foredrag over det sidste halve århundredes historie, holdt 1838. Udg. af Svend Grundtvig. København 1877, ss. 267–72.

om ikke for kransen, så dog for frugten, var besynderlig skikket til at oppuste hver slumrende gnist af fædrelandskærlighed«, – og da slet ikke, når han hævdede, at »en admiral var netop på den dag det eneste, Danmark fattedes, for at have triumferet over sejrherren ved Nilen«. For Grundtvig – og utvivlsomt flere med ham – var det Frederik VI, der som kronprins havde ladet sig overliste af Nelson og dermed spillet sin flåde en sejr af hænde.

Den opfattelse gentog Grundtvig med større tydelighed, da han efter kongens død til mødet i Danske Samfund den 22. maj 1841 viede et helt afsnit af sange og digte til mindet om den 2. april.⁷ I digtet *I hundrede år satte fjenden ej fod på Danmarks de dejligste kyster* lød det femte og sjette vers:

Så kæmped de helte fra anden april
for fædreland, frihed og ære,
at række dem måtte den stolte fra Nil
en krans, som de bedste kun bære!

De vandt ikke glimrende sejr med rov,
og lykken de lod sig fraliste,
men vandt dog af arrigste fjende det lov,
fra dem var ej sejren at vriste!

Et var imidlertid, hvad der blev digtet og sunget i en lukket kreds som Danske Samfund. Et andet var, når det samme åbent blev sagt af en ung nationalliberal historiker i en publikation med så stor en udbredelse som *Dansk Folkekalender*, der udkom nytåret 1842.

Den, der greb om nælden, var den unge teologiske kandidat C. F. Allen. Han havde skabt sig et navn som historiker ved at besvare det enevoldskritiske Efterslægtsselskabs pris-spørgsmål om »en Danmarks historie med særligt hensyn til folkets og statens indre udvikling«. Afhandlingen var blevet trykt i 1840, og i det følgende halve århundrede skulle den

blive ikke blot de nationalliberales, men hele nationens Danmarkshistorie.

I sin *Håndbog i fædrelandets historie* havde Allen givet en redegørelse for slaget på Reden. Redegørelsen var ikke blot kompetent og indgående, men også bemærkelsesværdig ved at tage direkte stilling til inkonsistensen i den herskende tradition: at Nelson havde været hårdt trængt, men at kronprinsen ikke desto mindre havde indstillet kampen. Den unge teolog søgte i stedet at give en konsistent forklaring på slagets resultat, og han gjorde det ved at anlægge en militær vurdering af situationen, således som den måtte have taget sig ud for kronprinsen ved den engelske parlamentærs ankomst. Selvom – hævdede Allen – det med friske skibe skulle være lykkedes at tilintetgøre Nelsons eskadre, ville København og flådens anlæg alligevel være blevet udsat for et bombardement fra Parkers eskadre, idet englænderne jo allerede havde bemægtiget sig kontrollen med Kongedybet. Ud fra en militær betragtning havde kronprins Frederik derfor handlet rationelt, da han indstillede kampen.⁸

For første gang var der dermed fremsat en konsistent forklaring på udfaldet af slaget på Reden. Kun to år senere fragik Allen imidlertid denne forklaring og fremførte en diametralt modsat opfattelse.

Allen var i 1841 gået aktivt ind i politik på de nationalliberales side som redaktør af Trykkefrihedsselskabets *Dansk Folkeblad*. Som historiker ville han yde sit bidrag til kampen mod enevælden, og ved nytårstid 1842 udkom hans første store artikel om et samtidsvedkommende emne i selskabets *Dansk Folkekalender: Slaget på Københavns red den 2. april 1801*.

Utvivlsomt har Allen fornemmet, at blandt de mange begivenheder under Frederik VI.s regering som kronprins og konge, der var blevet fortrængt, kunne skærtorsdagsslaget på-

7. Viser og sange for Danske Samfund. 3. hæfte. København 1841. Linierne: »Så kæmped de helte af anden April, for fædreland, frihed og ære« var indledningsstroferne til et digt af Grundtvigs slægtning, professor G. H. Olsen, publiceret i K. L. Rahbeks Den danske Tilskuer 16. april 1801. Herudover er der ingen sammenhæng mellem de to digte.

8. C. F. Allen: *Håndbog i fædrelandets historie med stadigt henblik på folkets og statens indre udvikling*. København 1840, ss. 557–58. Allerede i andenudgaven 1842 ændrede Allen dog fremstillingen af slaget i overensstemmelse med artiklen i *Dansk Folkekalender*, og denne version blev uændret fastholdt i de reviderede udgaver, Allen senere udsendte.

regne en umiddelbar interesse hos publikum – en fornemmelse, han unægtelig skulle få bekræftet.

Den godt 40 sider store artikel er bemærkelsesværdig såvel ved sin særlige baggrund som ved sine historiske kvaliteter og sin debatskabende konklusion. At artiklen indeholdt en principielt formuleret kritik af den enevældige forfatningsform som sløvende for folkelig aktivitet og national begejstring kan ikke undre. Undre kan det heller ikke, at Admiralitetets arkiver var lukkede for Allen, som derfor var henvist til at basere sin skildring på det eksisterende trykte danske og engelske materiale samt på oplysninger fra en af de få endnu levende officerer fra slaget.⁹ Det taler på den baggrund højt om Allens evner for analyse og fremstilling, at han under de vilkår formåede at give en så indgående og dækkende skildring, at selv en politisk modstander som Christian VIII.s adjutant, kaptajn C. C. Zahrtmann, der gennem en årrække havde samlet stof til slagets historie, i sin stort anlagte kritik af artiklen måtte indskrænke sig til nogle for helhedsbilledet mindre væsentlige militære og maritime detaljer, og kun på et enkelt punkt var i stand til at sætte spørgsmålstegn ved fremstillingen.

Hvad der i denne sammenhæng er med til at gøre Allens artikel interessant, er dens særlige baggrund.

Da Allen havde færdiggjort sit manuskript i vinteren 1841, bad han nemlig en søofficer, kommandørkaptajn H. B. Dahlerup, om at gennemlæse det med henblik på en kritik af de militære aspekter. I et brev kommenterede Dahlerup manuskriptet og fremkom med forskellige rettelsesforslag, som Allen fulgte.¹⁰ De tre af forslagene karakteriserede Dahlerup selv med rette som »i sig selv ubetydelige bemærkninger« til en skildring, som han grundlæggende kunne tilslutte sig. Dahlerups fjerde rettelsesforslag – som Allen ligeledes

De danske søofficerer og »dolkestødslegenden« om slaget på Reden fulgte, og som affødte Zahrtmanns polemik – er så væsentligt for traditionsdannelsen omkring slaget og så afvigende fra Allens kort forinden fremsatte tolkning af kronprins Frederiks reaktion på Nelsons parlamentær, at det fortjener at gengives i sin helhed:

»Jeg må her gøre den bemærkning, at det altid er forekommet mig en ubegribelig militær fejl, at kronprinsen ville indblande sig i kommandoen af den krigsmagt, der var betroet en anden. Olfert Fischer var den, parlamentæren skulle være sendt til. Han alene kunne bedømme, hvordan sagerne stod, og han kunne have givet prinsen samme svar, som Menšikov gav zar Peter ved Nöteborgs erobring. Han kunne have nægtet at adlyde. Havde prinsen sendt parlamentæren ud til den danske admiral, havde han vundet tid og vist kontenance. Nu sendtes Lindholm (en hofmand) som slet ingen kundskab havde om, hvad modstand endnu kunne gøres, og han lod sig tage ved næsen, og vise ud til Parker. Det var at gøre nar af os og sige os, hvad vi burde have gjort. Parlamentæren skulle ved skud have været tvungen til at lægge til det første danske skib den passerede, og derfra sendt ud til Fischer, som da ene havde at afgøre, om svar skulle gives straks eller ordre fra land indhentes. Det var en stor fejl af prinsen; selvom han havde været konge havde det været en fejl, end mere som blot undersåt. Det var en stor fejl af Fischer, om han så disse frem og tilbage gående parlamentærer og ikke ved skud tvang dem at komme til sig for at gøre rede for deres hensigter. Ikke usandsynligt, at denne fejl har haft indflydelse, om ikke andet så til at lade den kloge Nelson skruer fordringerne op, tilegne sig sejr, bytte, ja trække sine skibe ud af faren.«

Her fremkom Dahlerup med en helt ny løsning på den oprindelige inkonsistente tradition. Modsat Allen selv, der to år forinden havde argumenteret for, at kronprins Frederik havde handlet militært rationelt, hævdede en højtstående og indsigtfuld søofficer nu det stik modsatte synspunkt: at kronprinsen på grund af utilstrækkelig militær erfaring lod sig overliste af Nelson og dermed spillede sin flåde en sejr eller i det mindste en uafgjort kamp af hænde.

Hermed var Allen stillet over for et valg – og han valgte søofficerens forklaring. I artik-

9. O. Feldbæk: Løjtnant Bille på Prøvestenen. En nyfundet kilde til slaget på Reden. Fund og Forskning, XXV, 1981, ss. 88–89.

10. H. B. Dahlerup til C. F. Allen. Udateret. (Kgl. Bibliotek. Ny kgl. saml. 1622. C. F. Allens papirer. Til C. F. Allens biografi). Af en af én af Allens regenskammerater bekræftet kopi af dette brev fremgår det, at Dahlerup havde bedt om at få sit brev tilbage til låns – og at Allen har frygtet, at han ville beholde det og fragå sine informationer. Dahlerup tilbagesendte dog brevet den 31. maj 1842 med tak for lånet. Det fremgår af Dahlerups breve, at han og Allen også har haft samtaler om slaget på Reden. Allens manuskript til artiklen ses ikke bevaret.

len i *Dansk Folkekalender* kunne enhver derfor læse, at Frederik VI som kronprins havde været, hvad han blev som konge: et ejegodt menneske, men en utilstrækkelig leder. Den evige admiral i Frederiksberg Haves kanaler.

Allens artikel vakte betydelig opsigt – så meget, at også andre tidsskrifter red med på interessebølgen.¹¹ Men den vakte også indsigelser og debat.

Det ene indlæg, der kom fra den fem år yngre jurist og historiker Frederik Schiern, har i denne sammenhæng kun begrænset interesse. I en docerende form kritiserede Schiern redegørelsen for den førte neutralitetspolitik, og Allen replicerede iltert og på en måde, der efterlader indtryk ikke blot af divergerende samtidspolitiske synspunkter, men også af en allerede indledt rivalisering om et af de få embeder i faget historie ved Københavns Universitet.¹²

Det andet indlæg har i denne sammenhæng ulig større interesse. Det 30 sider store indlæg – *Genlyd fra 1801* – kom samme forår i det af H. B. Dahlerup selv redigerede *Nyt Arkiv for Søværnet*, og dets forfatter var C. C. Zahrtmann.¹³

Der rådede den gang som så ofte før og senere stærke personlige spændinger inden for det lille samfund, som det danske søofficerskorps udgjorde. Over for Allen erkendte Dahlerup da også, at han ville afstå fra at gå ind i debatten med en militær analyse, da dette, som han skrev, »ville føre mig i strid og skaffe mig mange ubehageligheder, således som stemningen nu er for et vist parti«.¹⁴ Ubahagelighederne fik Dahlerup imidlertid alligevel, idet debatten i 1842 efter hans egen opfattelse blev den direkte anledning til hans og Zahrtmanns livslange uvenskab.¹⁵

I formen var Zahrtmanns indlæg stærkt traditionsbevarende; loyaliteten over for flåden og dens officerer var markant; og han vendte sig harmfuldt mod, at »forlængst afdøde hædersmænds eftermæle bliver gjort til skive for kåd uvidenheds giftige pile«. Zahrtmann vendte sig udtrykkeligt mod Allens behandling af de militære og maritime aspekter, og han gjorde det ud fra den styrkeposition, det var, at kunne bygge på internt flådemateriale. Som nævnt var det imidlertid mindre væsentlige detaljer, han tog op. På ét punkt – som på den anden side også var hans hovedærinde – fik Zahrtmann imidlertid afgørende indflydelse på den videre traditionsdannelse. Over for Allens – fra Dahlerup modtagne – kritik af generaladjutant Hans Lindholm som en hofmand uden militær erfaring og indsigt kunne Zahrtmann overbevisende dokumentere, at Lindholm var en professionel og indsigtfuld søofficer, der på udmærket måde havde formået at udføre sine missioner til Nelson og Parker under og efter slaget.

I sit svar til Zahrtmann anslog Allen en imødekommende tone.¹⁶ Han udtrykte sin respekt for hans militære sagskundskab og accepterede nogle af kritikkenes detailpunkter. På det væsentlige punkt ville han på den anden side ikke strække gevær. I sit offentliggjorte svar skrev han, at manuskriptet før optagelsen i *Dansk Folkekalender* var blevet gennemset af »en af vore kyndige og videnskabelige søofficerer«; og selvom Allen hævdede, at han med udtrykket »hofmand« ikke havde ment noget nedsættende, var han dog fortsat af den opfattelse, at Lindholm burde have advaret kronprinsen. Og derpå fremkom han med, hvad der i den offentlige debat med kongens adjutant måtte virke som en bombe:

11. E. C. Monrath: Slaget ved København den 2. april 1801, i det af ham selv redigerede Nordisk Penning Magazin, 2. april 1842.

12. F. Schiern i Fædrelandet 24. april 1842, og C. F. Allens svar sammesteds 22. maj 1842.

13. *Nyt Arkiv for Søværnet*. I. 1842, ss. 168–98.

14. H. B. Dahlerup 31. maj 1842 til C. F. Allen. (Jv. note 10)

15. H. B. Dahlerup: Mit livs begivenheder 1815–1848. Udg. af Joost Dahlerup. København 1909, ss. 304–305. I afsnittet om brevvekslingen med C. F. Allen har udgiveren – Dahlerups sønnesøn – fulgt Dahlerups manuskript. (H. B. Dahlerups papirer. Kgl. Bibliotek. Ny kgl. saml. 1835). Nogle efterfølgende stærkt sårende bemærkninger om C. C. Zahrtmann har udgiveren dog undladt at offentliggøre. En afvigende fremstilling er givet af M. K. Zahrtmann i *Admiral C. C. Zahrtmann. En mands og en slægts historie*. København 1927, s. 153.

16. C. F. Allens to svar til C. C. Zahrtmann i Fædrelandet 23. og 24. maj 1842.

om kronprinsens accept af Nelsons brev om våbenstilstand uden først at have hørt Olfert Fischer skrev Allen, at »så vidt jeg har kunnet erfare, er der kun een mening derom i den danske marine« – nemlig en kritisk, og at Allen formodede, at også Zahrtmann delte denne mening.

Det svarede Zahrtmann aldrig på.

Hvad Allen skrev i *Fædrelandet*, var med andre ord, at der i det danske søofficerskorps eksisterede en »dolkestødslegende« om slaget på Reden. I modstrid med alle militære ledelsesregler havde kronprins Frederik grebet ind i kampen på et tidspunkt, hvor Nelsons eskadre stod over for ødelæggelse, og han havde dermed spillet sin flåde en sejr eller i det mindste en uafgjort kamp af hænde.

Privat kunne en oppositionel søofficer som H. B. Dahlerup kritisere »dispositionerne fra vor side, de giver det samme resultat som så ofte møder for os: Mangel på enhed i plan og mådelige dispositioner i det selv fra oven, dækkes ved kækt forhold af de underordnede, skønt udfaldet desværre kun lidet gavner fædrelandet«. ¹⁷ I mere end 40 år havde loyaliteten over for kongen og etaten imidlertid holdt denne kritiske tradition inden for søofficerskorpsets egne rækker. Nu bragte en civil historiker, hvis politiske holdning måtte byde næsten samtlige søofficerskorpsets medlemmer imod, dette forhold til offentlighedens kundskab.

I 1840 havde Allen fremført een vurdering af kronprins Frederiks reaktion, i 1842 en diametralt modsat. Spørgsmålet var nu, hvilken forklaring flåden selv ville vælge, når en søofficer herefter for første gang frit kunne skrive en redegørelse for slaget på Reden.

III. Traditionen og dens bærere

I 1852 udkom den klassiske – og endnu grundlæggende – skildring af flådens historie i

De danske søofficerer og »dolkestødslegenden« om slaget på Reden

dette tidsrum: kommandør H. G. Gardes *Den dansk-norske sømagts historie 1700–1814*.

Gardes forudsætninger for at give en autoritativ fremstilling af slaget på Reden var mange og gode. Han havde uindskrænket adgang til flådens arkivalier – og gjorde ypperligt brug af denne adgang. Endvidere var han meget tæt på sit emne: han blev kadet i 1802 netop under indtryk af slaget og den nationale vækkelse, det affødte; han kendte derfor den gamle flåde fra før 1807, og han kendte dens officerskorps og dets traditioner. Og sidst, men ikke mindst, havde han fra sine mange udkommandoer i krig og fred et førstehånds kendskab til periodens orlogsskibe, til maritim teknologi og til dansk sømilitær strategi og taktik. Intet under, derfor, at Gardes skildring af slaget den 2. april skulle blive skoledannende i mere end et århundrede.

I sin skildring af slaget på Reden står Garde som en statelig repræsentant for lødig militærhistorisk forskning. Udover det trykte danske og udenlandske materiale har han udnyttet det danske arkivmateriale, som han vel på ingen måde har udtømt, men hvor hans udvælgelse blandt rapporter, kommandoprotokoller, journaler og parolbøger røber hans sikre instinkt for det væsentlige. ¹⁸ Og hertil kommer, hvad Garde selv medbragte, i form af viden om opfattelsen af slaget inden for søofficerskorpset og egne erfaringer fra sin tjeneste i flåden. Der er netop tale om en diskuterende og detailkritisk skildring af slagets forberedelser og forløb, hvor Garde klart præciserer, hvad kampen stod om – nemlig kontrollen med Kongedybet, hvorfra hovedstaden og flådens anlæg kunne bombarderes – og hvorledes kommandoforholdene var mellem defensionens enkelte dele; og hans ikke ukritiske vurdering af visse af Olfert Fischers dispositioner har krav på interesse, idet de formentlig gengiver traditionen om slaget inden for søofficerskorpset.

17. H. B. Dahlerup 31. maj 1842 til C. F. Allen. (Jv. note 10)

18. H. G. Garde var dog ikke opmærksom på den kort forinden fremkomne udgave af Sir Nicholas Harris Nicolas: *The Dispatches and Letters of Vice Admiral Lord Viscount Nelson*. I–VII. London 1845. Tilsyneladende blev denne centrale kilde samling først brugt af E. Briand de Crèvecoeur i hans biografi over Olfert Fischer i 1944, jv. nedenfor. Man kan endvidere beklage, at Garde ikke gjorde brug af de for slagets forhistorie vigtige akter i Defensionskommissionens arkiv for 1801. Disse akter gik tabt i 1853 ved en kontorbrand på Gammelholm.

Fig. 2. C. A. Lorentzens andet maleri af slaget på Reden, som han påbegyndte i januar 1802, skildrer situationen omkring klokken tre om eftermiddagen; og som sin pendant er det utroligt korrekt i sin gengivelse af helhed og detaljer. Yderst til venstre ses kronprins Frederik på Kastelspynten, omgivet af højststående officerer – som det gennem portræt- og uniformsstudier ville være interessant at få identificeret. Kronprinsen har klart udsyn over Københavns Red, hvor flere af de danske skibe i Kongedybet har indstillet skydningen, hvor Dannebrog brændende driver nordover, og hvor Sir Hyde Parkers svære lineskibe nu nærmer sig Trekroner og de danske skibe i Kronløbet. Men billedet viser også to engelske lineskibe i Kongedybet, der er raget ombord i hinanden og gået på grund under Trekroners kanoner. Og billedets budskab findes klart i maleriet centrum, hvor det blege eftermiddagslys falder på det hvide flag i stævnen på den parlamentærchalup, som Lord Nelson havde afsendt under kampen. Agter i chaluppen står månedsløjtnant Lundbye fra vagtskibet Elefanten, hvor chaluppen først lagde til; og foran ham rækker captain Frederick Thesiger Nelsons brev op til en af kronprinsens officerer. Både i komposition og i detaljer lever legenden om 1801. (Frederiksborgmuseet)

Gardes ærinde er imidlertid andet og mere end at skildre slagets detaljer. Han erkender utvetydigt, at kampen endte med et dansk nederlag, og hans ærinde er derfor ikke i mindre grad at forklare, hvorfor Nelson kunne besejre den danske flåde.

Traditionen fra Bardenfleth er umiskendelig, men den oprindelige tilstræbt objektive skildring er nu afløst af klar tale. Garde understreger meget stærkt den engelske materielle og professionelle overlegenhed, og han betoner med tilsvarende styrke ødelæggelserne ombord på de engelske skibe og Nelsons militært trængte situation, da han modtog Parkers signal om at indstille kampen.

Vi ved ikke, om Garde i sin tolkning af slagets afslutning lod sig lede af Allens artikel fra 1842 – som angiveligt repræsenterede opfattelsen i det danske søofficerskorps – eller om Garde i 1852 direkte bragte flådens tradition om slaget. Under alle omstændigheder lod han ikke læserne i tvivl om sin mening.¹⁹ For Garde herskede der ikke tvivl om Nelsons »betænelige stilling« og at han derfor tog »sin tilflugt til en krigslist«; og han fremfører endvidere som sin opfattelse, at det engelske parlamentærfartøj skulle have været tvunget til at henvende sig til defensionens chef, Olfert Fischer. Nelsons brev var nemlig bevidst skrevet »for den fra krigsskuepladsen fjernede

19. H. G. Garde: Den dansk-norske sømagts historie 1700–1814. København 1852, ss. 379–89.

kronprins, på hvis menneskekærlige hjerte det uden tvivl var beregnet«. ²⁰ Militært mente Garde derfor at kunne »erklære denne utidige standsnng for grunden til, at slaget må anses for tabt«.

Med sin autoritet som marinehistoriker knæsatte Garde således i 1852, at kronprins Frederik i 1801 havde spillet sin flåde en sejr eller i det mindste en uafgjort kamp af hænde. Og styrken i Gardes tolkning lå ikke blot i hans autoritet som marinehistoriker. Den lå også i, at en søofficer for første gang, siden slaget blev udkæmpet, fremlagde en tolkning af forløbet, der både historisk og psykologisk var konsistent.

Eller *var* det, når alt kom til alt, en konsistent tolkning, Garde i 1852 fremlagde?

Svaret må blive benægtende. For selvom Garde lod billedet af kronprinsens gode hjerte dominere fremstillingen og forklare det danske nederlag, var han for professionel og for hæderlig til at forholde sine læsere den væsentlige vurdering, at da Nelson modtog Parkers signal og afsendte sit brev, var de danske defensionsskibe i Kongedybet i realiteten nedkæmpede, »så at al modstand snart ville tilintetgøres«.

I 1852 fremlagde Garde således ikke blot en tolkning af flådens indsats den 2. april, som måtte tilfredsstille det danske søofficerskorps og den danske offentlighed. Han lagde også en tikkende bombe under sin egen tolkning – eller sagt på en anden måde: han indlagde en spænding i traditionen, som denne ikke i længden kunne bære.

Hvad Garde imidlertid i 1852 umiddelbart efterlod hos sine læsere, var en overbevisende »dolkestødslegende« om slaget på Reden.

I mere end et århundrede skulle slaget på

Reden og traditionen herom forvaltes udelukkende af danske søofficerer.

Denne traditionsforvaltning fandt på den anden side ikke sted i et vakuum. Søofficererne forvaltede traditionen i flere sammenhænge: i større fremstillinger, i lærebøger, i mindeartikler og i indlæg i lejlighedsvist opblussende diskussioner om detaljer i slaget. De var endvidere ikke upåvirkede af fremlæggelser af nyt kildemateriale, og ejheller af begivenheder i deres samtid som for eksempel 1864, 1940 og den kolde krig. Og endelig beskæftigede de sig med samtlige aspekter af slaget, og ikke som hér kun med et enkelt – omend centralt – aspekt: »dolkestødslegenden« om 1801.

Det siger sig selv, at Gardes fremstilling og tolkning kom til at ligge til grund for de følgende fremstillinger af dansk søkrigshistorie, der blev brugt ved undervisningen af de vorde søofficerer. Den første af disse – fra 1856 – gengav således Gardes fremstilling stort set ordret; ²¹ og også den følgende – kaptajn J. C. Oldenburgs i 1883 – gentog uændret Gardes opfattelse af slaget som en sejr, der blev spillet flåden af hænde af kronprins Frederik. ²²

L. C. Nielsen havde derfor den militærhistoriske sagkundskab bag sig, da han i 1901 – i den smukke *Jeg ser de bøgelyse øer* – digtede om det svundne 19. århundrede:

Jeg ser de slægter, som gik hen,
mens hundredåret skred,
som vandt ved Kongedybet,
som under Dybbøl led;

Og netop i 1901 – i hundredåret for slaget – blev Gardes opfattelse genfremsat med tilsyneladende forøget styrke.

20. Det er bemærkelsesværdigt, at den indgående skildring af slaget på Reden af Adolphe Thiers i *Histoire du consulat et de l'empire*, II, Paris 1845 – som indgår i Gardes litteraturfortegnelse – giver (ss. 323–25) en tilsvarende forklaring på den danske indstilling af kampen: nemlig at kronprins Frederik var rystet – »ébranlé par cet affreux spectacle« – og derfor gav efter for Nelsons henvendelse. Thiers' vurdering bliver ikke mindre interessant ved, at den øjensynlig bygger på en indberetning af den velorienterede franske minister ved det danske hof; jv. depeche fra Bourgoing til Talleyrand 14. germinal an 9 (= 4. april 1801). (Archives des affaires étrangères, Paris. Correspondance politique. Danemark. 1801 & 1802).

21. L. Berg: *Den danske søkrigshistories vigtigste begivenheder*. Trykt som manuskript til brug ved den historiske undervisning på Søkadetakademiet. København 1856.

22. J. C. Oldenburg: *Grundlag for undervisningen i søkrigshistorie på Søofficersskolen*. I. Danmark. København 1883.

I året 1900 havde Søløjtnantselskabet udsat en prisopgave om en fremstilling af slaget på Reden. Opgaven blev besvaret af skoleofficer ved Søofficersskolen, premierløjtnant P. C. Bundesen, prisbelønnet og offentliggjort.²³

På mange måder var det en lødig afhandling. P. C. Bundesen var gået til arkiverne, hvor han dels havde gennemgået en del af det materiale, Garde havde brugt halvtreds år tidligere, dels havde inddraget – omend uden større held – papirer fra Udenrigsdepartementet i et forsøg på at skabe et sikrere politisk grundlag for sin skildring. Af udenlandsk materiale inddrog han blandt andet Alfred T. Mahans netop udkomne *The Life of Nelson* – men ejendommeligt nok ikke den efterhånden 55 år gamle udgave af Nelsons *Dispatches and Letters*, som ville have været ham en god hjælp i hans ihærdige bestræbelser på at give en redelig og upartisk skildring af slaget.²⁴ Det værdifulde ved P. C. Bundesens arbejde ligger i den klare og veldokumenterede fremlæggelse af data vedrørende skibe, besætninger og armering samt redegørelsen for forholdet mellem Nelsons oprindelige slagplan og den plan, kampen i virkeligheden blev udkæmpet efter. Det i denne sammenhæng væsentlige er imidlertid, at han undlader at konfrontere sit nye kildemateriale med det traditionelle billede fra Garde. Udover en common sense kritik i detailspørgsmål forholder han sig loyalt til Gardes fremstilling af slagets forløb, og når det gælder slagets afslutning og resultat, er han den tro traditionsbærer. Selvom han i sine bestræbelser på at være fair åbenlyst kvier sig ved at skrive, at Nelson gjorde brug af en kynisk krigslist, levner hans redegørelse dog ingen tvivl om, at det er det, han mener. Samtidig med at videregive Gardes vurdering af den danske Kongedybslinie som tilintetgjort frembærer han klart traditionen tilbage til Bardenfleth om, at Nelson var i en kritisk situation, da han afsendte sin parlamentær. Og lige så utvetydig er han i sin loyalitet over for Garde og hans dom: kronprins Frederik svigtede som militær øverstkommanderende,

idet han lod sig lede af »et ejegodt hjerte« snarere end af »det kolde ræsonnement«.

Prisen for afhandlingen var vel fortjent, og det ville være urimeligt at forklejne P. C. Bundesens indsats, som klart tilførte billedet af slaget nye træk. I det længere perspektiv er det imidlertid nødvendigt at understrege afhandlingens traditionsbevarende effekt. På et tidspunkt, hvor optimismen var stor, når det drejede sig om gennem kildestudier at finde ind til den historiske sandhed, fremstod nu en objektiv skildring af slaget, som byggede på nyt materiale og på en kritisk indstilling til kilderne. Og denne afhandling bekræftede udtrykkeligt den tradition om slaget og dets udfald, som dels havde formået at opfylde elementære psykologiske krav, dels havde tilgodeset søofficerskorpsets legitime behov for en konsistent og prestigebevarende forklaring på, at slaget trods flådens indsats var endt med et nederlag. At denne traditionsbekræftelse fremkom på et tidspunkt, hvor skyggerne fra nederlaget i 1864 endnu var lange, var næppe heller uden betydning. Hvad P. C. Bundesens prisbelønnede afhandling frem for alt gjorde, var at forlænge »dolkestødslegenden«s levetid med endnu en menneskealder.

Traditionens livskraft trådte tydeligt frem i søofficerernes arbejder i de følgende årtier. Det gælder premierløjtnant Cai Schaffalitzky de Muckadells fremstilling i *Håndbog i Nordens søkrigshistorie* fra 1911, hvis forside prydes med et citat fra de års store navn i marinehistorien, den amerikanske søofficer Alfred T. Mahan: »History repeats itself« – en betragtning, der passende kunne suppleres med: »and historians repeat each other«. Det gælder ikke mindre kommandør Hålfdan Barfod i hans store værk *Vor flåde i fortid og nutid*, hvis to bind udkom i 1941. Her videreføres traditionen om, at Nelsons situation var »yderst farlig«, at han derfor brugte »list som nyt middel«, og at »hans krigslist lykkedes« over for kronprins Frederik, der forsømte at høre defensionens chef, Olfert Fischer. Samtidig mærkes tydeligt en højststående søofficers frustration over

23. P. C. Bundesen: Mindeskrift om slaget på Reden den 2. april 1801. Tidsskrift for Søvæsen. 72. 1901.
24. Jv. note 18.

den 9. april 1940 i kritikken af, at Nelson fik adgang »uden om alle sømilitære myndigheder til den højeste politiske myndighed. Det ville ikke have været bedre om kronprinsen havde haft en usagkyndig minister at støtte sig til, eller om en admiral, der var anset på grund af sine fortjenester på kontor, havde været til stede«. ²⁵ Få af kommandør Barfods læsere kan have været i tvivl om, at det var den socialdemokratiske forsvarsminister Aلسing Andersen og viceadmiral Rechnitzer, der blev ført ind på scenen den 2. april 1801. Og traditionen videreførtes uden vaklen af orlogskaptajn Kay Jungersen i hans af Marineministeriet approberede *Danmarks søkrigshistorie* fra 1945, hvor mindelserne fra den 9. april ligeledes er nærværende: »Ansvaret for denne tidlige opgivelse af kampen falder på kronprinsen og hans rådgivere, hvis dømmekraft synes at være blevet rystet ved begivenhedernes blodige udvikling. Det falder derimod ikke på flåden og dens mænd, for hvem slaget på Reden den 2. april 1801 altid vil stå som et mindesmærke for pligttroskab og offervilje«. ²⁶

Mens orlogskaptajn Jungersens manuskript var på vej gennem Marineministeriets approbationsprocedure, udkom i 1944 en fremstilling af slaget på Reden, som for første gang brød med traditionen. ²⁷ Forfatteren var flådens chef fra maj 1940 til sommeren 1941, kontreadmiral E. Briand de Crèvecoeur. Udadtil fremtrådte bogen som en biografi over Olfert Fischer – med den stærkt 1944-prægede undertitel *Københavns modige forsvarer*. I virkeligheden var det imidlertid en monografi over slaget på Reden, indrammet af en summarisk skildring af den danske søofficers karriere.

Fremstillingen af slaget på Reden er hér ba-

De danske søofficerer og »dolkestødslegenden« om slaget på Reden seret på et større dansk og engelsk materiale end nogen af de tidligere; og ejer den ikke Gardes klarhed og overskuelighed, udmærker den sig på den anden side ved en sjældent forstandsklar og selvstændig holdning til kilderne og til slagets problemer – både de allerede lokaliserede og de af Briand de Crèvecoeur påpegede.

Bogen opnåede imidlertid ikke den opmærksomhed, den fortjente, hverken ved dens fremkomst eller senere. Den blev ganske vist særdeles positivt præsenteret af kommandør Paul Ipsen i *Tidsskrift for Søvæsen*, men hovedparten af anmeldelsen blev brugt til en – i sig selv udmærket – bredere diskussion af behovet for seriøse flådehistoriske arbejder og en appel om et samarbejde mellem søofficerer og faghistorikere. ²⁸ Og i de to store behandlinger af slaget på Reden genfindes den ikke. Den norske marinehistoriker Olav Bergersen ignorerede den, og den engelske marinehistoriker Dudley Pope synes end ikke at have kendt den.

Når de danske søofficerer ikke i nævneværdig grad blev inspireret af bogen og dens synspunkter, hænger det formentlig sammen med, at fremstillingen med sin indgående detailkritik kan være vanskelig at overskue, samt det forhold, at Briand de Crèvecoeur umiddelbart kunne synes blot at videreføre traditionen fra Garde. Således var hans fremhævelse af, at Nelson var i en trængt situation, jo ikke ny – og det var heller ikke bemærkningen om, at defensionen i Kongedybet reelt var nedkæmpet, da Nelson afsendte sin parlamentær. Ny var på den anden side klart dokumentationen for, at kronprinsen før parlamentærens ankomst var blevet informeret af Olfert Fischers adjutant om den danske

25. H. Barfod: Vor flåde i fortid og nutid. I. København 1941, ss. 352–61.

26. K. Jungersen: Danmarks søkrigshistorie. Udarbejdet til brug ved undervisningen på Søværnets skoler. Udgivet ved Søofficersskolens foranstaltning. Approberet af Marineministeriet. København 1945, ss. 302–303.

27. E. Briand de Crèvecoeur: Olfert Fischer. Københavns modige forsvarer. København 1944.

28. P. Ipsen: Vor søkrigshistorieskrivning og en bog om Olfert Fischer. Tidsskrift for Søvæsen. 116. 1945. Der kan endvidere være grund til at pege på den debat, der blev ført i Tidsskrift for Søvæsen i 1942, 1943 og 1944 om, hvorvidt Nelson tog sin tilflugt til en krigslist. Den i sig selv lidet frugtbare debat har interesse ved, at det hér for første gang – af kommandør C. V. Evers – blev understreget, at kronprins Frederik var øverstkommanderende for det samlede forsvar den 2. april. Flere af debattens deltagere efterlyste iøvrigt ved den lejlighed en tidssvarende forskning om slagets politiske baggrund. Indholdet af en presseudtale i 1970 om slaget er refereret af Hans Christian Bjerg i Marinehistorisk Tidsskrift. 3: 3. 1970.

defensions militære situation. Og afgørende ny var hans stillingtagen til spørgsmålet, hvorvidt kronprinsen handlede rigtigt og klogt, da han indstillede kampen. Briand de Crèvecoeurs diskussion herom pro et contra kan unægtelig gøre det vanskeligt for andre læsere end den, der har bidt sig fast i dette problem, at få klarhed over hans opfattelse. Men for den, der bider sig fast, er svaret klart – og traditionsbrydende: Kronprins Frederik erkendte, at der på det tidspunkt intet ville være at vinde ved en fortsat kamp; og som øverstbefalende handlede han derfor militært rigtigt, da han accepterede Nelsons opfordring om våbenhvile.

I 1951 var det kommandør Paul Ipsen, der som søofficerskorpsets marinehistoriske førstemand skrev mindeartiklen om slaget på Reden.²⁹ Med udtrykkelig henvisning til P. C. Bundesens og Briand de Crèvecoeurs indgående behandlinger indledte han sin mindeartikel med et »sat sapienti« – hvad der kunne siges om slaget, *var* sagt. Han erkendte dog, at der fortsat herskede modstridende meninger om »motiverne for slagets afbrydelse«, og dem gjorde han til genstand for en kort diskussion. Om Nelsons motiver hældede han selv til den anskuelse, at Nelsons situation havde været presset, og at han af hensyn til flådens videre operationer måtte ønske »at undgå yderligere tab og løbe en unødigt stor risiko« – altså en tilslutning til krigslist-traditionen, omend i mindre forpligtende form. Om kronprinsens motiver til at afbryde kampen fandt han det vanskeligt at dømme: »i et menneskes sind er der ofte komplementære, ubevidste og modstridende motiver, som det er vanskeligt ikke mindst for eftertiden at analysere (le coeur a ses raisons, que la raison ne connait pas)«. Han erkendte, at det kunne have været kronprinsens gode hjerte, der havde afgjort sagen. Selv hældede han dog snarere til den opfattelse, at kronprinsen gennemskuede Nelsons trussel »som krigslist og bluff« – og i stedet introducerede han en helt ny forklaringstype. Kronprinsens beslutning

blev taget af udenrigspolitiske grunde, idet han – *efter* at modstanden i Kongedybet var brudt – pludselig fik øjnene op for, at Danmarks interesser alligevel ikke var sammenfaldende med Ruslands og Sveriges.

Denne forklaringsmodel – som forøvrigt næppe var uden sammenhæng med artiklens fremkomst midt under den kolde krig, og som modsvares af den gennemgående negative omtale af den russiske udenrigspolitik – kan næppe i dag påregne mange tilhængere. På den anden side har den interesse ved at afspejle en indsigtfuld søofficers erkendelse af den eksisterende traditions inkonsistens og hans søgen efter en forklaring *uden* for denne traditions rammer. I sin anmeldelse af *Olfert Fischer* i 1945 havde Paul Ipsen netop understreget behovet for en bredere indfaldsvinkel til marinehistoriske studier, og mindeartiklen i 1951 var helt domineret af den udenrigspolitiske baggrundsskildring. At den på det tidspunkt eksisterende udenrigspolitiske forskning ikke kunne være ham til megen hjælp – blandt andet fordi faghistorikerne i tilsvarende grad havde negligeret periodens militærhistoriske aspekter – kan selvsagt ikke lægges kommandør Ipsen til last.

I 1951 havde Briand de Crèvecoeurs traditionsbrud således kun opnået en meget tvivlsom gennemslagskraft; og ved udsendelsen af *Flåden gennem 450 år* i 1961 vendte man atter tilbage til traditionen fra Garde.³⁰ I afsnittet *Slaget på Reden* hævdede kommandør E. J. Saabye på en og samme tid, at den danske defensionslinie var »totalt nedkæmpet« og at Nelsons stilling var ved at blive kritisk, da parlamentæren blev afsendt; Nelsons brev kunne derfor »med rette betegnes som en krigslist«; og listen lykkedes, fordi kronprins Frederik nok havde overkommandoen, men »ikke samtidig overblikket«.

Den seneste behandling af en dansk søofficer er kontreadmiral Kjølens mindeartikel om slaget fra 1976.³¹ Der er tale om en velskreven præsentation, der ydermere som den første har kunnet inddrage de to netop da ud-

29. P. Ipsen: I anledning af 150-årsdagen for slaget på Reden 2. april 1801. Tidsskrift for Søværnen. 122. 1951.

30. R. Steen Steensen m.fl. (red.): *Flåden gennem 450 år*. I–II. København 1961.

31. F. H. Kjølens: Så kæmped de helte hin anden april. Tidsskrift for Søværnen. 147. 1976.

komne værker af Olav Bergersen og Dudley Pope. I artiklen diskuterer kontreadmiral Kjølens flere af de omstridte spørgsmål. Om det i denne sammenhæng væsentlige – Nelsons og kronprins Frederiks motiver for at søge kampen indstillet – er det dog fortsat traditionen inden for søofficerskorpset, vi møder: Nelson var i en trængt situation, og derfor valgte han at gribe til en krigslist. Om kronprins Frederiks motiver forholder forfatteren sig derimod diskuterende og undlader at tage stilling. En bemærkning om, at røgskyerne i Kongedybet forhindrede kronprinsen i at overskue den militære situation, synes dog at repræsentere et relikv af »dolkestødslegenden«.

Før behandlingen af de seneste års forskning omkring slaget på Reden kan det være på sin plads at fremkomme med nogle sammenfattende bemærkninger om traditionen og dens bærere.

Der er som anført grund til at antage, at »dolkestødslegenden« – traditionen om, at Nelson i sin pressede situation tog sin tilflugt til en krigslist, og at kronprins Frederik lod sig narre til at spille sin flåde en sejr eller i det mindste en uafgjort kamp af hænde – har eksisteret i det danske søofficerskorps allerede umiddelbart efter slaget. Det er endvidere påviseligt, at denne opfattelse blev fremsført ved den første lejlighed, hvor en dansk søofficer kunne skrive frit om 1801. Og det er ligeledes påviseligt, at den af H. G. Garde introducerede tradition fik en lang levetid, og at denne tradition takket være P. C. Bundesens prisafhandling har kunnet spores endnu 175 år efter slaget.

Traditionens sejglivethed må formentlig ses i lyset af den selvforståelse, som præger ethvert lukket samfund af en karakter som det danske søofficerskorps. Det betyder på den anden side ikke, at de danske søofficerer har gjort sig skyldige i bevidste fortællinger, endsig i historieforfalskning. Tværtimod har et gennemgående træk ved deres forvaltning af traditionen netop været en ærlig bestræbelse

på at dømme upartisk; og deres indsats har været koncentreret om de områder, hvor deres sagkundskab var størst: strategi og taktik, kommandoforhold og maritim teknologi. Den tvivl, der fra starten var indbygget i traditionen, har de da heller ikke søgt at skjule; og de har været de første til at efterlyse et samarbejde med faghistorikerne og til at pege på nødvendigheden af en mere tidssvarende forskning i slagets storpolitiske baggrund som forudsætning for en løsning af traditionens indre modsigelser.

Selv har søofficererne gjort en betydelig indsats i retning af at fremdrage og fremlægge materiale til slagets historie.³² Når de ikke har formået at løse det centrale traditionsproblem og ej heller har formået at gøre sig fri af traditionens greb, må det som forklaring være tilstrækkeligt at pege på, at de ikke er blevet uddannede til at skulle være historikere, samt at flådens ledelse – det være sig enevældens Admiralitet eller folkestyrets Marineministerium og Forsvarsministerium – aldrig har været indstillet på at stille de nødvendige forskningsmuligheder til deres rådighed. På de vilkår kan ingen forvente og forlange gennemarbejdede marinehistoriske undersøgelser og videnskabeligt overbevisende tolkninger.

IV. De fremmede

C. F. Allen kom til at bekræfte Skriftens ord om, at de første skulle blive de sidste. Efter faghistorikerens debatskabende afhandling i 1842 blev slaget på Reden og traditionen om dets udfald i de følgende 125 år behandlet og forvaltet af danske søofficerer. I 1966 blev denne tradition imidlertid brudt. Inden for de seneste femten år er der fremkommet tre større arbejder, der hver for sig kaster lys over slaget og dets baggrund. Egentlige militære studier er offentliggjort af den norske marinehistoriker, kommandør Olav Bergersen, og af den engelske marinehistoriker Dudley Pope,

32. Foruden materialefremdragelserne i de allerede omtalte arbejder kan der være grund til at pege på H. F. Kjær: En øjenvidneberetning fra Willemoes's flådebatteri. Tidsskrift for Søværnen. 130. 1959; og J. Teisen: Månedsløjtninger i søetaten 1801–14. Ssds 132. 1961.

mens en nyvurdering af slagets politiske baggrund og en markering af dens konsekvenser for vurderingen af slaget er fremlagt af denne artikels forfatter.

I 1966 udsendte Olav Bergersen *Nøytralitet og krig. Fra Nordens væpnede nøytralitets saga. En sjømilitær studie*, hvis to bind behandler flådens rolle i det dansk-norske monarkis udenrigspolitik fra 1775 til 1801, og hvori slaget på Reden optager 325 af de ialt 1275 sider. Olav Bergersen havde et omfattende og lødigt norsk-dansk marinehistorisk forfatterskab bag sig, da han på sit livs aften udsendte dette værk, som må karakteriseres som stort både i dyder og i fejl. Hans indædte forsøg på at anskue revolutionskrigenes fransk-engelske opgør som en frugtbar og meningsfuld parallel til Anden Verdenskrigs opgør mellem Hitler og Churchill, hans stærke personlige antipati mod den danske kronprinsregent og hans sine steder ekstremt pro-norske indstilling kan gøre det vanskeligt at få det fulde udbytte af hans forskning. På den anden side må det fremhæves, at redegørelsen er baseret på meget væsentlige dele af det danske Admiralitets arkivalier samt på det ret omfattende trykte engelske materiale, at der anlægges en indtrængende militær vurdering, og at teksten vrimler med gode og frugtbare detailagttagelser. Når det som hér drejer sig om tolkningen af henholdsvis Nelsons og kronprins Frederiks motiver for at indstille kampen, har den norske marinehistorikers præmisser og konklusioner krav på betydelig opmærksomhed.³³

Om Nelsons motiver er Bergersen ikke i tvivl. Ud fra en analyse af slagets kronologiske faser konkluderer han, at Nelson – da han modtog Parkers signal om at afbryde kampen – reelt havde løst sin opgave: at nedkæmpe den danske modstand i Kongedybet. Nelsons motiv var derfor klart sejrherrens: *humanity*. Bergersens præmisser for en stillingtagen til kronprins Frederiks motiver er mindre gennemskuelige. Han konkluderer dog, at kronprinsen ved parlamentærens ankomst var klar

over, at defensionen i Kongedybet var nedkæmpet; og derfor handlede han – for én gangs skyld, efter Bergersens mening – militært rationelt ved at indstille kampen og sende Lindholm ud til Nelson.

I 1972 udsendte Dudley Pope *The Great Gamble. Nelson at Copenhagen*. I næsten enhver henseende fremstår Pope som Bergersens modsætning. Således har han formået at fremdrage det hidtil mest omfattende engelske arkivmateriale til slagets historie. Derimod er hans udnyttelse af danske arkivalier og dansk litteratur begrænset: han læser ikke selv dansk, og på den baggrund har der været grænser for, hvad selv de mest imødekomende danske søofficerer har kunnet gøre for at hjælpe. Også i sin emnemæssige vægtning er den eminent velskrevne bog en modsætning til Bergersens. Det engelske aspekt er det centrale; Lady Hamilton forsvinder sjældent ud af læserens synsfelt; og megen omtale bliver viet engelsk marinehistories klassiske problem: forholdet mellem Nelson og hans chef, Sir Hyde Parker. Endelig står bogen også som en modsætning til Bergersens ved sine ihærdige bestræbelser på at være fair i skildringen af danskerne. Det er selvsagt en prisværdig indstilling. Men dens værdi er dog på den anden side begrænset, hvis der ikke i tilstrækkelig grad er et grundlag for at være fair: i dette tilfælde en inddragelse og kritisk tolkning af de relevante kilder. På den baggrund må det derfor især være vurderingen af *Nelsons* motiver, der påkalder sig interesse.³⁴

I forbindelse med Popes vurdering af Nelsons motiver bør det understreges, at han øjensynlig ikke har kendt Bergersens fremstilling. Materialeindsamlingen synes at have fundet sted før 1966, og siden da har Pope levet på sin yacht i vestindiske farvande. På den baggrund er det interessant at se, at han i sin motivanalyse lægger vægt på de samme militære faktorer som Bergersen, og at han når til det samme resultat. I valget mellem *humanity* og *ruse de guerre* er Pope ikke i tvivl. Da Nelson afsendte sin parlamentær, var

33. O. Bergersen: *Nøytralitet og krig. Fra Nordens væpnede nøytralitets saga. En sjømilitær studie*. II. Oslo 1966, specielt ss. 465–75.

34. D. Pope: *The Great Gamble. Nelson at Copenhagen*. London 1972, specielt ss. 413–23.

samtlige danske skibe i Kongedybet enten fordrevet eller definitivt nedkæmpet. Nelsons motiv var derfor sejrherrens: *humanity* over for de overvundne. Kronprins Frederiks motiver til at afbryde kampen tager Pope – fornuftigvis, kan man sige – ikke stilling til. Han vælger dog bevidst at efterlade sine læsere med det indtryk, at det set fra kronprinsens opholdssted på Kastelspynten måtte stå klart, at slaget på det tidspunkt definitivt var tabt – en konstruktion, der implicit tjener til at underbygge hans vurdering af Nelsons motiv.

Den seneste behandling af slaget på Reden er nærværende forfatters undersøgelse af den politiske og diplomatiske baggrund for Danmarks medlemskab af Det væbnede Neutralitetsforbund 1800–1801.³⁵ Et af undersøgelsens hovedresultater er en fundamentalt ændret opfattelse af slagets politiske baggrund. Kort fortalt: hvis ikke Danmark opfyldte sine politiske forpligtelser over for kontinentets stormagter, Rusland og Frankrig, og udkæmpede en militært udsigtsløs kamp med den engelske østersøflåde, ville Sverige med Ruslands støtte bemægtige sig Norge, og Preussen ville under pres fra St. Petersborg og Paris besætte hærtugdømmerne og Jylland. På den baggrund – og ud fra en erkendelse af de materiale- og metodemæssige svagheder ved den eksisterende litteratur om slaget – følte det derfor påkrævet i et kort og foreløbigt afsnit baseret på et begrænset kildemateriale at afrunde den politiske undersøgelse med en militær karakteristik af slaget den 2. april.

Resultaterne af denne foreløbige karakteristik i forhold til traditionens hovedproblemer er følgende: Det kan sandsynliggøres, at den danske politiske og militære ledelse allerede før kampen anså slaget for tabt. Der kan argumenteres for, at Nelson reelt havde sikret sig kontrol over Kongedybet, da han afsendte sin parlamentær. Og endelig kan det dokumenteres, at en professionel iagttager i kronprinsens følge allerede på det tidspunkt, Nelson besluttede sig til at skrive sit brev, anså Kongedybslinien for definitivt nedkæmpet –

og forholdt sig skeptisk til Trekroners og de resterende danske skibes muligheder for at holde stand mod englænderne.

Siden 1966 har således tre fremmede – hvis man kan bruge det udtryk om historikere, der hver for sig er blevet modtaget med imødekommenhed og hjælpsomhed af de danske søofficerer, der i disse år har beskæftiget sig med slaget – på grundlag af nyt kildemateriale og mere præcise spørgsmål tilført det traditionelle billede af slaget nye træk, af marinehistorisk såvel som af politisk karakter.

Ingen af de tre har på den anden side formået at fremlægge en overbevisende løsning på de hovedproblemer omkring slagets afslutning, som indtil Frederik VI.s død var hyllet i tavshed, som H. G. Garde derpå forklarede med en »dolkestødslegende«, og som generationer af danske søofficerer derefter har forvaltet som *traditionen* om slaget på Reden – indtil denne tradition begyndte at smuldre som følge af den spænding, Garde selv havde indlagt i den.

Hovedproblemerne omkring slagets afslutning henstår derfor stadig uløste; og den, der vil søge at løse dem, vil utvivlsomt komme til at sande kommandør Ipsens ord om vanskelighederne ved virkelig at trænge til bunds i et menneskes motiver for at handle – ikke mindst i en situation så fjernt i tid og så kompliceret.

Det ville på den anden side ligne historikere dårligt at resignere over for disse problemer. Der kan næppe herske tvivl om, at fornyet forskning vil gøre det muligt at komme problemernes løsning nærmere, og formentlig endda væsentligt nærmere. Der er grund til at antage, at nyvurderingen af slagets politiske baggrund og mål kan medvirke til at kaste lys over de afgørende beslutninger; der eksisterer et omfattende dansk og engelsk materiale, som endnu ikke er udnyttet; og der foreligger gode muligheder for at gennemføre en analyse af slagets enkelte faser for på det grundlag at stille de afgørende spørgsmål: Hvordan var den militære situation, da Nelson afsendte sit

35. O. Feldbæk: Denmark and the Armed Neutrality 1800–1801. Small Power Policy in a World War. København 1980, med dansk resumé, specielt ss. 139–65 og 268–73. Nærværende artikel repræsenterer et forarbejde til en bog om slaget på Reden.

Ole Feldbæk

brev, og da kronprins Frederik modtog det? Og hvordan *opfattede* Nelson og kronprins Frederik og deres umiddelbare omgivelser denne situation?

På nuværende tidspunkt vil det være for tidligt at antyde svarene på disse spørgsmål. Der er dog mange og gode grunde til at for-

vente, at de to hovedpersoners motiver – og hér især Nelsons motiver – vil vise sig at være overordentligt sammensatte. Den gamle admiral Steen Bille var ikke den sidste, der fandt det rådeligt at udtale sig om slaget på Reden »med megen circumspection«.

Debat

Vagn Skovgaard-Petersen: Om udnyttelse af indsamlet materiale

Perspektivet blev begravet i småbekymringer under DHFs diskussion på Askov om status og fremtid for indsamlingsarbejdet omkring de folkelige bevægelser og foreningslivet. I hvert fald for mig tegnede aftenen ikke nogen opfattelse af de næste skridt – ud over bred enighed om så vidt muligt at føre indsamlingen videre i de resterende amter, lidt samarbejde med stationsbyprojektet og udgivelse af registraturer, når tiden var inde til noget sådant.

Sagen er vigtigere og perspektivet større. For første gang har vi nu mulighed for at udnytte et stort og rigt materiale, der kan fortælle om foreningsliv og fælles aktiviteter inden for et amt over en længere periode. Hvor kom ideerne fra, hvordan blev de virkeliggjort, hvilke blev frugtbare, og hvilke faldt til jorden? Hvordan blev organisationerne opbygget? Hvad betød magtkampe, sociale skel, institutionalisering og landsbestyrelser? Det er spørgsmål, der kan stilles ikke blot til andelsforetagender, eksportforeninger og sygekasser, men også til oplysningsforbund, gymnastikforeninger, Indre Mission, »Julens Glæde«, plejehjemsforeninger og Sønderjysk Forening, måske også til Historisk Samfund. Var der lokale kraftcentre, der formede nye opgaver, kunne dialogen trives i miljøet? Alt sammen underlagt hovedspørgsmål om forandring, udvikling og kontinuitet i samspillet mellem mennesker og grupper i en region, f.eks. et amt. Hvad kan vi lære om samfundslivet lokalt?

En kortlægning af forandringerne i det brogede socialliv, der blev båret af foreninger,

kredse og komiteer, vil være en videnskabelig landvinding i studiet af lokalsamfund. Den kan efter min mening kun løses i et nært samarbejde mellem kyndige lokalkendte folk fra amtet og personer, der har indsigt i historie, etnologi og sociologi. Jeg ville anbefale også at inddrage en kunstner. Er det ikke en nærliggende opgave for DHF og et historisk amtsamfund at invitere til et sådant utraditionelt samarbejde – med inddragelse af amtets kulturudvalg allerede i den forberedende og idéstormende fase, hvor spørgsmålet stilles og prioriteres?

Ekspertes skal være med – kontakten med Lokalhistorisk Afdeling ved Københavns Universitet turde være nærliggende. Men i øvrigt vil en lykkelig bivirkning være, at det meget omtalte og lidt anstrengte skel mellem folk inden for faget og udenfor vil forekomme ret ligegyldigt over for opgavens ultimative fordring på fornuftige og idérige mennesker med viden og overblik.

Jeg har vanskeligt ved at forestille mig, at private og offentlige kasser selv i en sparetid vil holde sig tilbage, når det gælder løsningen af en historisk opgave med et samfundsfornyende indhold.

Det kan en indsamling af de folkelige bevægelses arkivalier nemlig føre til.

Thorkild Kjærgaard: En bog om dansk økonomisk tænkning i 1700-tallet

For første gang siden H. L. Bisgaard i 1902 udsendte *Den danske nationaløkonomi i det 18. århundrede* er et større afsnit af 1700-tallets økonomiske tænkning blevet gjort til genstand for en samlet behandling.¹ Selve afhandlingen er på 82 s., hvortil knytter sig en »Bibliografi over dansk økonomisk litteratur i det 18. århundrede til 1770« (ss. 89–94). Bogen slutter med et personregister og et sagsregister.

1. Erik Oxenbøll, *Dansk økonomisk tænkning 1700–1770* (Københavns Universitet. Institut for økonomisk historie. Publikation nr. 11 [fejlagtigt angivet som nr. 10]). Akademisk forlag. Kbh., 1977. 107 s. Kr. 41,30.

Det er afhandlingens hovedtese, at den danske økonomiske tænkning i 1700-tallet var tættere knyttet til den samtidige tyske tænkning, end Bisgaard ønskede at indrømme. I dette har Erik Oxenbøll utvivlsomt ret. Til gengæld er det ikke noget overraskende resultat. Dels er Bisgaards anti-tyske tendens så påfaldende, at man uvilkårligt møder hans ihærdige forsøg på at argumentere for en overvejende fransk-engelsk indflydelse på den danske økonomiske tænkning med skepsis, dels har flere af efterkrigstidens historikere, bl.a. Kristof Glamann, Johan Hvidtfeldt og Hans Chr. Johansen været inde på det samme. I det flg. vil jeg derfor ikke beskæftige mig nærmere med dette, men i stedet knytte et par kommentarer til forf.s begrebsapparat, hans arbejdsmetoder og hans holdning til sit emne i almindelighed.

1.

En fundamental mangel ved Oxenbølls bog er, at der savnes dækkende definitioner af en række grundlæggende begreber, såsom »økonomisk tænkning« og »dansk«. Det nærmeste, forf. kommer en definition af begrebet økonomisk tænkning er, hvor det hedder, at det skal forstås i »bred betydning« (s. 38). Et vink om Oxenbølls opfattelse af, hvad der skal forstås ved »dansk« i 1700-tallet ligger i, at han i sin bibliografi over den økonomiske litteratur 1700–1770 medtager skrifter trykt i Norge, men ikke skrifter trykt i hertugdømmerne. Det oplyses, at oversættelser af udenlandske bøger ikke anses som danske arbejder (s. 38). På »kameralisme« gives den tautologiske definition, at den er »kvintessensen af kameralisternes nedfældede økonomiske tanker« (s. 19). »Merkantelisme«, »fysiokratisme« o.l. forklares ikke.

2.

I tilslutning til sin undersøgelse over 1700-tallets økonomiske tænkning har Oxenbøll forsøgt at opgøre det totale antal udgivelser af økonomisk litteratur år for år 1700–1770. Optællingen er sket på grundlag af *Bibliotheca Danica*, der er en trykt udgave af Det

kongelige Biblioteks kataloger over ældre danske skrifter. Det erkendes, at der kan være mangler, men sandsynligheden herfor skønnes at være minimal (s. 38). Det hele lyder jo også ret ligetil.

Kontrolopslag i *Bibliotheca Danica* ved de i alt 66 skrifter + 3 tidsskrifter, som forf. har fundet, og som figurerer i den tidligere nævnte bibliografi over den danske økonomiske litteratur 1700–1770, viser imidlertid et anderledes flimrende billede. Hertil er der flere grunde. Den vigtigste er, at forf. indhentes af sine definitoriske forsømmelser, bl.a. mangelen på en præcis definition af, hvad der skal forstås ved »dansk«. Tydeligst ses det i forbindelse med behandlingen af det ret store antal slesvig-holstenske skrifter, som i 1700-tallet blev udgivet i Danmark. Her fører Oxenbøll en uberegnelig kurs – i det ene øjeblik betragtes de slesvig-holstenske forfattere som danske for i det næste at blive behandlet som udlændinge. Som eksempel kan bruges de skrifter, som grundlæggeren af det såkaldte Kongelige Danske Ager-Akademi i Glücksborg, P. E. Lüders, udsendte i 1760'erne. Af disse medtages et fra 1760 om udskiftning, men f.eks. ikke et fra 1762 om *Nogle oeconomiske Mark- og Have-Vahres Fremavl og Brug*.

I andre tilfælde handler Oxenbøll i direkte modstrid med sine egne principper, hvorblandt at oversættelser af udenlandske skrifter ikke medtages. *Udtag af Jo. Brauners Tanker og Forsøg om Ager og Eng* ved A. C. Teilmann (1759) er således ikke et dansk skrift, men en forkortet oversættelse af den kendte svenske agronom Johan Brauners skrift, *Tanker och Försök om Åker och Eng med dertil nödiga Redskap* (formentlig 3. opl. Sth., 1755). Om andre skrifter gælder, at de er placeret forkert inden for de 4 temaer, hvori forf. har inddelt sin bibliografi over den økonomiske litteratur 1700–1770. F.eks. er Chr. Sommerfeldts bog fra 1768 om »rydnings-værket« i Norge anbragt sammen med bøger om jern- og salpeterværker (se s. 93). Rydnings-værk er imidlertid ikke et industrielt anlæg, men angår rydning af jord, opdyrkning. Det kan også nævnes, at *Kjøbenhavnske Samlinger om adskillige til Land- og Stad-Væsenet . . . henhørende Sager* (1747–48) og *Maanedlige Afhandlinger til en og*

anden *Forbedring i Huusholdningen* (1762) fejlagtigt tælles som selvstændige skrifter. De var tidsskrifter, af hvilke der altså er 5 i forf.s materiale, ikke som anført 3 (se s. 94). Alt i alt er det bibliografiske grundlag for forf.s forskellige grafiske fremstillinger af den samlede økonomiske skriftproduktion 1700–1770 (ss. 38–44) så vaklende, at en diskussion af resultaterne er formålsløs.

Også andre sider af forf.s arbejdsmetoder giver anledning til kritik. Således er det store indledningsafsnit om tysk økonomisk tænkning (ss. 9–32) i høj grad baseret på Erhard Dittrichs bog, *Die deutschen und österreichischen Kameralisten* (1974). Tydeligst i det historio-grafiske afsnit (ss. 9–11), der ligger så tæt op ad Dittrich (ss. 1–24), at man uden betænkning tør kalde det imponerende noteapparat for bluff, beregnet på at forlede læseren til at tro, at man sidder med en uhyre komprimeret syntese af den hidtidige udforskning af kameralismen. Også senere slår påvirkningen fra Dittrich kraftigt igennem. Bl.a. er den overfor nævnte definition på kameralisme ikke bare tautologisk. Den er også, hvad Oxenbøll ikke oplyser, taget fra Dittrichs bog, hvor kameralisme defineres som »der Quintessenz all der Gedanken der Kameralisten« (s. 16). I afsnittet om den danske økonomiske tænkning er lånene fra andre forfattere ikke så direkte. Afhængigheden af den ældre litteratur, ikke mindst Bisgaard, er dog umiskendelig. Det gælder f.eks. ved vurderingen af O. D. Lütken som periodens største økonom (s. 51f.).

3.

Erik Oxenbøll viser bogen igennem en forbavsende ringe forståelse for sit emne og for den intellektuelle kraftanstrengelse, der lå i forarbejderne til den moderne økonomiske analyses gennembrud i Vesteuropa omkr.

1775. Fremstillingen er ikke blot uselvstændig, men også bedrevidende. For forf. at se er tidens økonomiske tanker »meget primitive og ufuldstændige og i helheden særdeles sporadiske forsøg« (s. 59). Og når man kommer til de pengeteoretiske overvejelser, giver han helt op: »Ideernes logiske sammenhænge er svære at udlægge entydigt, i hvert fald for en nutidig læser, bl.a. fordi fremstillingerne er temmelig rodede og opererer med et meget løst begrebsapparat« (s. 63).

Endelig kan nævnes, at bogen vrimler med selvmodsigelser og halvt eller helt uforståelige sætninger, såsom hvor det om den tysk-svenske historiker og økonom Samuel v. Pufendorf (1632–94) hedder, at han »forsøgte at placere de borgerlige begæringer inden for den absolutistiske stats rammer« (s. 17). Heller ikke fremmedord er Oxenbøll alt for sikker i. Man kan således ikke sige om det første bind af O. D. Lütkens *Undersøgninger angaaende Statens almindelige Oeconomie* (1760), at det er et kompilatorisk skrift (se s. 44). Dette ord benyttes om skrifter, der er sammenstykket af udpluk fra andre forfatterskaber (af latin *compilare*, plyndre), og kan ikke anvendes om et skrift, der som det omtalte af Lütken er en revideret udgave af tidligere trykte tidsskriftsafhandlinger.

Erik Oxenbøll takker i forordet professor Kristof Glamann, der har været vejleder ved den specialeopgave, som ligger til grund for *Dansk økonomisk tænkning 1700–1770*, professor Svend Aage Hansen i hans egenskab af redaktør for den skriftserie, hvori bogen er optaget, og Carlsbergfondet, der har finansieret udgivelsen. Det er svært at se, hvad Oxenbøll har at takke for. Mig forekommer det, at man har gjort en ung, ubefaren forsker en bjørnetjeneste ved at støtte udgivelsen af et arbejde, der ikke lever op til en række elementære krav for en videnskabelig afhandling.²

2. Af andre anm. af den her omtalte bog har jeg ud over avisanmeldelser kendskab til 4: *Historie. Jyske Samlinger*, ny. rk., XIII, 1–2. 1979–81. 232 (Henrik Fode), *Historisk Tidsskrift*, 79, 1979. 256f. (Per Boje); 1066. *Tidsskrift for historisk forskning*, 7. årg., nr. 6. 1978. 9–11 (Knud J. V. Jespersen) og *Scandinavian Economic History Review*, XXVII, 1979. 77f. (Anders Monrad Møller). De er alle positive, til dels meget rosende.

Klaus Egeberg: Om at analysere amtshistoriske årbøger

De seneste års interesse – i universitetskredse – for lokalhistorien, dens form, funktion og forsvarlighed har bl.a. givet sig udslag i en række analyser af indholdet i og bidragyderne til de amtshistoriske årbøger. I betragtning af den ringe viden vi endnu 79 år efter oprettelsen af det første amtssamfund besidder om denne vigtige del af det lokalhistoriske arbejde, er sådanne analyser både påkrævede og velkomne – ikke blot fordi de kan sætte dagens arbejde i det rette perspektiv, men også fordi de kan være medhjælpende til aflivelsen af en række blomstrende myter om lokalhistorie og lokalhistorikere samt virke til at fremdrage de fejl og fortrin, som har bragt årbøger til hhv. fremgang, forfald eller stilstand.

Men, skal analyser være til nogen nytte og befordre vor viden fremfor at forplumre den, må deres resultater være fremkommet i kraft af arbejde med veldefinerede begreber og uangribelige metoder, de må være til at stole på og de må være entydige. Flere af de påstande, som blev fremsat på grundlag af den analyse af fire tilfældigt valgte årbøger, i Fortid og Nutid XXIX, s. 692–703, påkaldte sig ret omgående mistanke om, at dette arbejde måske ikke helt kunne opfylde de ovenfor skitserede krav, og derfor disse følgende, mere principielle bemærkninger.

Enhver, der har forsøgt sig på at bringe noget så mangfoldigt som årbogsartikler på plads i overskuelige skemaer, ved, at det er et uhyre vanskeligt arbejde, som både stiller store krav i udarbejdelsen af skemaerne og i vurderingen af artiklerne. Årbogsartikler er nemlig sjældent så firkantede, at de uden besvær kan lade sig opdele i bestemte kategorier, og vil man i analyseøjemed arbejde med skemaer, som bevarer blot et minimum af overskuelighed, er det under alle omstændigheder nødvendigt at hugge mangen en hæl og klippe mangen en tå. Skal det hele derfor ikke ende i den store tilfældighed, er det en helt nødvendig forudsætning, at der bliver redegjort omhyggeligt for de præmisser, der er anvendt i

forbindelse med skematiseringen. På dette punkt svigter Århus-studerne totalt. Man nævner blot (i note 4), at »de fleste kategorier siger egentlig nok i sig selv«. Vel gør de ej! Det faldt således omgående undertegnede ret kraftigt i øjnene, at tabel 1 viste, at de fem første årgange af Vejle Amts årbøger skulle indeholde en ganske overvældende stor mængde artikler omhandlende militærhistorie. Ganske vist var den også fra mange andre årbøger bekendte oberst Axel Liljefalk formand for redaktionskomiteen, men alligevel . . . , militærhistorie, det er jo noget med kampanalyser, strategistudier, forsvarsværkers konstruktion o.l. Bladrer man imidlertid de første årgange af den nævnte årbog igennem, opdager man snart (ja, man anede det måske endda på forhånd), at en meget stor del af de såkaldte militærhistoriske artikler i realiteten er civiles erindringer om tildragelser langt bag fronten under de slesvigske krige – og det kan vist kun i de færreste tilfælde henregnes under det, man almindeligvis forstår ved militærhistorie.

Forsøger man, efter at tvivlen om emneopgørelsens holdbarhed således er vakt, at jævnføre emneopdelingsskemaet med årbøgerne *in natura*, konstateres snart yderligere inkonsekvenser, f.eks. i forbindelse med den helt overraskende store repræsentation af artikler omhandlende kirke- og religionsforhold – et emne, som der ellers ikke er nogen særlig stor tradition for at behandle i danske lokalhistoriske årbøger. Det viser sig imidlertid, at den tilsyneladende årsag til denne emnegruppes store vægt er, at stort set alle artikler i hvilke ordet kirke forekommer, er placeret her, og det – atter tilsyneladende – uanset om de omhandler altertavler, jødiske menigheder, kirkeklokker eller salmebogsstridigheder i Sindbjerg. Med andre ord: den anvendte systematik synes ikke at kunne stå for en nærmere prøvelse.

Værre er det dog, at der også er en alvorlig brist i selve opgørelsesmetoden, idet alle optællinger er foretaget på grundlag af artikler og ikke tryksider. Hvordan man har kunnet se bort fra den helt indiskutable forskel, såvel i intention som i vægt, der er på f.eks. en lille

erindringskitse og en stor, gennemarbejdet historisk undersøgelse, kunne det have været rart at få forklaret.

Men værst er det dog nok, at de 7 »analytikere« på grundlag af en så brøstfædig »analyse« fælder afgørende domme over det arbejde, som flere generationer af lokalhistorikere har udført.

For at illustrere hvor forskelligt resultaterne falder ud, alt efter om man benytter artikler eller tryksider som målestok, forsøgte i al hast – og derfor med alle forbehold – en rubricering af de 5 første hefter af Vejle Amts årbøger i det af århusstuderne anvendte skema. Det stod snart klart, at vi aldeles ikke (jfr. ovenstående) var enige i vurderingen af de forskellige artikler, og det viste sig også snart, at det var nødvendigt at tilføje skemaet et par ekstra grupper (de kursiverede) for at opnå en blot nogenlunde differentiering. Og dog skulle der klemmes, presses og indgås nogle hårde kompromisser, før følgende og kun tendensangivende resultat forelå:

Som det fremgår, er der stor forskel på de to opgørelser, og der er især forskel på, om man måler i artikler eller sider – og deraf følgelig også forskel på de konklusioner, som tallene giver anledning til at drage.

De ovenanførte indvendiger mod de 7's analyse, som iøvrigt rummer mange udmærkede iagttagelser, vil givetvis forekomme en del at være petitesser – hvad de også er. Men eksemplet viser, og det er faktisk det egentlige formål med at tage sagen op, at der altid er god grund til at være på vagt overfor resultater af kvantitative undersøgelser, i hvilke ophavsmændene ikke omhyggeligt redegør for og begrundet valget af metode, systematik og præmisser. At de 7 Århus-studer skulle blive skydeskive for kritikken, skyldes såmænd ikke, at deres analyse er værre end så mange andre, men blot, at de tilfældigvis har vovet sig ind på et område, hvor undertegnede mener at have visse forudsætninger for at gennemskue problemerne.¹

Hvor ofte vi bliver misinformeret, mani-

Emnefordelingen i Vejle Amts årbøger 1905–09

	Århus-opgørelse		Artikler	Egen opgørelse		
	Artikler	%		%	Sider	%
Arkæologi	1	(1½)	2	(3½)	38	(3½)
Militærhistorie	16	(26)	7	(11½)	176	(15)
<i>De slesvigske krige</i>	–	–	10	(16½)	143	(12½)
Kirke og religion	10	(16½)	2	(3½)	12	(1)
Skole m.v.	4	(6½)	4	(6½)	77	(7)
Sundhedsvæsen	–	–	1	(1½)	18	(1½)
Politi/told	–	–	–	–	–	–
Trafik	–	–	–	–	–	–
Topografi	10	(16½)	9	(15)	330	(28½)
Folkeliv	4	(6½)	2	(3½)	7	(½)
Landbrug	2	(3½)	1	(1½)	15	(1)
Håndværk	1	(1½)	1	(1½)	2	(½)
Industri	–	–	–	–	–	–
Handel	–	–	1	(1½)	1	(½)
Kunst	1	(1½)	4	(6½)	29	(2½)
Arkitektur	–	–	3	(5)	59	(5)
Personalhistorie	12	(19½)	11	(18)	218	(19)
<i>Andet</i>	–	–	3	(5)	26	(2)
<i>I alt</i>	<i>61</i>	<i>(100)</i>	<i>61</i>	<i>(100½)</i>	<i>1151</i>	<i>(100)</i>

1. Klaus Egeberg: Lokalhistorie i Østjylland – en analyse af tre amtshistoriske årbøger (Speciale v. Kbh. univ., 1980, under udgivelse).

puleret med eller rent ud bedraget ved hjælp af såkaldte »analyser«, er det næppe muligt at få hold på. Men ved aldrig at godtage konklusioner uddraget af uigennemskuelige tabeller, vil vi dog være i stand til ikke blot at værne os selv, men også vanskeliggøre arbejdet for dem, der evt. kunne se fordel af at bibringe os et ukorrekt billede af faktiske forhold.

Afslutningsvis blot en enkelt tilbagevenden til Århus-studerne. Som det sig næsten hør og bør i analyser af lokalhistoriske årbøger, afslutter også de 7 med en præsentation af nogle »ideale fordringer« til årbøgerne og folkene bag dem. I den forbindelse forekommer

det at være på sin plads at gøre opmærksom på, at stort set alle amtssamfund eksisterer og fungerer i kraft af de involverede personers *frivillige* arbejde. Udtryk som »skal«, »bør« og »må« kan man derfor kun dårligt anvende overfor alle disse mennesker, hvis engagement i det lokalhistoriske arbejde *trods alt* bringer en mængde årbøger på gaden hvert år. Krav kan vi stille og vidtgående ønsker kan vi fremkomme med den dag, da der i alle amter er ansat en faguddannet historiker, som bl.a. har som opgave at redigere årbøger, arrangere udstillinger, foranstalte studiekredse o.l. – men heller ikke før.

Anmeldelser

Nordens nære fortid. Lokalsamfundene i de seneste 100 år. (Nordisk seminar i lokalhistorie, rapport nr. 1) red. af Knud Prange, Kbh. 1979, 114 s.

Den andra nordiska lokalhistoriska konferensen i Viitasaari 1976. Föredrag och diskussioner. red. af J. Kuusanmäki og S. Lindgren, Helsingfors 1978, 207 s.

By og bygd. Stad og omland. (nordisk lokalhistorie, seminarrapport nr. 3) red. af R. Fladby og H. Winge, Oslo 1981, 249 s.

Ovennævnte kan købes ved henv. til Lokalhistorisk Afdeling, Florsgade 4, 2200 Kbh. N., pr. stk. 30 Kr. + moms og porto.

Søkelys på lokalhistoria. red. af R. Fladby og H. Winge, Oslo 1981, 92 s. NLI, Folke Bernadottes Vei 21, Postboks 38 Kringsjå, Oslo 8.

I 1973 blev det første nordiske seminar i lokalhistorie afholdt på Sostrup slot ved Grenå med Lokalhistorisk Afdeling og Knud Prange som initiativtager. Formålet var og er stadig det udmærkede at være et mødested for gensidig orientering om det lokalhistoriske arbejde i Norden og inspirere til øget forskningsindsats på de behandlede områder. Det første møde gav så gode erfaringer, at man siden har haft et nordisk lokalhistoriemøde hvert tredje år, hvoraf det 4. i rækken skal holdes i Sverige i 1982, efter planen med emnet Lokaladministrationen i Norden ca. 1800–1920.

Der har ikke deltaget amatører i disse seminarer, men kun en lille kreds af omkring en snes forskere inden for historie, geografi og etnologi. Indlæggene fra disse folk og de efterfølgende diskussioner er samlet og udgivet som tre seminarrapporter.

Den første rapport fra mødet i 1973 bærer titlen »Nordens nære fortid. Lokalsamfundene i de seneste 100 år«. Meget bevidst valgte man dette emne, da det er meget forsømt i den traditionelle lokalhistorie. Indledningsvis præsenterer de fire lande deres forskellige lokalhistoriske organisationer. Norge må i så henseende siges at ligge tættest på den danske tradition. I 1955 fik man et Norsk Lokalhistorisk Institutt (NLI), som har forstået at markere sig stærkt, men emnerne har overvejende som i Danmark været hentet i agrarhistorien. Anderledes i Sverige, hvor den videnskabelige lokalitetshistorie især har beskæftiget sig med byhistori-

en. Det skyldes i høj grad Stadshistoriska Institutet (opr. 1919), som har været med til at sætte megen forskning i gang omkring byhistoriske emner. Det finske Lokalhistoriske Byråd (Paikallishistoriallinen Toimisto, opr. 1933) er i modsætning til de andre institutter kun en halvofficiel organisation oprettet af de førende historiske foreninger og har ikke nogen direkte forbindelse til universiteterne som i de øvrige lande. Byrådet spiller en meget central rolle i den finske lokalhistorie; når der skal skrives en lokalhistorisk bog, sædvanligvis en byhistorie, henvender den bevilgende myndighed, kommunen, sig til Byrådet, der opstiller budget, foreslår disposition, finder en egnet forfatter og læser manuskriptet.

Ingrid Hammerström, der leder Stadshistoriska Institutet, siger i sit indlæg, at lokalhistorien har udviklet sig ret forskelligt i de nordiske lande. Det er også korrekt for så vidt angår den lokalhistorie, der drives af fagfolk, men spørgsmålet er om ikke den lokalhistorie, der bedrives ude i sognene, har udviklet sig temmelig ens i alle lande. I flere indlæg i de andre rapporter fremgår det, at man overalt har det samme »problem« med amatørerne, at de ofte får fat i meget godt kildemateriale, men der bliver ikke stillet de rigtige spørgsmål til det, emnerne ses i en for snæver sammenhæng, og personal- og gårdhistorie har klar overvægt.

Foruden de fire landes præsentation af deres institutter indeholdt seminaret 3 emner: den moderne migrationsproces og lokalsamfundet, socialgruppering – kilder og kriterier og endelig samfundsudvikling og bosætningsstruktur. Fælles for indlæggene er at de er meget korte, 4–7 sider, beregnet til 15 min. oplæg. Det er klart at forfatterne ikke kan komme særlig langt omkring indenfor de rammer, og man må spørge sig, hvad værdien egentlig er af at udsende foredragene. Imidlertid rejstes der mange interessante spørgsmål i indlæggene, som de følgende 8–9 års forskning endnu ikke har kunnet give tilfredsstillende svar på. Et af de mest konstruktive forslag set med lokalhistoriske øjne er Rolf Fladbys model for, hvordan man kan arbejde med et lokalsamfunds historie. I studiekredse o.lign. må hans model være guld værd og skal her være varmt anbefalet.

Det overordnede tema for det andet lokalhistoriemøde i Finland i 1976 var bosætnings- og befolkningshistorien 1500–1850. Emnerne var koncentreret omkring den demografiske udvikling, social stratifikation og bebyggelsesformer, og geografisk og social mobilitet. De enkelte indlæg er her noget længere, 10–15 sider, og samtidig er der ved de fleste en litteraturliste. Endvidere er der gengivet mange former for tabelopstilling, der afgjort må være en god inspirationskilde for de, der arbejder med demografisk udvikling og social stratifikation.

De fleste af forfatterne er enige om, at man endnu langt fra har et fuldgyldigt billede af udviklingen indenfor de nævnte emner. Der er naturligvis

foretaget visse punktundersøgelser, men de lokale variationer er så store, at det ikke er muligt at slutte fra erfaringer i et lille område til rigstrenden. Der er derfor behov for mange flere lokalhistoriske undersøgelser, og bl.a. inden for familierekonstitutionsmetoden synes alle at være enige om, at lokalhistorikerne kan yde en væsentlig indsats. Denne metode er, som en af deltagerne siger, i og for sig en udvikling af slægtshistorien, blot tilsat lidt metode og teknik. I al sin »enkelthed« går det ud på at man på et givent tidspunkt følger alle par der gifter sig i et lille område og fx belyser i hvilken alder de giftede sig? hvor mange børn de fik? hvor meget de flyttede? hvor mange der var i husholdningen? osv.

Det sidste emne på det finske møde var »Billed og virkelighed«, og her var det især litteraturens rolle som historisk kilde, der var under debat. Det er fortjenstfuldt, at dette emne også blev inddraget, da spørgsmålet om litteraturen som historisk kilde er alt for overset. Man skal naturligvis være sig for at tage et samtidigt litterært produkt som et sandhedsvidne, men, som det siges, litteraturen kan vise forhåbninger, reaktioner og livsopfattelser og putte kød på det skelet som kan dannes ud fra kirkebøger, skifteprotokoller m.m.

Det tredje seminar afholdtes i Norge i 1979 med temaet »By og bygd. Stad og omland«. Man fulgte her tråden op fra det sidste møde og tog igen de demografiske forhold under behandling, her indskrænket til at belyse forholdet mellem byerne og deres opland. Det er der kommet virkelig mange gode og interessante indlæg ud af, og det samme gælder for foredragene under det andet underemne, nemlig de økonomiske og sociale bånd og forskelle mellem by og land. En række eksperter fra forskellige fag har fremlagt nogle af deres forskningsresultater og spækket deres artikler med et væld af tabeller, kort og diagrammer. Kulturgeografernes indflydelse på norsk lokalhistorie er kendt, og det ses at især fra norsk hold anvendes et omfattende kortmateriale.

I de fire afsluttende foredrag behandles kort de kulturelle forhold mellem land og by. Emnet er meget stedmoderligt behandlet i lokalhistorien, så man må håbe, at det bliver taget op igen på et nordisk seminar, og man der fx. så på almue-, arbejder- og borgerlig kultur. Herunder kunne også kulturbærerne og -sprederne og kommunikationsforhold i det hele taget belyses.

De nordiske lokalhistoriemøder er en god nykabelse og vil nok med tiden vise sig at blive en styrkelse for lokalhistoriens udvikling i de fire lande. Alene det at man afholder de nordiske sessioner på linje med de nordiske historikermøder og specialkonferencer for metodedebat og for arkivvæsenet viser lokalhistoriens etablering som en acceptabel videnskabelig disciplin fra 1970'erne. Det er naturligt, at indlæggene udgives som rapporter, så en større kreds kan få glæde af nye ideer og forskningsresultater. Specielt får foredragene værdi, når de som ved de seneste to, er af en vis læng-

de, og man her præsenteres for kildematerialet, kort og tabeller, litteraturliste og de ubesvarede spørgsmål der stadig findes. Af betydning er det også, at de efterfølgende diskussioner bringes ud-førligt, ligesom det ikke må afskrække danske læsere, at foredragene naturligvis er trykt på original-sproget (de finske dog på svensk). Det er glædeligt at konstatere at rapporterne er hurtigere under-vejs. Den første varede det 6 år med, den næste 3 og den sidste 2 år. Som en afgjort forbedring bør der i de følgende udgivelser være en lille biografi over deltagerne, så man præsenteres for deres stil-ling og hidtige forskning.

Men hvilken form for lokalhistorie er der tale om i bøgerne, for som bekendt er lokalhistorie to ting? – Dette tages også op i bogen »Søkelys på lokalhi-storia«. Denne består af en række foredrag holdt i 1980 i anledning af NLI's 25-års jubilæum. Arti-kelsamlingen har imidlertid et bredere sigte end kun et norsk publikum, også danske lokalhistorike-re vil kunne have interesse i de tre indledende fore-drag, der drejer sig om lokalhistoriens forhold til historieforskningen, universiteterne og kulturpoli-tikken. Endvidere er der en længere præsentation af de øvrige nordiske lokalhistoriske institutter af disses respektive ledere, og er man interesseret i dette emne kan bogen anbefales fremfor de korte præsentationer i den første seminarrapport. – Ståle Dyrvik behandler i sin artikel bl.a. de to former for lokalhistorie. »Det vert ikkje automatisk lokalhi-storie, det ein historiker skriv om eit lokalsamfunn. Resultatet avheng av perspektivet hans, av kva premissar han skriv på«. Der findes altså den »rig-tige« lokalhistorie skrevet af såvel amatøreren som faghistorikeren, der ud fra en interesse i den på-gældende lokalitet beskriver et bestemt emne og helst ser det i sammenhæng med faktorer udenfor sognet. Men der findes også den anden lokalhisto-rie, som retterligere burde kaldes lokalsamfunds-analyse eller case-study, hvor righshistorikeren, kulturgeografen eller etnologen udvælger et be-stemt område for at påvise, om udviklingen der har forløbet i overensstemmelse med den formodede generelle linie. I praksis kan det nok være vanske-ligt at afgøre om det er den ene eller anden form for lokalhistorie. I de tre seminarrapporter er det imidlertid meget tydeligt, at case-study-folkene er klart i overtal, så møderne mere præcist skulle hedde nordiske fællesmøder for lokalsamfunds-analyser. At seminarerne er sammensat på den måde kan betyde, at man ikke har øjnene åbne for de specielle lokalhistoriske interesser og problem-stillinger. På den anden side mener jeg, at det klart opvejes af, at den traditionelle lokalhistorie har muligheden for at få tilført en række tværvidenska-belige forskningsmetoder og -resultater. I sidste ende må alle vel også være interesserede i at få lokalsamfundet så grundigt belyst som muligt.

Et spørgsmål, der ikke lader til at have optaget de arrangerende institutter så meget, er, hvad man egentlig skal bruge disse nordiske møder til. Det er

naturligvis positivt, at fagfolk mødes, udveksler erfaringer og måske kan sætte nogle ideer i gang hos kollegaen i broderlandet. Der synes også at være spæde begyndelser til komparative lokale undersøgelser landene imellem. Men det virker, som om man har glemt, at lokalhistorie er en helt speciel disciplin. Næppe nogen anden videnskabelig gren har en så stor folkelig interesse og opbakning. Findes der fx. en mikrobiologisk forening for Sønder-Hald kommune, eller et geologisk selskab for Vandborg og Ferring sogne? Ikke mig bekendt. Den folkelige opbakning er både en styrke og en udfordring (nogle vil kalde det et problem). En styrke fordi man herved har mulighed for at nå ud til en stor kreds, og samtidig herfra hente forskningsresultater. Men det er så sandelig også en udfordring, fordi der ofte findes en velkendt kløft mellem fagfolk og amatører. Hvis ikke den fandtes, kunne man med rette spørge, hvorfor man så bruger penge på at uddanne historikere. Men netop denne uddannelse forpligter til et stort formidlingsarbejde, til at give amatøreren indsigt i metode og teknik, så den store indsats, den lokale mand/kvinde har lagt i en artikel eller bog, kan få betydning og bruges af en videre kreds.

Denne forpligtelse må også gælde de nordiske lokalhistoriemøder. I valget af temaer har man tilsyneladende haft in mente, at emner som de sidste 100 års historie, den demografiske udvikling o.a. er meget forsømte i den traditionelle lokalhistorie. Men det kan der ikke kun rådes bod på ved at udsende nogle udmærkede seminarindlæg. Dels er der ikke gjort ret meget opmærksom på rapporterne, dels vil flere af indlæggenes metode og tabelopstilling nok være lidt svært fordøjelig for en del. De må derfor tygges til og serveres i enklere form på en række kurser i hele landet. Det vil afgjort være et område, hvor SLF vil kunne gøre en stor og nødvendig indsats.

Nu vil der sikkert være nogen, som ikke vil være særlig begejstrede for en sådan »videnskabeliggørelse«. Synspunktet vil være, at man skal lade folk lave den historie, de helst selv vil lave, så får man den oprindelige folkets historie. Og folk har naturligvis ret til at skrive den historie, de vil. Man glemmer så blot, at det som oftest netop ikke bliver folkets historie, der bliver skrevet, men kun de besiddendes og kun med søndagstøjet på. Som Ståle Dyrvik skriver i den omtalte artikel, fandtes der, hvis man skal tro bygdebøgerne, åbenbart kun mænd i byggerne, og de gik i kirke, i bedehuse eller til sognerådsmøder. Hverdagen eksisterer tilsyneladende ikke. Men lokalhistorien bør skrives som ugedagens forhold, nemlig seks gange så meget hverdagshistorie som søndagshistorie. I et andet af bogens indlæg hedder det, at det gode ved lokalhistorien er, at den er traditionsbundet og ikke strømnet, og at traditioner og hævde kan være gode at læne sig til, særlig i trange tider. På sin vis har manden ret, men hvad nytter det at læne sig til gamle værdier, når lokalhistorien ikke fortæller si-

ne læsere, hvilke traditioner der egentlig er specielle for egnen, og hvilke værdier i deres forfædres liv der var positive og måske værd at føre videre. Den slags får man ikke øje på i alenlange præste-, degne- og gårdlister. Som Rolf Fladby foreslår: lad den detaljerede slægts- og gårdhistorie blive ligende som en studiesamling på det lokale arkiv.

Nu afdøde H. K. Kristensen har engang skrevet, at lokalhistorikeren må være lidt af en specialist inden for en række områder. Det vil være for meget for langt, at én mand skal kunne mestre det hele, men en række kurser vil i det mindste give et godt indblik i forskellige discipliner og metoder. Dertil kommer at det vil være en god ide, om ikke man i mange lokalhistoriske foreninger skar ambitionsniveauet ned. Man vil fra starten skrive *bogen* om sognet. Men hvorfor ikke hvert år til jul udsende et delresultat af det arbejde, de forskellige arbejdsgrupper beskæftiger sig med? Hæfter med titler som Fortidsminder i vort sogn, Befolkningsudviklingen i 300 år, Fattigvæsen og sociale kår i x-sogn, Erhvervsforhold o.lign. vil til sidst kunne danne en fremragende sognebog. – Inspiration kan bl.a. hentes i de fire anmeldte bøger, som tilmed kan erhverves til en overkommelig pris.

Flemming Just

Nye strømninger i dansk lokalhistorie. Historia. Århus. 1981, 201 s., ill., kr. 52.

En bog om lokalhistorie. På et tidspunkt, hvor interessen for dette emne er større end nogensinde før. Ikke bare en lille lærebog eller håndbog skrevet af fagfolk for amatører. Det er jo hvad der hidtil har foreligget. Næh, her rykker en særdeles veluddannet falanks af yngre historikere frem over en bred front. »Nye strømninger i dansk lokalhistorie« fra forlaget Historia er både en håndbog og en debatbog plus en hel del mere.

Når redaktionen har bedt mig annoncere denne bog, må det være, fordi man ønsker en vurdering fra en ikke-universitets uddannet lokalhistoriker – og lad mig straks postulere, at dansk lokalhistorie ikke er det samme efter som før denne bog! Hvorfor ikke? 1. På grund af initiativets oprindelse. Historiestuderende ønsker sagen belyst af kvalificerede fagfolk. 2. På grund af de ni artiklers store spændvidde i emnevalget. 3. På grund af holdningen i de enkelte artikler.

I den overvældende mængde af kendsgerninger, synspunkter og holdninger kunne man sagtens finde noget, som det ville være en lækkerbidsken at opponere imod. Lige fra de rene banaliteter, der serveres i en skarp videnskabelig sovs, over dårlig formuleringsevne til det for tiden uudgælelige vulgærmarxistiske snak. Men det gør ikke rigtig noget. Det er og bliver en god bog, som kommer på et godt tidspunkt, og det er så heldigt, at hele dette 200 siders værk med sin imponerende samling af

litteraturhenvisninger lader sig samle i et enkelt udtryk: Det er Claus Bjørn, som formulerer artikelsamlingens resultat: *lokalhistorie må accepteres som universitært meriterende!* Det er en betydningsfuld konstatering for den, der som halvstuderet røver i årevis har beskæftiget sig med lokalhistorie og gjort det i en blanding af ydmyghed, afmagt og en til indbildskhed grænsende optimisme og med en stadig undren over, at det at kigge ind i den historiske videnskabs atomare verden åbenbart ikke har fristet de »rigtige« historikere synderligt. De har hidtil været tilfredse med at beskrive legeringer og konglomerater, som så ret hurtigt alligevel viste sig at bestå af helt andre grundstoffer, end de selv eller fagfæller troede.

For et par år siden erklærede SLA landet for arkivdækket, og nu giver så Claus Bjørn lokalhistorie som universitær disciplin det blå stempel. Min sjæl hvad vil du mer? – Så langt så godt. Som sagt, vil dansk lokalhistorie ikke være det samme efter fremkomsten af denne bog. Den er i sig selv et af de aktuelle vidnesbyrd om, at det er sømmeligt og fortjenstfuldt for historikere med universitetsuddannelse at beskæftige sig med lokalhistorie. At hele den store gruppe af unge historikere, som i disse år forgæves må søge efter ansættelse inden for det traditionelle system, herved har fået anvist en arbejdsmark, turde være det egentlige. Og opgaven for os alle bliver så at gøre det muligt for dem at komme i gang. At befolkningens almene behov for identifikationsmulighed er til stede er hævet over al tvivl, at de lokalhistoriske arkiver ligger inde med ting, som i samklang med de statslige arkivers materialer giver basis for meningsfuld beskæftigelse af et stort antal professionelle historikere er lige så sikkert.

Vi, der står midt i det lokalhistoriske arbejde, vil nok fortsætte i de baner, vi er kommet ind i. Vi »etablerede lokalhistorikere« har nu engang de personlige og lokale muligheder, som er vore. Det kan være meget godt at få bekræftet, at det lokalhistoriske felt er så bredt, som det vises i denne bog, men egentlig vidste vi det godt. Bare vi kigger ind ad vinduerne til vore venner i naboarkiverne, vil vi se hele mangfoldigheden illustreret. Vægten bliver lagt forskelligt fra sted til sted, men det er her alt sammen. Lige fra geologi og meteorologi til arkæologi, kirke- og skolehistorie, personalhistorie, folkeminder osv. osv. til den rene dagsaktuelle miljøkamp. – Til Windfeld Lunds gevaldige Bording-projekt vil de fleste af os sige med megen undren: Jamen, det er da netop den arbejdsmetode, vi hele tiden har prøvet at praktisere! Det er da meget godt, at monsieur Ladurie og Annalesskolen mener det samme, men vi har svært ved at se, at Paris i denne henseende skulle være en studierejse værd!

Vi kommer vel ikke uden om også fremtidigt at bruge termerne rigshistorie og lokalhistorie, men brugt som hinandens modsætninger må en sådan sprogbrug fra nu af være rent nonsens. Det, vi har brug for på tværs af alle opdelinger af den samlede

historiske arbejdsmark og dens arbejdere, turde være at få rejst nogle af de spørgsmål, som Leo Tandrup stiller i Kritik 57, 1981, i forbindelse med en omtale af Paul Hammerichs Danmarkskrønike: »Det nødvendige i at inddrage forskerpersonligheden«, »Historieskriveren som deltager og oprører«, »Historieskriveren som genopdager og genopliver« – for nu at tage et par af dem. – Disse spørgsmål ligger og lurer i flere af artiklerne i »Nye strømninger . . .«, men da bogen som helhed mere er en tilstandsbeskrivelse end en fremtidsvision, forbliver spørgsmålene ubesvarede.

Vil lokalhistorien miste sin duft, sin friskhed ved de universitetsuddannedes massive indmarch. Vil Knud Pranges læremester W. G. Hoskins stadig have ret i den charmerende formulering, at »vi ved ikke, hvad vi forstår ved lokalhistorie og det bekymrer os i virkeligheden lidet, men vi er fast besluttet på at arbejde videre med den«? – Når først de »rigtige« historikere får sat etiketter på det hele, vil så duften og charmen forsvinde?

Vil en total mobilisering af den lokalhistoriske bevidsthed, som flere af de ni skribenter synes at betragte som et mål, kunne gennemføres på et kvalificeret plan uden deltagelse af et stort antal professionelle historikere? – Næppe, men vil sådanne »stadshistorikere« blive accepteret i lokalhistoriske samfundene på en sådan måde, at de kan motivere deres medborgere til »at grave der hvor de står«? Det er nok en erfaring, som er gjort af de fleste amatørlokalhistorikere, at betingelsen for at blive respekteret som historiker – og da især, når emnerne er tænkt som basis for aktual stillingtagen – er, at man i forvejen er integreret fuldt ud i sit nære samfund i kraft af noget ganske andet. Hvordan »komme ude fra uden at komme oven fra«? Vore medborgere vil erfaringsmæssigt gerne medvirke i aktiviteter med det formål at få rede på historien, men får de en følelse af at blive begloet eller befamlet, bliver der lukket af for interessen og for de kommodeskuffer, som gemmer de arkivalier, vil netop gerne skulle have kendskab til.

En af de mange gode ting, der kan siges om »Nye strømninger . . .«, er, at de enkelte indlæg ikke konkluderer i ganske samme retning. Verner Bruhn arbejder sig frem til, at det overordnede krav til den, der vil udøve lokalhistorie, er kvalitet. Hvor end grænsen måtte gå mellem »professionel« og »amatør«, vil man givetvis ufortrødent fortsætte med at dyrke lokalhistorie med eller uden kendskab til Leicester- og Annalesskolen.

På omslagets bagside fremfører forlaget det ønske, at »Nye strømninger . . .« må finde anvendelse »som håndbog for biblioteker, lokalarkiver og lokalhistoriske foreninger«. – Det ønske kan ikke slå fejl – om ikke for andet så på grund af de ødsle litteraturhenvisninger. Men den pretentiøse titel »Nye strømninger . . .« vil nok få manganen rutineret lokalhistoriker til at stille spørgsmålet, hvor *det nye* er henne. For mig består det nye i, at bogen er blevet til og blevet til på den måde, som sket er.

Lokalhistorien som arbejds- og interesseområde er vel ikke ændret en tøddel ved denne publikations fremkomst, men »Nye strømninger...« er med til at muliggøre en uafbrudt tilpasning for forhåbentlig flere og flere mennesker og således endnu en gang slå det fast, som Capek så forment formulerede for et halvt århundrede siden: »En vigtig kilde til historieerkendelsen er lokalhistoriën, der afspejler verdensbegivenhederne som i en vanddråbe«.

Arne Gammelgaard

Lise Marie Thrane-Olsen: En selektiv bibliografi over dansk folkeminddeforskning. Dansk Folkemindesamling, 1980. 73 s. (Faglitteratur om folkeminder. DFS Bognyt). Kr. 25.

Bibliografien er en specialeopgave ved Danmarks Biblioteksskole, sektion II og afsluttet april 1978. Den er tænkt som en bibliografisk vejledning til »den alment interesserede låner« og er metodisk set et spændende forsøg på at lave en *selektiv fagbibliografi* af en bibliotekar, som ikke er specialist i fagområdet. Udgangspunktet har været Dansk Folkemindesamlings Bibliotek, hvor Lise Marie Thrane-Olsen har fået et indblik i nogle af de håndbøger og opslagsværker, man dér betragtede som de væsentligste. Inspireret heraf gennemgik hun alle litteraturhenvisninger i disse bøger og værker »og herigennem så jeg, hvorledes der altid var en del faglitteratur, der atter og atter gik igen. På denne måde har jeg altså udnyttet fagfolkernes egen viden og egen vurdering af områdets litteratur«. Der gøres udførligt rede for de metodiske overvejelser s. 58–61 i bibliografien.

På grundlag af denne, for bibliotekarer almindeligvis utraditionelle bibliografiske fremgangsmåde har Lise Marie Thrane-Olsen demonstreret, at hun har været i stand til at udarbejde en selektiv fagbibliografi inden for et fagområde hun ikke i forvejen var dybere bekendt med. At Dansk Folkemindesamling har forestået udgivelsen må tages som dokumentation for at bibliografien er af fin faglig standard i sin selektion af litteratur.

Bibliografien er en retrospektiv, selektiv fortegnelse over dansk folkeminddeforskning og medtager bøger, dele af bøger, periodica og periodicaartikler. Opstillingen følger Dansk Decimalklassedeling 5. udgave (DK 5), som bruges i alle danske folkebiblioteker og enkelte fagbiblioteker. DK 5's gruppe 39 omfatter Folketradition og Folkeliv. Undergrupperne 39.4 Dagligliv, 39.6 Omgangsformer og 39.7 Folkedragter er dog udeladt, idet de henhører under etnologi. Medtaget er derimod gruppe 81.61 Middelalderlitteraturens historie (studiet af folkeviser) og gruppe 79.39 Sanglege. Rene materiale-samlinger og antologier er ikke medtaget. Biblio-

grafiens emneområder er således i flg. indholdsfortegnelsen: Teori. Metodik – Hjælpevidenskaber og oversigter – Bibliografier – Skrifter af blandet indhold – Periodisk udkommende skrifter – Foreninger og institutioner – Uddannelse og forskning – Undersøgelsesteknik. Indsamling – Eventyr og historier. Sagn. Viser – Middelalderballader – Sanglege – Ordsprog. Mundheld. Talemåder – Rim og remser. Gåder. »Breve«. – Folketro – Festtraditioner – Juletraditioner.

Bibliografien har 374 numre (indsførsler), som foruden fulde bibliografiske oplysninger, henviser til sidetal for emnet. Det kan være til stor nytte at der også gøres opmærksom på om der er litteraturhenvisninger, illustrationer og register.

Forfatter- og stikordsregister findes bagest i bibliografien. Stikordsregisteret udmærker sig ved at have krydshenvisninger, og i tilfælde hvor stikordet ikke er éntydigt er en præcisering angivet i parentes. I forordet understreges det at man skal være opmærksom på i registret også at søge på overbegrebet for et emne, fx. får man kun én henvisning under Bjergfolk, mens man under overnaturlige væsner henvises til langt flere titler, i hvis registre man så kan slå op og finde yderligere litteratur.

Lise Marie Thrane-Olsens bibliografi er den første samlede, selektive bibliografi om emnet. Bibliografien er en handy og overskuelig indgang til litteraturen om dansk folkeminddeforskning, både for den alment interesserede og som bibliografisk hjælpemiddel i bibliotekerne. Det er således et godt initiativ at denne specialopgave er blevet udgivet og kan blive til nytte for en bredere kreds.

Susanne Römeling

Litteratur om Sydsjælland. En bibliografi dækkende Vordingborg, Præstø og Langebæk kommuner 1600–1976. Udarbejdet af H. C. Hansen og Steen Rosendahl, 1978. Udgivet af Centralbiblioteket, Nykøbing F. 1981. 225 s. Kr. 50.

Nu må man jo ikke håbe, at Storstrømsamtet læner sig tilbage, og regner med at få serveret hele amtsbibliografien i småbidder ganske gratis. Endnu en stump af amtet har nemlig fået en omfattende lokalbibliografi. Det er to specialestuderende ved Danmarks Biblioteksskole, som har kastet sig ud i den store opgave at samle lokalhistorisk litteratur om Vordingborg, Præstø og Langebæk kommuner i den gamle Præstø amt i Sydsjælland. Resultatet er ret anseligt: 2012 indførsler samlet sammen, registreret og systematiseret på ca. 1 år. Bibliografien er stort set udarbejdet efter de af Dansk Lokalbibliografi (DLB) skitserede principper. Der er dog en række brud på disse principper, og desværre også en del, som ikke er naturligt betinget af, at

man arbejder med et så meget mindre område end et amt.

De ændrede administrative inddelinger gør det ofte svært at vælge de nuværende primærkommuner som grænser for en lokalbibliografi. De tre valgte kommuner går da også på tværs af herredsgrenserne, som har sat sig så tydelige spor i den lokalhistoriske litteratur; men til gengæld falder de næsten sammen med det gamle Vordingborg Rytterdistrikt. Om man har haft problemer i forbindelse med disse afgrænsninger nævnes desværre ikke i forordet, og viser sig heller ikke umiddelbart i bibliografien, men en del skjuler sig måske i den meget altfavnende note: »vort område passim«, som er brugt meget rundhåndet.

Emnemæssigt tilstræber bibliografien fuldstændighed på alle områder bortset fra to: Personalhistorie, som man udelader, og skønlitteratur, som medtages i det omfang, man er stødt på det. At man vælger at udelade personalhistorie i en sådan hovedopgave er såre forståeligt, da den del af en lokalhistorisk bibliografi vil være lige så tidkrævende at udarbejde, som resten af emnerne. Forfatterne nævner desuden afgrænsningsproblemer som årsag til udeladelsen. Selvfølgelig er der mange afgrænsninger i personalhistorien, men DLB synes da at have givet løsninger på de fleste, og der er da heller ikke meget, der tyder på, at man slipper for dem, fordi man udelader den, tværtimod. I hvert fald er man her meget lidt konsekvent i udskillelsen. Personalhistorisk stof indeholder ofte rent lokalhistorisk materiale, og man har derfor tilsyneladende valgt at medtage dette stof under de respektive emner. F.eks. er billedskæreren Abel Schrøder anbragt under kirkekunst, Thorvaldsen under Nysø, Gøngehøvdingen under historie og Grundtvig under Udby i både topografi og i sognehistorie. Flere af disse indførelser hører tydeligt hjemme i personalhistorien, og når de er medtaget må man straks spørge: hvor er f.eks. alle Grundtvig-biografiernes omtale af tiden i Udby henne?

Ligeledes har man medtaget en række stater og fagligt biografiske opslagsværker under de enkelte fag. Også her er det svært at se konsekvensen. Tilsyneladende har man medtaget de værker, som indeholder andet end rent personalhistoriske oplysninger, men der synes alligevel at mangle en del oplagte titler fra DLB's liste over værker, der foreslås gennemgået. Rent bortset fra, at man er lidt forundret over at finde Nedergaards præstehistorie og ikke Wibergs eller Elvius', selv om Nedergaard selvfølgelig er meget andet end præsterækker.

Da man jo formodentlig alligevel har skullet igennem hovedparten af de biografiske stater og samlingsværker for at kontrollere for lokalhistorisk stof, havde en lidt mere tilfredsstillende løsning nok været at medtage de værker, som havde en eller anden form for topografisk opbygning eller indgang. Til gengæld kunne man så have været lidt mere konsekvent i udelukkelsen af materiale om

enkeltpersoner. Om ikke andet ville det have været betydeligt nemmere for dem, som evt. skal udarbejde det biografiske supplement.

I modsætning til DLB har man valgt at medtage skønlitteraturen ud fra det synspunkt, at den supplerer de rent faglige beskrivelser. Herimod kan intet indvendes, og jeg har da heller ikke mulighed for at vurdere den foreliggende samling. Blot virker den ikke imponerende i betragtning af Sydsjællands landskabelige skønhed og de mange historiske begivenheder. I hvert fald virker indsamlingen ikke imponerende. Den har man ikke spildt mange kræfter på.

Med hensyn til de medtagne publikationsformer følges igen stort set DLB's anvisninger. Dog medtager man de kommunale myndigheders publikationer som love, reglementer m.m. Dette hilses meget velkomment, da det i høj grad har lokalhistorisk interesse, og er overkommeligt at medtage i så små bibliografier. Men så savner man sandelig også en begrundelse for at udelade de kommunale regnskaber og budgetter. Og helt galt er det, at man også udelader de lokale telefonbøger og vejvisere.

Avisartikler medtages ikke undtagen som særttryk, og kort samt billeder uden eller med intetsigende tekst udelades meget naturligt også. Det kan dog så undre, at 'Danmark set fra luften' forekommer i flere udgaver. Mere intetsigende tekst skal man lede længe efter. Og så skriver man også, at man udelader leksikalt opstillede værker og leksikaartikler. Det kræver en definition, når bibliografien vrirler med håndbøger og opslagsværker med leksikakaraktter. Sandheden er vel snarere, at man medtager leksikale artikler af en vis længde og lødighed, hvor man har en topografisk opstilling eller indgang.

Bibliografien er opstillet systematisk efter en tillempet decimalklassedeling (DK5). Ifølge forordet er det de i DLB skitserede principper, der ligger til grund, og det er da også korrekt det meste af vejen; men der sker nogle sære brud en gang imellem. Forfatterne noterer, at de har forsøgt at placere så specielt som muligt, og det går flere gange på tværs af DLB. F.eks. er litteratur om kalkmalerier anbragt under malerkunst, hvor DLB anbringer dem under kirkerne. Der er litteratur om enkelte orgler under musik, hvor DLB anbringer dem igen under den enkelte kirke, og man har mindesmærker over enkelte personer anbragt under skulptur, hvor DLB anbringer dem under personalhistorie osv. Desuden forekommer grupper, som ikke anvises af DLB, og som forekommer mærkelige i lokalhistorisk sammenhæng f.eks. »Etik«. Jeg kan ikke se andet lokalhistorisk i den medtagne artikel end navnet Balle-Lars i overskriften. Og gruppen »Arkæologisk tidsbestemmelse« rummer to artikler med kulstof-14 dateringer af prøver fra to lokale fund. Det må være de to lokaliteter, der er interessante i bibliografiens sammenhæng, så en anbrin-

gelse under »Enkelte lokaliteters forhistorie« havde nok været mere korrekt.

Ser man på sammenhængen mellem beslægtede grupper, giver det også anledning til spørgsmål. Sammenligner man indførelserne om Vordingborg Slot under »Topografi« med dem under »Arkitektur« er det lidt svært at se konsekvensen i adskillelsen, og DLB anviser da også en anbringelse under »Topografi«. Den manglende konsekvens både i forhold til DLB og i systematiseringen vanskeliggør i nogen grad den systematiske søgning, og da man ikke har nogen hjælp i et henvisningsapparat, vender man sig mod emneordene i registret, som jo i høj grad er det hjælpemiddel, der skal afhjælpe systematikens mangler.

Desværre er her heller ikke megen hjælp at hente. Registret omfatter forfattere, redaktører, illustrationer, institutionsnavne, stednavne og så altså emner. Som angivet i forordet hidrører emneordene hovedsageligt fra overskrifterne, og så er vist også det meste sagt. Når emneordene i den grad svarer til indholdsfortegnelsen, er der faktisk ikke megen grund til at lave et emneregister. Et sådant skal være et supplement til indholdsfortegnelsen, som også DLB konkluderer. Man har dog gjort en del ud af at underdele de enkelte stednavne efter emner, hvilket er udmærket; men så ville det være en ringe sag, at gøre disse emner til opslagsord. F.eks. kan man under de enkelte kirker i registret finde emnet »kalkmalerier«, men ikke som selvstændigt opslagsord og heller ikke i indholdsfortegnelsen.

Til oplysningen om, at registret ikke medtager »intetsigende« (?) pseudonymer som f.eks. x+x, er der kun at sige, hvorfor ikke? Der er måske andre der kan opløse dem.

De enkelte indførelser følger de normale standarder, og tilføjes ofte en redaktionel note eller indholdsnote. Hvis et værk er kommet i mere end tre udgaver og ikke er væsentligt forskellige, angives kun den sidste udgave. Selvfølgelig en besparende foranstaltning, men det var måske lidt mere oplagt, i tilfælde som »Den Danske Havnelods« at angive både den første og sidste udgave. Det er dog interessant, hvor langt tilbage, man kan spore de lokale havne.

Ovenfor er anført en del formelle mangler og fejl, som i høj grad kan vanskeliggøre brugen, og samtidigt være med til at sløre indholdet i bibliografien. For den er meget omfattende, og der har ikke kunnet konstateres iøjnefaldende mangler indenfor dens rammer, så hvis man leder længe nok, skal man nok finde det søgte; men hvor er det synd, at den åbenbart omhyggelige indsamling ikke er fulgt op af en lige så omhyggelig finpudsning af systematik og register.

Henning P. Nielsen

Kai-Erik Westergaard: Skriftegn og Symboler. Noen studier over tegnformer i det eldre runealfabet. Osloer Beiträge zur Germanistik 6. Veröffentlichungen des Germanistischen Instituts der Universität Oslo. Oslo 1981. Representralen 1981. [Disputats].

Bogen lægger op til det, der er dens tyngdepunkt og hovedemne, nylæsning og nytolkning af indskriften på den forsvundne lansespids fra Kowel, Polen: Runerne på denne skal *ikke*, som seriøse forskere tidligere har gjort, læses

tilarids

Det første T er et symbol, eller det skal muligvis læses sammen med det følgende i til et e, eller måske til et h. – la skal eventuelt læses som binderune ha eller som u, og d-runen er bestemt ikke noget d, men en ng-rune. Alle de på denne måde fremkomne mer eller mindre sandsynlige og usandsynlige navnekombinationer gennemgås derefter udførligt.

Ved *skriftegn* forstås W. runerne (= bogstavtegn), mens *symboler* er afvigende runeformer, når disse ikke kan opfattes som bogstaver. De kaldes da symboltegn eller runelignende tegn. Som eksempler nævnes et par tegn på Dahmsdorf lansespids og på spændet fra Szabadbattyan, et valg der straks indpoder en vis mistro til læseren.

Det ældste runealfabets enkelte tegn gennemgås uhyre detaljeret i tekst og tabeller og med mange gentagelser. Denne gennemgang viser, at runerne var dannet af lodrette og skrå streger med undgåelse af vandrette, hvilket ifølge W. ikke behøver at betyde, at runerne var skabt med risting i træ for øje. Runde og vandrette streger findes side om side i de ældste indskrifter. Mon ikke det skulle være, fordi de ældste indskrifter er af metal? Desuden får vi at vide, at der er runer med een, andre med to og nogle uden hovedstav. Det er vist noget, man har vidst før; men repetition kan jo aldrig skade.

Med hensyn til runernes navne mener W., at de må være blevet mere eller mindre misforstået og omtydet før den sene nedskrivning. Hvorfor? Vil W. have, at der oprindeligt har været et logisk og indholdsmæssigt eller fonetisk system i futharken? Så ville den sandelig også i den henseende have adskilt sig fra sin urmoder, det fønikiske alfabet.

En særlig ekskurs bliver ng-runen til del, og W.s resultat er, at selv om han opfatter rektanglet i Kowel-indskriften som en ng-rune, så fastslår han dog den stavsatte ng-form som den oprindelige, en opfattelse vi skal vende tilbage til.

Hvad angår runernes oprindelse, nævner W. Wimmers, v. Friesens og Marstrand's teorier (de to sidste forældede og alfabethistorisk umulige, Wimmers kun delvis rigtig), men ikke den senest fremsatte, Askeberg-Moltkes, der dog nok må siges at have visse metodiske fordele fremfor de tre

gamle. W. tager ikke selv noget standpunkt; men der mumles lidt om førruniske germanske tegn, der senere kunne have fået tildelt lydige funktioner. Ad denne u-alfabethistoriske vej træder W. længe- re ud, end Krause i hans yngste dage.

Med hensyn til runernes brug hører vi om »et kultisk-magisk skriftsystem i hendene på en fåtallig presteklasse«. Denne i Skandinavien stærkt forældede opfattelse forstår læseren bedre, når han ser, at navne som Gutenbrunner og Klingenberg hyppigt citeres i litteraturlisterne side om side med seriøse forskere. Arntz burde W. ikke have så stor respekt for. Da han skrev sin første rune bog, var han et ungt, bedredende eksemplar af en type, der engang især trivedes i Tyskland. Om Antonsen bør W. nok vide, at de 99 procent af hans »nylæsninger« er gale, og at han har en utæmmelig fantasi i runologisk henseende.

Med rette advarer W. (flere gange) mod at ind- drage brakteatsnittet i diskussionen om runeformerne. Ja, s. 39 meddeler han, at han selv vil ude- lade dem. Det afholder ham imidlertid ikke selv – mange steder: s. 47, 175, 231, 240, 284, 286, 290 o. fl. – fra at bruge disse uansvarlige indskrifter som bevisgrundlag sammen med »indskrifter« som Hailfingen sværd og Vimose skedebeslag!

Da k, ng- og j-runernes størrelse spiller en stor rolle i forf.s bevisførelser, skal det lige nævnes, at det er rigtigt, at j-runen i de ældste indskrifter (fx. Illerup lansespids) kan have fuld runehøjde; det gælder derimod hverken n eller k (ikke engang k på Vimose høvl); og på Illerup høvl (ukendt for W.) er k-runen en lille vinkel med spidsen opad.

Bogen er letlæseligt skrevet; men ved dens anlæg i tekst, resuméer og konklusioner og alt for mange skemaer samt en uendelig mængde gentagelser efterlader den det indtryk, at den ikke særlig store bog kunne være skåret ned til det halve. For hvem er den i øvrigt skrevet. Er det en indføring i runer- ne for forf. selv?

Men vi går over til bogens egentlige emne, disputatsens Schwerpunkt, som alt det foregående med t- og k- og ng-runerne kun er opløbet til: Kowel lansespids s. 189–309. Der vil her blive lejlighed til at vise, at lidt praktisk runologi også kan (og bør) anvendes ved skrivebordet. – Efter en historisk indledning med tavle over de fremsatte læsningsforslag, en hel tavle med indkriftens otte runer, forlængs og baglængs plus et kort over Wolhynien, hvor lansebladet blev fundet og et over Europa med indtegning af de østgermanske runefund, meddeles de billedgengivelser af den forsvundne indskrift, W. har benyttet.

Bogen gengiver fire fotografier og et litografi samt kildestederne, hvor de er taget fra. På fotografierne er der ofret glittet planchepapir; men billederne står så underlig uldent, som om de ikke var udført efter originalfotografier. Bekymret spørger læseren: Vil det sige, at W. har bygget sin opfattelse på disse fire gengivelser efter bøger og fx. ikke har studeret de fotografiske optagelser, som

Krause og hans dygtige, runelæsende hustru – Krause blev til sidst helt blind – fik taget 1941 (jfr. Krause s. 78) eller til de gipsafstøbninger, der findes i Tyskland og Polen? Åbenbart ikke, siden W. opgiver, at hans egne mål (på to temmelig overflø- dige tabeller) er baseret på fotografi A; de andre mål, der opgives, er dem, Arntz foretog på gipsaf- trykket i Berlin, ret overflødige, da gipsafstøb- ninger som bekendt skrumper. Hvis det er rigtigt, at kun disse fire fotos, der ikke synes taget fra origi- nalfotografier (de skulle vel ikke være taget fra Marstrandens pl. I i NTSpr III?) er forfatterens eneste grundlag, står det sløjt til med de videnska- belige principper. Man håber, der er en anden for- klaring.

Om lansespidsens udsmykning fremhæver W., at runerne med deres retvinklede tegnformer har årsag i runemesterens højst personlige stil. Men hvem mener han er runemesteren? er det ham, der leverede forskriften til den ikke runekyndige vå- bensmed? eller er det smeden?

S. 194 kaldes indskriften omhyggeligt lavet og s. 213 er indskriften udført med suveræn dygtighed og stor nøjagtighed. Som det vil fremgå af neden- stående og af slutningen, må disse to udtalelser helt stå for W.s egen regning.

Der er to ting, W. har undladt at gøre opmærk- som på, begge ikke uden betydning for vurderin- gen af indskriften: Våbenindskrifter – det gælder fra romertid til romansk tid – *frembyder et ligeså usik- kert læsegrundlag som brakteaterne*. Enhver våbenind- skrift, enhver metalindskrift må på forhånd være under den stærkeste mistanke, fordi disse smede (utvivlsomt alle) var analfabeter. Thi hvad en i skrift ukundig smed kan drive det til af »bogstave- lige« og »runiske« uhyrligheder, kan ikke være ukendt for dem, der har studeret skrift på våben, brakteater og mønter. Den, der ikke er så bevan- dret i de dele, behøver blot at kaste et blik på Hailfingen sværdet (W. s. 93), de to brakteater fra Lindkær og Over Hornbæk (Moltke: Run. s. 21) eller Svend Estridsens runemønter (Moltke: Run. s. 321ff.). Eller kig på den sølvindlagte Themsens scramasax (Moltke: Run s. 22), der nok i »suveræn dygtighed« kan måle sig med Kowel [1].

Den anden ting, der er glippet for W., er *vurderin- gen af hans eget billedmateriale*. Han medtager de nævnte fire fotografier og Hennings litografi. For W. er det fotografierne, der er den primære kilde, og han bruger kun litografiet i nødsfald, fordi han åbenbart betragter det som en (subjektiv) hånd- tegning. Men Hennings »litografi« er signeret: »Photogravure. H. Riffarth., Berlin – Nach Litogr. von K. L. Becker«. Der må være tale ikke om en håndtegning, men et *foliolitografi*. Og hvis man øn- sker at bedømme den objektive kvalitet af disse superfine fotografurver hos Henning, kan man fx. sammenligne gengivelserne af de to Nordendorf fi- bulær med fotografierne (klicheerne) hos Krause: Runeninschriften (tav. 64 og 65), og hvis man vil sammenligne med en tegning udført af måske alle

tiders dygtigste runetegner, da prøv Magnus Petersens tegning af Kowel hos Stephens: Handbook s. 204.

Men det betyder, at Hennings fotografvure er en *primærkilde* på linje med W.s fotografi B (fra Phot. Alb. 1880), som den stemmer med i alle detaljer. Derimod adskiller disse to gengivelser sig i flere detaljer fra W.s foto A (Szumowskis 1880) på en måde, så man får mistanke om, at dele af runeindskriften og ornamenterne har været udsat for en ikke særlig vellykket retouche. Den har gjort sølvindlægningen ulden i kanterne og i visse tilfælde ændret dens forløb; det gælder fx. den øvre a-bistav og hele i-runen, ligesom ornamenterne over runeindskriften har fået et par suppleringer, endstreger, bl.a. spiralen til højre (hvor Henning end ikke angiver »kanaler«).

I denne forbindelse kan det anføres, at fotografvuren naturligvis ikke bygger på W.s foto B, og at hans foto C ikke, som han mener, er gådefuldt, og det er heller ikke, som W. tror, »en retoucheret og optrukket udgave af fotografi B«. En lidt omhyggeligere læsning af foto C viser med ønskelig tydelighed, at det ganske enkelt er Hennings fotografvure, som en eller anden har malet på med hvidt, se sølvringene!

Hos Henning hedder det (s. 2) om det slyngede ornament over runeindskriften: Man könnte zweifeln, ob es einheitlich oder zusammengesetzt sei, da an einer Stelle ein minimaler Zwischenraum (jfr. fig. 1) zwischen den incrustierten Linien offen geblieben.. – Dette mellemrum er tydeligt gengivet på Hennings fotolithografi og på foto D (Krauses); *men de optrukne fotos A og C har udfyldt åbningen.*

Og nu til runerne: Om rune 1, T, siger Henning (s. 2): Die erste ist unzweifelhaft ein T welches nur darin von der sonst gebräuchlichen Form sich unterscheidet, dass der obere Balken desselben nicht zu zwei schrägen Aesten herabgebogen wurde, sondern gerade läuft, wie bei dem lateinischen und griechischen Buchstaben, und dass er überdies auf der rechten Seite etwas kürzer als auf der linken ausfiel. – Således er oprækningen også på foto A; men ser vi nærmere efter på Hennings fotografvure (jfr. også fig. 2) vil vi bemærke, at tværstregen der ikke er helt vandret; der er et lille knæk lige over hovedstaven, og den korte højre bistav hælder ubetydeligt nedad.

Videre hedder det hos Henning: Zwischen der ersten und der zweiten Rune, den I, besteht oben ein sehr kleiner, aber doch völlig erkennbarer Zwischenraum, der das Zusammenfassung beider Zeichen zu einem einzigen verbietet. Mellemrummet er tydeligt angivet på Szumowskis optrukne foto (A), jfr. også fig. 2.

Den følgende rune, L, fortsætter Henning, er ikke ganske lukket foroven og er *noget beskadiget*. Bemærkelsesværdig er, at den er mindre end den følgende. Bemærkelsesværdig er, at den er mindre end den følgende. Bemærkelsesværdig er, at den er mindre end den følgende. Bemærkelsesværdig er, at den er mindre end den følgende.

Fig. 1. Kowel † lansespids. Fotografvure i Rudolf Hennings Deutsche Runendenkmäler. Strassburg 1880, Tafel I, sign. Nach Lithogr. von K. I. Becker – Verlag von Karl J. Trübner. Strassburg – Photogravure H. Riffarth. Berlin. Dette fotolithografi er af primær kildeværdi, især i forbindelse med Rud. Hennings meget grundige beskrivelse af de enkelte runer og deres tilstand. Rune 3 fra venstre (1) var beskadiget (og det er måske derfor, sølvindlægningen mangler foroven i hovedstaven); på den anden side kunne den måde, bistavens sølvtauschering løber ud (i en spids) måske tyde på, at »sølvbistaven« aldrig har været længere(?).

Fig. 2. Kowel † lansespids. Skandinavisches Seminar der Georg-August-Universität in Göttingen ejer de talrige fotografier, som Wolfgang Krause lod optage ved sine undersøgelser af lansespidsen 1940/41 (et af dem er signeret Ahnenerbe 1941). Ingen af dem opfylder helt de krav, der nu stilles til et runefotografi; men de er uvurderlige som kildemateriale for den forsvundne spids. Det her gengivne foto er det eneste, hvor runerne er taget direkte forfra, dvs. runefladen er parallel med negativet (med det til følge, at den anden halvdel af siden ligger i skygge). En varm tak til professor dr. F. Paul, der velvilligt udlånte alle fotografierne og tillod publiceringen af dette.

Hauptstab der nächsten Rune heranzieht; ausgefüllt war dieselbe aber wohl niemals. – Bemærk l-bistaven på foto A (hvor den er for kort). – Til denne særprægede l-rune kan følgende bemærkes: På originalfotografiet til Krauses afbildning (foto D) ses en tydelig grube i metallet i øvre forlængelse af hovedstaven. Har den oprindeligt været sølvfyldt? og er det til dette parti, Hennings bemærkning om beskadigelse hentyder?

Om den fjerde rune, a, skriver Henning (s. 3), at også den er uregelmæssig, bistavene nahezu rechtwinklich an den Hauptstab – und der obere von ihnen der sogar eine leise Curve beschreibt, sich nicht unmittelbar von der Spitze, sondern ein Stück unterhalb derselben von dem Stamme abzweigt. – Denne den øverste bistavs nedadbøjende kurve iagttages tydeligt både på Hennings litografi og på W.s foto B (bedre på Marstrandens udgave i NTSpr. III), der også begge viser, at den nedre a-bistav er kortere end den øvre. Disse to bistave er forskelligt opmalet på W.s foto A og C.

De tre sidste runer er læst – men ikke tolket – på samme måde af alle forskere; men også på dem kan man iagttage små afvigelser fra originalfotografierne og fotograferingen til W.s pl. A og C.

Hvis W. havde brugt det foreliggende grundlag på denne naturlige måde, kunne læseren være sluppet for hans pedantiske gennemgang af uhyrlige læsninger.

Med det gennemgående gentagelsessystem, W. opererer med i sin bog, fastslår han flere gange, at en læsning af det første tegn som 't' ingen støtte, intet holdpunkt har i andre runeindskrifter. Påstanden er ligeså irrelevant som et bevis på, at rune 3 ikke kan være l, fordi bistaven skræner, mens bistavene på a er (næsten) vandrette. Når man har med en rister at gøre, der måske aldrig tidligere i sit liv havde set en rune og nu efter en forskrift skulle kopiere disse for ham uforståelige tegn, kan man ikke bruge den slags argumenter. Hvis man vil benægte, at T'et på Kowel er et T, fordi det har vandret bistav, må man også benægte, at H med vandret bistav på Pietroassa-ringen, er et H. I øvrigt tror jeg, at W. ved at uddybe sit kendskab til de gamle indskrifter vil kunne finde flere vandrette linjer, hvor han venter skrå. Hvad med T'erne på Tunestenen? og på Valsfjord (W. s. 249)? Hvad med a-runerne på Pietroassa, Skääng og Tune? Sagen synes mig i øvrigt uden betydning. Derimod må jeg finde det uden for videnskabelig praksis og metode at ville opfatte T'et som symbol eller begrebsrune. Af den slags tegn må man kræve enten en grafisk vejledning fra risterens side eller – som på Stentofte og i de islandske håndskrifter – en betydningsmæssig placering. W.s spredte udtalelser om begrebsruner og symboler er det svageste i denne bog.

Som det fremgår af W.s tabel s. 191, læste Marstrand bl.a. l-runen (i forbindelse med det følgende a) som H (jfr. også Arntz). S. 294 skriver W.: »Muligvis kan da lansebladets gåtefulle inn-

skrift finne sin løsning i en lesning: TI harings« og følger altså her sin store forgænger. Men Marstrander – et af de elskeligste mennesker, jeg har mødt – var stor i fortrin og stor i fejl – hans aldrig hvilende iver drev ham bestandig mod nye læsninger og kassation af gamle, og her var han ikke altid lige heldig; hans læsning af Kowel som ik harings hører til hans mest ukritiske (jfr. alawido på Gal-lehus guldhorn).

Læsningen af den tredje rune (l) som H i forbindelse med det følgende a kan aldrig blive andet end et misfoster – med hovedstave af temmelig forskellig højde rent bortset fra den manglende forbindelse mellem skråstaven og a-runen. Læsningen l turde være den naturligste: dels hører runen ved sin højde sammen med ti og ikke med a, dels kan den lange bistav forklares enten som smedens misforståelse eller forlæggets unøjagtighed, dels som en regulær for-langt-hugning. Om smeden så har bødet på dette ved ikke at komme sølv i hele længden, som Henning foreslår, kan vi ikke vide. I alt fald er der nu intet sølv i nederste halvdel af bistaven, og det eneste sted, sølvet ellers er gået tabt, er i l-runens hovedstav foroven – og det er måske som omtalt den beskadigelse, Henning taler om.

Men næstsiddende rune, rektanglet, betyder den d eller ng? Foruden omtalen andre steder i bogen ofrer W. et helt afsnit på denne rune, s. 136–188. Der indledes med en bred oversigt over ældre forskeres opfattelse af både ng- og j-runen – som ng. Dernæst opregnes (s. 143ff.) de runeindskrifter, hvori ng-runen optræder, d. e. ialt 16, med seks forekomster i futharker. Men af disse 16 eks. må en objektiv undersøgelse fjerne de elleve (Motala-, Grumpan-, Lindkær- og Over Hornbæk brakteaterne, Aquincum, Szabadbattyan, Letcani, Vimose skedebeslag, Martebo- og Årstad-stenene), fordi disse alle er behæftet med en eller anden usikkerhed. Og bortset fra de to sidste runesten er de alle metalristninger og derfor under mistanke. Denne mistanke forstærkes ved en nærmere betragtning af Aquincum og Szabadbattyan. Motala og Letcani er beskadigede, Grumpan har formen Y uden beskadigelse, Lindkær, Over Hornbæk brakteater og Vimose skedebeslag ville næppe andre end W. vo ve at tage med i en sådan undersøgelse på grund af deres næsten totale forvanskning, og for Vimose skedebeslags vedkommende skal der god fantasi til for at regne slige kradsier for runer (men det er der andre end W., der gør). Hvad Martebo angår, er det ikke rigtigt, at den udslidte indskrift har tre ng-runer som Kylvers; ng – hvis det er ng – har her

tre forskellige former. Indskriften er i øvrigt så medtaget at man bør stille sig yderst skeptisk over for opmalingen (hos Krause; den er vist heller ikke foretaget af en rune kyndig?). Årstadstenen må stilles i bero, indtil det bliver klarlagt, om her ikke står ek (som også Antonsen foreslår), ifølge hvilken læsning den formodede ng-rune skifter ham til et k [2]. Tilbage bliver Kylvers lille rektangel med den ene lodrette side forlænget op og ned (dat. 400–450), og Grumpanbrakteaten, der kan være guldsmedens udgave af formen Φ (samme dato), Vadstena brakteaten med det lille på spidsen stillede kvadrat (samme dato), Slemminge skind- eller kødskraber Ψ (mindre end de andre runer, usikker dato), Køng bronzestatuetten Φ (mindre end den anden rune – betydning vel egentlig usikker; usikker dato), Opedalstenen Σ i lille størrelse (mærkelig, usystematisk ristning [3], usikker datering 400–500) og endelig Tanem med form Φ som Køng, blot mindre hoved (dato omkr. 500).

W.s konklusion på hele det forannævnte indskriftmateriale er, at »Tanken om å betragte Φ – varianten som en slags hovedform er den naturligste etter fundmaterialet«, og en opfattelse af \diamond – varianten som hovedform . . . finder ingen støtte i materialet.

Hvorledes vil man af det 'forkortede' bærekraftige, relativt unge materiale kunne komme til samme slutning som W., at den stavbårne form er den ældste? Alfabethistorien siger det modsatte. Den konstaterer først, at ifølge det runologiske opbygningssystem – med undgåelse af vandrette linjer – bliver Vadstenas rudestillede kvadrat runens enkleste form. Den stavløse form her og på Opedal er mindre end de andre runer. En almindelig alfabethistorisk regel, der gælder så at sige alle alfabeter på et primitivt stade, siger, at man starter med uregelmæssige bogstaver, forskellige størrelser, forskellige retninger; men målet er for alle: regelmæssighed, samme højde, samme retning. Det sker ved at forsyne de mindre runer \langle , k, og \diamond , ng, med en hovedstav; men i de her nævnte eksempler er både Slemminge og Køng mindre end de øvrige runer. Det, der er karakteristisk for k- og ng-runerne i deres primitive fase er *den ringe størrelse* og deres manglende hovedstav.

Når *den lille form* er det karakteristiske træk ved ng-runen, vil man, selv i en metalindskrift, vægre sig ved at tage et stort rektangel for en ng-rune. Tilbage bliver da kun den oprindelige opfattelse af denne rune som d og at betragte den som en sideform til (å la \square i forhold til \square)

1. Vedrørende romanske indskrifternes vidnesbyrd om analfabetiske stenhuggere, se tidsskr. hikuin 1, 1974, s. 81ff.
2. I Arkiv för nord. filologi LV, 1938 s. 109, i min anmeldelse af 1. udg. af Krauses Runeninschr. har jeg skrevet: »Nach den Photo ist auf dem Årstad-Stein engwinar . . . zu lesen«.
3. Om Opedalstenen (i anden sammenhæng) se sidst Fornv. 76, 1981, s. 88.

Alt i alt må man konstatere, at det ikke er lykkedes W. at rokke ved den tidligere (velbegrundede) læsning:

tilarids

Tværtimod. – Peger de anførte mangler i grundlag, i anskuelser og argumentation på, at doktoranden har modtaget utilstrækkelig vejledning fra sit universitet?

Til slut nogle ord om selve indskriften. Den er bestemt ikke noget mesterværk. Utvivlsomt er udhugningen af rillerne til inkrusteringen og selve indlægningen af sølvet fortræffeligt arbejde; men det er ikke mit speciale. Runerne derimod står, for at bruge et godt dansk udtryk, som kong Volmers røv. Der er ikke to naboruner, der holder samme basis, og afstanden mellem de første runer kan ikke kaldes ideel. De tre første runer (der heller ikke er lige høje) er mindre end de andre – hvilket giver W. anledning til de sælsomste tanker; – men det er ikke noget ualmindeligt træk ved runeindskrifter, at de begynder småt og ender stort. Det er et simpelt udslag af frihåndstegning – eller en direkte begyndelse med værktøjet, uden fortegning.

På Kowel er l-bistavens udhugning blevet for lang, hvad smeden måske – med Henning – har bødet på ved ikke at udfylde den helt med sølv. Af de otte runer er faktisk kun i- og s-runen normale, alle de andre er afvigelser fra normaltypen: t med næsten vandret bistav, l direkte misdannet, a med krum øvre bistav, der ej udgår fra hovedstavens top, r med for ringe indsnøring, og d er blevet en type for sig. Med sådanne elementære fejl falder indskriften naturligt ind blandt de metalindskrifter, der stempler sig selv som udført af analfabetiske ristere – efter forlæg.

Det er ikke let for os at forestille os, hvor svært det kunne være for en ikke skriftkyndig håndværker at kopiere et skriftligt forlæg; men de mange forvirrede metalindskrifter (og ikke få romanske gravsten – med runer eller majuskler) viser det. Og der må ave været en grund til, at Karl den Store i 789 kunne lære at skrive!

Erik Moltke

Romanske stenarbejder 1. Redaktion Jens Vellev. Forlaget hikuin, Moesgård. 1981. 160 s., ill. Kr. 100.

Interessen for den danske romanske kirkekunst synes i tiltagen. For stenarbejdernes vedkommende skabtes overblikket langt hen med Mackeprangs kendte værker om de middelalderlige døbefonte (1941) og de jyske granitportaler (1948), og en ny generation af forskere har taget energisk fat på detaljestudier over den middelalderlige stenkunst; i særlig grad ikonografien og dens forgreninger vidt og bredt uden for landets grænser. På nutidens fotografier ses stenreliefferne tydeligere end på ældre fotografier, og dette kombineret med stadig

større viden om middelalderens teologi og myter kan give ny forståelse af kirkernes stenkunst. Det primitive er ofte en raffineret forenkling af et kompliceret motiv.

Dette og meget mere drejer første bind af en ny skriftserie fra det jyske forlag hikuin sig om. Bogen, der i øvrigt er tilegnet mindet om M. Mackeprang (1869–1959), belyser gennem fem artikler dels de såkaldte sløjfeportaler i en række på Randerseggen, og dels billedportalene i de nordligere beliggende kirker Voldsted og Gjøl. I serien er der planlagt i alt fem bind, som alle vil handle om udvalgte emner inden for den romanske stenkunst i Danmark. Denne bogs redaktør, Jens Vellev lægger selv ud med en fyldig og bredt anlagt udredning om sløjfeportalene. Man finder her en nyregistrering med tilhørende tegninger, opmålinger og fotografier af de karakteristiske portaler, som findes i en halv snes kirker i en ring omkring Randers. Tidligere forskning er efter forfatterens opfattelse ikke trængt rigtig ned i, hvorfor disse ret ensartede portaler kun findes i den pågældende egn, og hvad sløjfen egentlig forestiller, har man heller ikke set. Det, der nu fremtræder som fredelige arkitektoniske rundstave synes i virkeligheden at være slanger, drager, orme reptiler, eller hvad man nu vælger at kalde det kryb, som vi også kender fra den sene vikingetidskunst. Jens Vellev har i sine studier været viden om i bøger og artikler, og demonstrerer gennem billeder, på hvor mange emner, og i hvor mange slags materialer denne fauna er skildret i samtiden. Hvad kirkerne angår, har udsmykningen haft sit nære forbillede i træarkitekturen i hele Norden. Mackeprang var af den opfattelse, at portalerne var gjort af vandrede stenmestre, men her argumenteres for at de snarere er fremstillet i et større værksted i Randers, som så har forsynet de omkringliggende kirker.

En del af de myter, der skjuler sig bag slange- og dragemotivet indkredses og gengives i Poul Pedersens artikel om »Orm og strop«, hvor stroppen er det element, der forbinder buerne/slangerne. Udgangspunktet for dette studie har været en systematisk fotografering af sløjfemotiver og indsamling af billeder, hvorpå sløjfen findes i en eller anden version. Især er de svenske rune- og billedstene stærkt repræsenteret. Billedsamlingen kan virke lidt forvirrende, men forfatterens idé har været, at få læseren til at gøre sine egne iagttagelser af komparativ art for måske derved at bidrage til mere orden i ormemylderet. Enhver kan således tage fat, men gode resultater kræver nu nok en solid basisviden, mere end dette bind i skriftserien kan give.

Lennart Karlsson kommer vidt omkring i artiklen (på svensk) om »Sløjfemotivet i Sverige under missionsskedet«. Det analyseres hvilke rødder motivet har haft uden for Norden, og det diskuteres, hvornår slangen har stået for henholdsvis godt og ondt for menneskene. Folketroen blev godt blandet op med kristendommen for menigmand, og man

spørger sig – forgæves – hvad han lagde af betydning i billederne, eller hvad han efter »kunstner« og kirkens mening helst skulle få ud af at se på dem. Bl.a. den slags overvejelser er Inger-Lise Kolstrup inde på i en lang artikel om »Synds- og nådesportalerne i Gjøl og Voldsted kirker«. Disse ret velbevarede portaler, flankeret af billedsten, repræsenterer efter forfatterens resultater et temmelig indviklet teologisk program, hvis virkning på menigheden man selvfølgelig heller ikke kender. Her ved man dog undtagelsesvis, hvem der er mester for billederne. Indskrifter fortæller nemlig i begge tilfælde, at det er en vis stenmester Goti, som oven i købet i Gjøl har hugget et billede af sig selv under arbejdet lige ved siden af Adam i det syndefald, det hele ellers drejer sig om. Man får virkelig fornemmelse af, at der endnu er mange forståelsesmæssige landvindinger at gøre, hvis der arbejdes systematisk med de tænkelige forudsætninger, sådan som der her gives et godt eksempel på. Artiklen suppleres med Erik Moltkes afsluttende tydning af disse to kirkers indskrifter, ud fra hvilke portalerne kan dateres; for Voldsteds vedkommende til 1100-tallet og for Gjøls vedkommende til begyndelsen af 1200-tallet.

Bindets artikler er velforsynede med noter og litteraturhenvisninger, og i sjældnen grad går tekst og billeder hånd i hånd. At bladrene igennem for billedernes skyld er en æstetisk nydelse, men rigtig udbytte får man kun ved samtidig læsning af den lærde tekst. Af og til kan man under læsningen komme i tvivl om, hvorvidt de meget spidsfindige teologiske og ikonografiske forklaringer nu også holder, men på den anden side, føler man sig overbevist om, at det tilsyneladende uforståelige ikke længere blot kan forklares med tidens naive fortælleglæde. Påvisningen af forlæg og inspiration udefra gør i en vis forstand kunsten mindre »original«, samtidig med at det historiske og kunsthistoriske perspektiv bliver større. Man glæder sig til nye numre i skriftserien.

Margit Mogensen

Danmarks Kirker, Holbæk amt, hft. 4–6, ialt 275 s. ill. Ved Marie-Louise Jørgensen og Hugo Johannsen. Nationalmuseets forlag 1980–81. Pris pr. hft. i løssalg kr. 59,50. Ved abonnement 20% rabat. *Danmarks Kirker*, Århus amt, hft. 20, 79 s. ill. Ved Kield de Fine Licht, Vibeke Michelsen og Niels Jørgen Poulsen. Nationalmuseets forlag 1981. Pris i løssalg kr. 68,50. Ved abonnement 20% rabat.

Med støtte fra stat, amtskommuner og private fonds udgives værket *Danmarks Kirker* i disse år for amterne Ribe, Århus og Holbæk. Nedenfor

omtales seneste skud på stammen for de to sidstnævnte amter. Vedrørende disposition og opbygning af beskrivelserne henvises til tidligere anmeldelse ved undertegnede, se *Fortid og Nutid* bd. XXIX, hft. 2 s. 313–14, 1981.

Hæfterne 4–6 for Holbæk amt afslutter Merløse herred, og Tuse herred påbegyndes. På bagsiden af de enkelte hæfter findes kort over amtet (som det var indtil 1970) med markering af kirkerne og oplysninger om i hvilken rækkefølge beskrivelserne vil udkomme. Hele den vestlige og nordlige del af det tidligere Holbæk amt rester, og man gætter på, at det vil tage nogle år endnu, før amtet er fuldført. Indledning, fagordbog, kilder og litteratur i almindelighed til amtets kirker finder man i hæfte 1, som udsendtes i 1979, og ikke i hæfte 4, som det fejlagtigt oplyses på dette hæftes bagside. Her finder man til gengæld beskrivelser af kirkerne i Ågerup, Soderup, Kirke Eskilstrup og Store Tåstrup, alle beliggende syd for Holbæk. De lå i middelalderen under Roskildebispen, siden under kronen og fra slutningen af 1600-tallet til begyndelsen af dette århundrede, hvor de overgik til selveje, under områdets private godser. Materiale-mæssigt dominerer de rå eller kløvede marksten, og alle har endnu romanske bygningsdele bevaret. Både ved hver af disse kirker og ved dem, der omtales i de øvrige hæfter, er der i virkeligheden et eller andet særlig bemærkelsesmæssigt, og selv den, der tror at kende en bestemt kirke godt, vil sikkert blive opmærksom på nye aspekter ved bygninger eller inventar.

Hæfte 5 indeholder beskrivelser af kirkerne i Ugerløse, Undløse, Søndersted og Niløse, alle i Merløse Herred. Ugerløse blev med hård hånd »restaureret« i 1875 – den middelalderlige kirke blev nedrevet med grundens brøstfældighed, og en helt ny bygget op i italiensk rundbuestil! Byggherre og kirkeejer var den Suhrske stiftelse. Af det gamle inventar tolereredes den romanske døbefont, hvorimod dåbsfad og alterkande af tin måtte forsølves for at være fint nok til den nye kirke. Så har nabokirken Undløse haft en blidere skæbne med meget gammelt inventar i behold og nogle af landets smukkeste gotiske kalkmalerier. De blev først opdaget ind i dette århundrede, og er derfor blevet nænsomt restaureret.

Især 1860'erne var de store kirkerestaureringers tid – på godt og ondt. Hvor en stiftelse eller et gods besad flere kirker ses hyppigt et fælles præg ved restaureringerne. Samme arkitekt og samme materialer anvendtes ved renoveringen. Et eksempel på noget sådant er restaureringen af kirkerne under Sorø Akademi, som her tæller Niløse, Tersløse og Stenlille (de 2 sidstnævnte i hæfte 6). Alle fik de udvendig fjernet gammel kalk, så deres tilbygningshistorie blev blotlagt, som det var på mode i arkæologisk ånd.

Meget smukt inventar er dog bevaret i disse kirker, f.eks. krucifikser og fine renæssancegravminer.

Tuse herred indledes i hæfte 6 med Udby og

Hørby, beliggende på Tuse Næs og i nyere tid tilhørende henholdsvis Hagestedgård og Hørbygård. Hørby kirke overgik først til selvejendom i 1951. På disse kanter er der flere eksempler på velbevarede gamle stolestader, men sjældent så festligt naivistiske som dem i Udby fra 1582 (s. 479). I Hørby kirke voldte en anden slags kirkestole en del besvær, nemlig herskabsstolene, som kirkesynet ind i dette århundrede fik fjernet, da de efter synets mening hverken forekom nødvendige eller smukke. Det var der dog delte meninger om, og det samme spil mellem kirken og det tidligere herskab kan iagttages i Undløse. Skønt alle skulle være lige for Herren, er også kirkerne gode stands- og socialhistoriske kilder, hvis nogen skulle være i tvivl!

Kirkeværket er for Århus amt *ikke* nær sin afslutning, som det fejlagtigt er blevet anført i min tidligere anmeldelse af et Århus amt hæfte (se henvisning ovenfor). Mange landkirker står endnu tilbage efter udsendelse af beskrivelser af kirkerne i Århus, Hasle og Vester Lisbjerg Herred. Med dette hæfte 20 gøres sidstnævnte herred færdigt, og det vestligere Sabro herred påbegyndes. Elsted og Elev, Vester Lisbjerg herred, er begge ret små kirker, og Elev har siden 1874 været anneks til Elsted. Ingen af kirkerne fik nogensinde hvælv, og Elev ej heller et tårn. Egnens store kirkejer i middelalderen var Århus domkapitel, og senere de større og mindre herregårde på egnen. Stenhuggerkunsten blomstrede her i Østjylland, og selv de mest sparsomme kirker har ofte rigt udhuggede døbefonte og andre stenarbejder. Dette gælder også de 3 kirker i Sabro herred, som er med i dette hæfte, nemlig Vitten, Lyngå og Haldum. Alle kom de under det magtfulde Frijsenborg grevskab og ved den parallelle restaurering i 1860'erne blev der ellers, hvad selve bygningerne angik, lagt god afstand til den middelalder, de havde rod i.

Kirkeværket er et videnskabeligt opslagsværk, og som regel aner man kun redaktionens og forfatterens vurdering af ombygninger og restaureringer. Opgaven er naturligvis at fastholde så præcist som muligt, hvad der var før og nu, men netop denne disciplin i beskrivelsen kan nok få en og anden interesseret læser til at glæde sig til flere af de sammenlignende og vurderende studier, som kirkeværkets flittige medarbejdere offentliggør i andre sammenhænge. Kirkeværkets mange detaljer nærmest kalder på nye flotte hypoteser og komparative studier.

Margit Mogensen

Flemming Jerk: Herregårde i Danmark I-III. Gyldendal 1980. I alt 1030 s. ill. Kr. 585.

Udover Danske Slotte og Herregårde, som kom i ny udgave 1965–68, foreligger fra de senere år forskellige billed- og opslagsværker om herregårdene.

Der synes at have været et godt marked for bøger om herregårdskulturen i videste forstand, netop i en tid hvor den af forskellige grunde er under pres udefra. Flemming Jerk's meget smukke trebindsværk om et større antal danske herregårde, udsendt fra Gyldendal i luksusudstyr skal derfor nok også blive både set, læst og solgt.

Lad os tage det visuelle først. Jerk er selv mester for de vel mere end 300 helsides sort/hvid billeder af de ialt 235 herregårde, der er omtalt i værket. Han fortjener ros for disse fotografier, som virkelig har klasse, og som både giver arkitektur og naturindtryk. Der er udelukkende tale om exteriører, og de enkelte gårdbeskrivelser indeholder da også meget lidt om bygningernes indretning og udsmykning. Der er her tale om bevidst politik, da der er lagt vægt på ikke at forlede offentligheden til at tro, at den har ret til at se hvad som helst, der er i privateje. Hele bogen handler nemlig på en måde om at opdrage til respekt for ejendomsretten, og forfatteren erklærer da også allerede i forordet, at en bog om danske herregårde i dag efter hans mening kun kan blive et stridsskrift mod de samfunds kræfter, som truer herregårdenes fortsatte beståen gennem love og skattepålæg. Billederne svarer godt til teksten også derved at de letter læserens forståelse, når forfatteren kommer op i det høje leje i beskrivelserne af al idyllen.

Der er et bind for henholdsvis Sjællands, Fyns og Jyllands herregårde. Sjællandsbindet indeholder foruden de alfabetisk ordnede herregårdsbeskrivelser også forord og indledning. På et halvt hundrede sider gives på mange måder en god oversigt over herregårdenes opståen i middelalderen og deres udvikling igennem nogle århundreder. Men det er en ret subjektiv fremstilling med kun delvis henvisning til litteratur og kildegrundlag. Der står Sjælland på bind og titelblad; der burde tillige have stået Lolland og Falster, hvis herregårde findes beskrevet i samme bind. Hvert af bindene har bag et oversigtskort og personnavneregister. Da navnestoffet er ført frem til slutningen af 1970'erne supplerer dette register ældre opslagsværker.

Som udvælgelseskriterier nævnes »monumenter af bygningshistorisk interesse« (s. 7, I) samt balance mellem landsdelene og forskellige typer af herregårde. Der er altså først og fremmest tænkt i arkitekturhistoriske baner, og for en del godsers vedkommende er man fortsat nødt til at begynde studierne andetsteds, f.eks. Trap: Danmark.

Stilen i de enkelte beskrivelser er essayistisk, og formentlig for at undgå at kede læseren er det også her småt med kildehenvisninger, og intetsteds i hele værket findes skyggen af en litteraturliste. Det er imidlertid tydeligt, at der er præsteret et kolossalt arbejde, hvad det bygningsmæssige angår, og i forordet takkes både Nationalmuseet, Kunstakademiet og Fredningsstyrelsen, så der er ingen grund til at betvivle rigtigheden af de mange eksakte oplysninger, som i mange tilfælde ikke tidligere har været samlet på et sted. Beskrivelserne er

imidlertid fulde af oplysninger om adesslægter, godsdrift og meget andet, men naturligvis uden at emnerne udtømmes, og der gives ingen anvisninger på, hvordan man kommer videre, eller evt. får mulighed for at kikke forfatteren i kortene. Når der flere steder peges på, at de godsejere, folk hidtil har lært var onde, i virkeligheden slet ikke var så slemme, så kunne der være en og anden, som gerne ville læse mere om disse nyvurderinger. Det er velgørende at få nogle myter fjernet, men der opnås vel egentlig ikke så meget, hvis der samtidig skubbes nogle nye frem fra højre. I den gode sags tjeneste, nemlig at redde landets herregårde, forenkles deres nyere historie meget og ses under en og samme synsvinkel. Vel er der sket uretferdigheder også mod godsejerne i nyere tid, men at gøre »samfundet« og demokratiet til den evige synde-buk skaber vel blot en ny slags myte om det historiske forløb (?)

Der er noget tiltalende og modigt ved at bogens forfatter straks bekender kulør i forhold til emnet, og derfor er risikoen for at læseren fanges mod sin vilje måske ikke så stor. Man ved allerede på side 7, hvad der venter een; her erklærer forfatteren (der lidt forvirrende omtaler sig selv i tredje person) hvor hans sympati ligger, og at han ikke har tænkt sig at skjule den. Den grundliggende tanke er, at herregårdenes besiddere slægt efter slægt har bygget op og stillet sig til rådighed for samfundet, endog ved landboreformerne givet frivilligt afkald på privilegier, og alt det har de i nyere tid kun fået utak for. Ulykkerne begyndte ved grundloven 1849, skønt der var mænd som Peder Brønnum Scavenius til Gjorslev, der havde »mod og mands-hjerte« til at stemme imod loven. Værre blev det hele med systemskiftet 1901, og rent galt gik det ved loven om lenenes afløsning i 1919. Fra da er skurken i beretningen statens jordlovsudvalg, og heltene de godsejere, der var moralsk og økonomisk stærke nok til at klare sig over for »åreladningen«, »politisk kynisme« og »lemlæstelsen«. Det er nogle af de mange malende udtryk, Jerk anvender om de vitterligt meget håndfaste handlinger, der fandt sted i årene efter 1919. Det eneste offentlige initiativ, der virkelig finder nåde for forfatterens blik er naturfrednings- og bygningsfredningslovene fra henholdsvis 1917 og 1918.

Selv om herregårdene kun beskrives udefra og uden fremlæggelse af grundplaner, og hvad der eller plejer at høre til bygningshistoriske fremstillinger, så er der for disse områders vedkommende tale om en både god og køn håndbog, som nok er prisen og sin iklædning værd. Derimod synes jeg både forlaget og forfatteren skulle have gemt de mange politiske synspunkter til en anden gang. Man køber dem alt for dyrt her.

Margit Mogensen

hikuin 7. Redigeret af Ole Schiørring og Per Kristian Madsen. Forlaget *hikuin*, Moesgård, 1981. 288 s., kr. 120.

Siden 1974 er der udkommet syv bind af det kulturhistorisk-arkæologiske tidsskrift *hikuin*, udgivet af yngre arkæologer på Århus Universitet. Sidste bind er tilegnet museumsmanden og arkæologen Mogens Bencard på hans 50-årsdag. Som censor har Mogens Bencard været med til at forme det nyoprettede fag middelalderarkæologi, og bogen er en hilsen fra fagets første kandidater og lærere. Foruden en Bencard-bibliografi og en skildring af hans 25-årige indsats som museumsmand i Ribe (Olaf Olsen) indeholder bindet 19 forskellige bidrag, mange omhandlende byarkæologiske emner. Adskillige bidragydere har fundet deres emne under arbejdet med Forskningsrådets projekt »Middelalderbyen«, og flere forfattere er fulgt i Mogens Bencards fodspor, udforskningen af Ribes fortid, medens andre demonstrerer deres evner, når det gælder middelalderlige potteskår.

Festskriftet præges af den særlige kopsånd og begejstring, der synes at beherske den unge universitetsdisciplin, og bogen er tydelig båret af ønsket om at delagtiggøre andre i de undersøgelser og udgravninger, man selv har været optaget af. Resultaterne fremlægges i almindelighed i et jævnt og forståeligt sprog, ofte med oplagt fortælleglæde; men en del af manuskripterne bærer dog præg af at være sluppet ud af værkstedet uden en sidste bearbejdning og rensning for tekniske data og snævert faglige udtryk. Den følgende, kortfattede præsentation, der nødvendigvis må få præg af en opremsning, vil vise noget af spændvidden i bogens indhold.

Per Kristian Madsen og Ole Schiørring har undersøgt Ribes »nye grav« i byens søndre udkant. Graven dateres til o. 1300, og den synes at være anlagt efter opførelsen af den store mølledæmning, Dammen, sandsynligvis som en »overløbskanal«, der skulle afhjælpe bagvandsproblemerne, når vandet stemmedes op i åen. I fremlægningen af keramikfund fra 15-1600-årene, der mest henvender sig til fagfolk, påkalder navnlig jydepotterne sig interesse; her mødes gammeldags kulturhistorie og arkæologi. – Susanne Andersen har gravet i Ringkøbing og fundet flamsk keramik fra o. 1300, som viser at den lille handelsplads, som vi ellers kun ved meget lidt om, ligesom Ribe og Varde har haft sydvestvendte kontakter. – Vivi Jensen fremlægger et eksempel på meget tidlig byplanlægning i Kolding, hvor byens og borgens kombinerede forsværssystem sættes i forbindelse med Erik Glipping's frygt for sine naboer mod syd.

Skovkloster (nu Herlufsholm) besad ved reformationen ikke mindre end 70 ejendomme i Næstved. Aage Andersen har foretaget en topografisk analyse og konkluderer, at abbeden og hans munke

i middelalderen har haft en ganske betydelig indflydelse på livet i den nærliggende købstad.

I alt fire artikler handler om byernes gamle torve. I Ribe (Ingrid Nielsen) afløstes Fisketorv og Horstov i 1400'rne af »Sommertorv«, rimeligvis identisk med den åbne markedsplads, der kendes fra 15-1600-årene og som synes opstået i forbindelse med den voksende studehandel. – Helle Reinholdt bekræfter lokaliseringen af Svendborgs Fisketorv til sydenden af Møllergade, hvor byens indfaldsveje mødtes, medens Anemette S. Christensen orienterer om torve og stræder i det gamle Odense og leverer udgangspunktet for fremtidige arkæologiske undersøgelser. Endelig viser Bodil Møller Knudsen, at havne- og torvekvartererne i det senmiddelalderlige Ålborg navnlig beboedes af bedrestillede folk, og hun forklarer benævnelsen »bod« som en udlejningsbygning; ordet synes altså at udtrykke en bestemt funktion fremfor en bestemt hustype.

Herefter tre bygningshistoriske undersøgelser af gejstlige ejendomme fra senmiddelalderen. Ebbe Hædersdal redegør for Priorgården i Odense (nedrevet 1897), hvis forsvundne stenudsmykning kan være et eksempel på tidlig nederlandsk indflydelse. Viborg domprovstegårds vestgavl (Hans Krongaard Kristensen) har en rammeblænding, der virker fremmed i Jylland, men er velkendt på sjællandske våbenhuse. – Det prægtige Helligåndshus i Næstved er opmålt af Merete Schülein og præsenteres af Palle Birk Hansen.

Marianne Johansen fremlægger et byggeregnskab fra 1547 og 49 fra ombygningen af Puggård, Ribe katedralskole. Regnskabet er interessant, fordi vi i Danmark har så forfærdelig få regnskaber fra middelalderen; der er dog næppe tvivl om, at dette regnskab gælder lige så godt for 1400'rne som for 1500'rne, ja vel på sin vis belyser, hvordan al byggeri foregik i byerne før 1800: det nedbrudte tømmer bruges igen, og håndværkerne modtager en del af deres løn som kost. Middelalderfolk bør aldrig være bange for at arbejde retrospektivt med eftermiddelalderlige kilder. Før industrialiseringen var mange grundlæggende betingelser de samme, og i tiden 1400 til f.eks. 1700 er der ofte mere, der binder sammen end der adskiller. Men derfor er der selvfølgelig intet der kan erstatte en samtidig kilde!

Jens Vellev har før skrevet om den nedrevne Viborg domkirke. Nu godtgør han, at vestfronten for en stor dels vedkommende var opført af teglsten og derfor formentlig noget yngre (fra 1200-50?) end hidtil antaget.

Claus Andreasen tager klassificeringen af norrøne (grønlandske) gårdtyper op til ny vurdering, medens tre forfattere hver fortæller om en enkelt genstand: Hjulpet af et bemærkelsesværdigt fund af pressemodeller i Hedeby's havn 1979 viser Else Roesdahl, hvordan et fornemt guldsmykke, fundet på Fyrkat 1953, må have set ud. – En senmiddelalderlig messingkedel, en såkaldt »lavabo«, i Budolfi

kirke i Ålborg kan ifølge Jan Kock have haft både en verdslig og liturgisk anvendelse. – Ebbe Nyborg fortæller veloplagt (han må være en lykkelig skrivelserkarl!) om Ribe domkirkes forsvundne »ildpande«, et stort varmebækken fra 1474, som stod ved indgangen til »præsters og fattige peblings og menige fattigfolks behov og nytte«.

Til slut viser Thomas W. Lassen, at illustrationerne i Peder Terpagers Ripæ Cimbricæ (1736) ikke, som hidtil antaget, er hentet fra Resens upublicerede atlas, men er fremstillet til værket selv. Og Bodil Busk Laursen beretter om mændene bag oprettelsen af Antikvarisk Samling i Ribe 1855, det første lokalmuseum i Danmark: de to latinskolelærere Emil d'Origny og J. F. Kinck samt den etnografisk interesserede søkaptajn J. F. Møller. Gamle Thomsen fra Oldnordisk Museum stod fadder.

Der er mange udmærkede illustrationer, men nogle figurer er unødvendig store (f.eks. s. 133, 157, 158, 168-70 og 259) og en enkel for lille (s. 132). Bilagene s. 87-98, der viser Skovklosters ejendomme, er sat med for store typer; havde de været i halv størrelse, kunne de have stået på tre sider og været lettere at overskue. Kortet s. 35 burde være rentegnet. – De sidste bemærkninger rokker dog på ingen måde ved det sympatiske indtryk af bogen. Festskriftet må have glædet modtageren, og det vil kunne glæde mange andre. Her er stof for lokalhistorikere og arkæologer og for folk med almen kulturhistoriske interesser.

Niels Jørgen Poulsen

Per Katz: Jøderne i Danmark i det 17. århundrede. (Udgivet af »Selskabet for dansk jødisk Historie«). C. A. Reitzels Boghandel, Kbh. 1981. 168 s., ill. 103,70 kr.

Det nystiftede »Selskabet for dansk jødisk Historie« har som første bind i en planlagt skriftserie udsendt denne lille, men stofmættede bog af cand. mag. Per Katz om jøderne i Danmark i det 17. århundrede. Det er ikke nogen let og ligetil opgave, som Katz har påtaget sig, da jødernes færden og aktivitet i århundredet må efterspores ved indsamling af spredte informationer i et meget omfattende kildemateriale. Noget jødisk menighedsarkiv er heller ikke bevaret, så man undskylder let, at Katz i indledningen må sige fra over for »fuldstændighedskravet«, som det vist iøvrigt er de færreste historiske analyser, der vil påstå at indfri. Katz er ikke den første, der forsøger sig med en skildring af den første jødiske forbindelse til og bosættelse i Danmark, og især Th. Hauch-Fausbølls kilde-

fremlægelse er fortsat af stor værdi¹, men med denne nye bog har vi fået den hidtil klareste systematiserede undersøgelse bygget på nye selvstændige arkivstudier og med anvendelse af en omfattende litteratur². Forfatteren har bevidst og meget rimeligt ladet det slægtshistoriske element træde i baggrunden til fordel for forsøget på at betragte jøderne i Danmark ud fra en såvel større dansk som europæisk historisk synsvinkel. Ikke mindst herved påkalder bogen sig interesse.

I en kort indledning rides baggrunden for de europæiske jøders vandringer op, og vi præsenteres for de to grupper af jøder, der kom i forbindelse med Danmark, henholdsvis de spanske og portugisiske eller sefardiske jøder og de tyske såkaldte askenasiske jøder. Bogen er delt i to store hovedafsnit, hvor det første om tiden op til 1670 beskæftiger sig med de sefardiske jøders handelsforbindelser til den danske krone, samt den første jødiske bosættelse i Glückstadt efter 1619. Helt rigtigt sætter Katz den danske kronens tilladelse til etablering af en sefardisk koloni i Glückstadt i forbindelse med kronens bestræbelser på at gøre byen til en driftig handelsstad, der kunne tage konkurrencen op med det nærliggende Hamborg, hvorfra de fleste af Glückstadts sefardiske jøder kom. I Hamborg tog man ikke konkurrencen fra Glückstadt mere alvorligt end at den hamburgske jødiske koloni finansielt støttede menigheden der, idet man i Glückstadt så et tilflugtssted, hvor man kunne søge hen, hvis det af den ene eller den anden grund skulle blive nødvendigt at forlade Hamborg.

Den jødiske koloni i Glückstadt havde ikke stor succes og led især under krigen mod svenskerne 1643–45 og opnåede ikke nogen større betydning. Anderledes var det med en række jødiske købmænd, der trådte i forbindelse med den danske krone, og som Katz benytter størstedelen af bogens første afsnit til en præsentation af. I forgrunden står her Albert Dionis, der for at sige det pænt havde forladt Hamborg, fordi jorden der begyndte at brænde under fødderne på ham efter, at han som møntmester havde ladet et større antal underlødige mønter komme i omløb. Det var den samme trafik, han begyndte i Glückstadt med Christian IV.s velsignelse, indtil Kejserkrigens afslutning satte en stopper for det fordelagtige i en

fortsættelse af møntforringelsen. Herefter måtte Dionis alene satse på sin handel og bankiervirksomhed, der førte ham ind i kredsen af leverandører til den danske krone, og hvormed næsten selvfølgelig fulgte en status som kgl. faktor eller agent. Det vil sige, at han ikke kun foretog indkøb på kronens vegne, men også underrettede om politiske begivenheder og udviklinger i Europa. Ikke uvæsentligt var det, at stillingen som kgl. agent medførte en række privilegier, først og fremmest skattefrihed.

Det kan ikke nægtes, at vi i skildringen af ikke alene Albert Dionis', men også de øvrige jødiske forretningsfolk, Gabriel Gomez's, de Lima's m.fl.s forbindelse med den danske krone kommer til at savne en del af den danske historiske baggrund for deres virke. Handelsaktiviteterne har interesseret Katz, fordi det var jøder, der foretog dem, og vi kommer til at undvære den baggrund, der kunne vise os om den jødiske erhvervsaktivitet på nogen måde adskilte sig fra andre købmænds på samme tid, samt om jøderne på nogen måde havde en særstatus eller blev forfordelt ved deres forretninger med den danske krone³. Katz fortæller mange spredte enkeltheder om hver af de jødiske købmænds aktiviteter, men det er mest blevet til løst tegnede enkeltbiografier⁴ uden, at der gennemgående følges en fælles problemstilling. I første dels konklusion forsøges det i nogen grad at råde bod på dette, idet Katz her med udgangspunkt i de jødiske købmænds tilgodehavender hos den danske krone 1660 sammenlignet med andres vurderer de jødiske handelsfolks betydning for kronen. Med god ret konkluderer han, at de fåtallige jøder havde haft en ikke ringe betydning for kronens likviditet omkring 1660, en konklusion der dog ville være blevet modificeret noget, hvis jødernes andel i de følgende års krongodsoverdragelser også var blevet inddraget. Katz forsøger en skelnen mellem de jødiske statsleverandører, der hovedsageligt var formidlere og uden større egenkapital og de »egentlige kapitalister«. Det er en relevant differentiering, men med vort ydre og sporadiske kendskab til købmændenes formuesforhold og forretningsforbindelser oftest vanskelig at gennemføre, hvilket også Katz's forsøg demonstrerer. Til gruppen af egentlige kapitalister regner han handelshuset de

1. I artiklen »Jødernes færden og ophold i den danske stat i det 17. århundrede«, *Tidsskrift for jødisk Historie og Litteratur* 2, 1919–21.
2. Lidt besynderligt er det, at der anvendes Trap: Danmark 4. udg. i stedet for den 5., hvilket i øvrigt kunne have bragt forf. til at undgå at gengive den myte, at de portrætter, der hænger på Hald hovedgård skulle forestille jøderne Jacob Isak og Samuel de Lima (se Katz s. 32 og Trap: *Danmark* 5. udg. bd. 17, Viborg Amt, 1962, s. 314).
3. Eksempelvis havde det været rimeligt i omtalen af Gabriel Gomez's tildeling af den »fornemme titel« »Commisarius des Financis« i 1661 (s. 28) at gøre opmærksom på, at der ved denne tid i høj grad var gået »inflation« i tildelingen af titler til kronens långivere.
4. Hele bogens første dels afsnit genfindes omend med en anden placering og til dels forskelligt indhold i Hermann Kellenbenz: *Sephardim an der unteren Elbe*, Wiesbaden 1958.

Lima på trods af, at firmaet må have været i en betragtelig økonomisk afhængighed af et andet Hamborg-firma, von Uffel. Von Uffel fik i 1661 udlagt krongods for over halvdelen af det beløb, som de Lima havde haft tilgode ved udgangen af 1660, og beløbet blev afskrevet i de Limas fordringer hos kronen⁵.

Katz har fundet det relevant mellem sine to hovedafsnit at indskyde et kapitel om den tyske økonom Werner Sombarts teser om jødernes betydning for den moderne kapitalismes opståen. Det havde næppe været nødvendigt i betragtning af, at teserne er blevet afvist forlængst fra forskelligt hold, hvad der redegøres for uden, at der tilføjes noget nyt. Kapitlet forekommer ikke mindst påklaret, fordi Katz ikke noget steds dokumenterer, at kapitalismens opståen er en relevant problemstilling for Danmark i det 17. århundrede, hvilket også ville have været svært.

Bogens anden del former sig som en gennemgang af jødernes stilling i Danmark efter 1670, opnåelsen af bosættelsesrettigheder og etableringen af faste menigheder og de dertil knyttede institutioner i både København og flere provinsbyer. Der redegøres grundigt for de forskellige faser i dette udviklingsforløb, der ses i sammenhæng med de skiftende statslige magthaveres politik på både det erhvervsmæssige og det religiøse område, hvor de merkantile synspunkter efterhånden sejrede over de religiøse. Med den permanente jødiske bosættelse som en realitet, forskydes problemstillingen naturligt til jødernes stilling, rettigheder og forhold til det danske samfund. Det er her som i første afsnit en svaghed ved bogen, at de restriktioner og begrænsninger, der pålagdes jøderne i især deres erhvervsaktivitet ikke søges sammenlignet med de vilkår, som den enevældige statsmagt pålagde sine øvrige undersåtter. På trods af bogens intention om at ansue jøderne ud fra såvel et dansk som et europæisk historisk perspektiv er det først og fremmest på dette område og ikke mindst, hvad angår den danske baggrund, at der fortsat lades noget tilbage at ønske. Om jødernes forhold i snævrere forstand er der derimod tale om en sådan stofmasse og systematisering, at der næsten er tale om en guldgrube af informationer. For at antyde de rette proportioner for jødernes andel af den danske befolkning og dermed at sige noget om deres betydning, kan det anføres, at den københavnske menighed i 1682 kun bestod af ialt 19 personer fordelt på 11 familier.

Bogen afsluttes med flere bilag, der iblandt er meget nyttig oversigt over vigtige aktstykker til dansk-jødisk historie i det 17. århundrede med angivelse af, hvor akterne er at finde. Oversigten medtager ikke forretningsdokumenter, men vil selv om der ses bort fra disse let kunne suppleres, bl.a. ved at benytte Katz's egen fremstilling!⁶

John T. Lauridsen

Beth Grothe Nielsen: Letfærdige Quindfolk – om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker. Delta 1982. 235 s. Kr. 124.50.

Vi skal med de »letfærdige quindfolk«, der har lagt navn til bogen, forstå ugifte kvinder, der havde ladet sig besvangre. Som resten af titlen dog straks antyder, drejer det sig her ikke så meget om nævnte forhold i sig selv, men derimod om den katastrofe besvangrelsen kunne udløse for 1700-tallets kvinder: Fødsel i dølgsmål, drab på den nyfødte, myndighedernes opdagelse af det passerede, rettergang og til et godt stykke hen i 1700-tallet med det omtrent visse udfald, at kvinden blev dømt til at miste sin hals. Henrettelserne fandt sted under skiftende former, undertiden garneret med raffinerede grusomheder og ydmygelser for delinkventen.

Det skal være sagt med det samme, at her ikke er tale om hyggelæsning; til gengæld, hvis én og anden skulle føle trang til at svælge i fortidens (ubekrivelige) rædselsscener, der har udspillet sig med barnemordersker som hovedaktører, så er denne bog lige sagen. Beth Grothe Nielsen kan imidlertid ikke gøre for, at læserne må slæbes igennem et længere mareridt. Det ligger i hele emnets og sagens natur, kilderne er stopfyldte med gru, og man har aldeles intet behov for at overdrive deres udsagn, hvis det ellers havde været meningen at kaste en bestseller på markedet. Forfatterens intensioner med at tage dette emne op er klare og ubetvivleligt seriøse: Bogens hovedformål er at bidrage til den kvindehistoriske forskning, og især at tage vare på et af de mest forsømte områder indenfor kvindehistorie: Underklassekvindens barske vilkår.

Med et tillempet citat fra forfatteren, så repræsenterede en ugift tjenestepige, der stod anklaget for at have dræbt sit nyfødte barn, kvindeundertrykkelsen i en af dens mest ekstreme former – ikke

5. Jfr. C. Christiansen: *Formueforhold i Danmark under de første Enevoldskonger 1660–1700*, 1941, s. 61 f., 80. Gennemgangen af de Limas tilgodehavenders afvikling er iøvrigt blevet både for summarisk og misvisende (s. 32) uden, at jeg her skal komme ind på detaljerne.

6. I teksten nævnes s. 40 Gabriel Milans udnævnelse til generalfaktor i 1671, hvilket ikke er medtaget i oversigten s. 115, hvor den kategori af oplysninger iøvrigt er medtaget. Der har til indsamling af oplysninger til oversigten ikke været tale om en systematisk gennemgang af hverken det primære eller sekundære materiale, der iøvrigt henvises til i bogen (jfr. også s. 111).

så meget i kraft af den straf, der ventede, som der ved at kvinden overhovedet var blevet bragt i en situation, hvor barnedrab blev hendes sidste udvej.

En endevinding af dette forbrydelsesfænomen i rets- og socialhistorisk lys skal samtidig illustrere, hvordan rettens væsen alle tider har afspejlet magtfordelingen i det pågældende samfund. Ved at kulegrave de strafferetlige udviklingslinier vil forfatteren med sin bog formidle en viden til nutiden, som vi kan bruge til at modsætte os »visse tilbageskridt« – eksempelvis lovgivningsmæssige foranstaltninger, der kunne tænkes at ville blive affødt af vor tids almindelige økonomiske krise.

Hvem tør afvise, at der skulle være behov for et historisk kvindesags-felttog af den foreliggende karakter? Så sent som i 1974 kunne et uoverskueligt morads af ydre omstændigheder drive en purung skolepige til at føde i dølgsmål og siden skjule sit døde nyfødte barn i flere uger i sin skoletaske!

Bogen om Gisle Nielsdatter m.m. er et nænsomt populariseret produkt af en licentiatafhandling, som forfatteren fremlagde i 1980. (Kriminalistisk Instituts stencilserie nr. 11). Der er allerede flere gange fremkommet artikler, som giver oplysninger om forfatterens benyttede kilder og den metodiske fremgangsmåde ved undersøgelsen, bl.a. i Fortid og Nutid 1979 (G. Henningsen, J. Chr. V. Johansen og D. Tamm om den sagtypologiske analyse af Hofman-Bang-regesten til Viborg landstings dom-bøger) og i 1980, hvor B.G.N. selv præsenterede sit forskningsprojekt. For en nøjere orientering om angrebsvinkler benyttet under dette arbejde, for spørgsmål om kildematerialets art etc. kan vi således henvise dertil. Her skal kun fremsættes et par bemærkninger om grundstammen i kildematerialet: 89 domme afsagt ved Nørrejylland landsting i anledning af forbrydelsestypen, fødsel i dølgsmål og ombringning af foster.

Sagerne afspejler udviklingen i den strafferetlige behandling og det omgivende samfunds reaktioner herpå gennem et tidsforløb på 86 år (1719–1805), men i bogens sidste hovedafsnit følges den strafferetlige linie, hvad letfærdige kvindfolk angår, videre op til nutidsforhold. De utrykte landstingsdomsakter er ikke alene om at danne kernen i kildegrundlaget. Til dem føjer sig benådningssakter fra danske kancelli, Viborg tugthus' arkiv og samtidens strafferetlige litteratur. Meget væsentlig er desuden benyttelsen af underretternes arkiver, for om domsmaterialet fra landstinget selv kan der siges følgende: Der fandt i reglen ingen selvstændig vidneførelse sted ved landstinget, idet man betragtede denne fase i sagsbehandlingen som overstået ved underretterne. Landstinget fik fra disse oversendte de skriftlige »deduktioner« og grundede altså i hovedsagen sine domskendelser alene på dette materiale. Heraf flyder, at landstingsdombøgerne – til megen gene for forskerne idag – kun indeholder yderst summariske efterretninger om anklagedes personlige forhold. Dog kendes dato for

doms afsigelse i første instans, vil man i de fleste tilfælde kunne fremgrave vedkommende underretts behandling af sagen. Forfatteren har altså foretaget utallige dyk ned i herrheds-, birke- og byfogedernes ting- eller justitsprotokoller, og det er benyttelsen af kildestoffet herfra, som formentlig overvejende har frembragt en bog, der fortæller os, at de letfærdige quindfolk absolut var af kød og blod.

B.G.H. benytter gennemgående sine 89 sager (domme med tilhørende akter, så vidt sådanne har kunnet opdrives) ved at hugge dem op i mange smådele og trække stumperne ind i fremstillingen (idet der henvises til sagens nummer) der, hvor de nu hører hjemme ifølge den disposition, hun har valgt; en metode, som der gøres brug af i bogens første og delvis anden hoveddel.

Et par bemærkninger om bogens opbygning er på sin plads her; jeg skal senere kommentere selve indholdet og bogens udstyr: Fremstillingen falder i tre store hoveddele, hvoraf den første beskæftiger sig med selve forbrydelseskategorien, fødsel i dølgsmål og ombringning af foster. Anden del behandler spørgsmålet om de ulykkelige kvinders omstændigheder. Hvilke forhold havde indflydelse på, at kvinder kunne begå drab på deres egne nyfødte? Unægtelig et spørgsmål der stiller store krav til forfatterens viden om allehånde samfundsforhold, om det skal besvares nogenlunde tilfredsstillende. Opgaven er dog løst ganske smukt, idet B.G.N. vælger at koncentrere sig om 5–6 hovedpunkter, der måtte betragtes som vitale i en ugift, ubemidlet moders tilværelse. Tredie og sidste hoveddel indledes med et overblik over retslige og sociale reformer, der så småt var ved at bryde igennem allerede under 1700-tallets enevoldssamfund. Nystiftede institutioner heldige indflydelse på kvindernes lod som mødre, lovgivning der i takt med ændrede samfundsforhold langsomt lempede og reformerede barnemorderskers stilling overfor straffesystemet; i det hele en angivelse af hovedlinier i samfundets holdning og nyskabelser indenfor strafferetsplejen fulgt op til vore dage. Selv ikke i nutiden er barnedrabsfænomenet i den udgave, det her handler om, udryddet. Bogen afsluttes således ganske effektivt med omtale af et par særdeles groteske tilfælde af dølgsmålsfødsler/barnedrab fra en ikke så fjern fortid.

»Letfærdige Quindfolk« er, som oplyst, kreeret på basis af en omfattende videnskabelig afhandling fra forfatterens side. Efter som jeg for længst har haft lejlighed til at studere denne afhandling indgående, må det siges, at indtrykket herfra ikke kan undgå at smitte af på den foreliggende bog. Indtrykket var i sin tid meget positivt: En stykke gennemarbejdet og gennemdokumenteret kvinde-, social- og retshistorie. Denne forlods viden om forfatterens bestræbelser på at afveje alle kildeudsagn mod hinanden for dernæst at foretage konklusionerne, bevirker at man nu som anmelder af »Letfærdige Quindfolk« ikke føler sig tilskyndet til at

drage forfatterens resultater i tvivl, i det mindste ikke, hvad der måtte angå arbejdets hovedproblem.

Imidlertid kan man spørge, hvilket publikum den foreliggende bog egentlig henvender sig til. Svaret er nok: en bred læserkreds, der ikke nødvendigvis har historisk forhåndsviden. I det mindste har B.G.N. foretaget det psykologisk smarte kneb, at lade undersøgelsen indlede med Gisle Nielsdatters egen historie: Gisle føder i en alder af 28 år i maj måned 1754 et levende pigebarn, men i dølgsmål i laden til den gård, hvor hun er i tjeneste. Hun kvæler straks barnet, gemmer det og genoptager sit arbejde. Da hun – trods dølgsmålet – dog har medvidere og medskyldige, kan sagen ikke hemmeligholdes ret længe. Der holdes snart rettergang over Gisle på Lerchenfeldt birking, og her opruller under sommerens retsmøder hele hendes livshistorie og barnedrabets baggrund i al sin knugende dystrethed. Hun dømmes endelig ved birkinget efter Danske Lovs 6–6–7 til at »miste sin hals ved økse, hendes hoved sættes på en stage og hendes legeme nedgraves af natmanden på retterstedet«. – Nemlig den kvalificerede dødsstraf for barnedrab, som stod ved magt i det mindste formelt i over 200 år her i landet. Ovenpå denne første – og i hele bogen eneste sammenhængende skildring af en letfærdig kvindes skæbne – er læseren med sikkerhed indfanget. Det er elegant gjort, publikumssindet er åbnet og nysgerrigheden vakt; læseren er beredt til at blive ført gennem resten af bogen, selv om visse afsnit af den egentlig er betydelig tungere og videnskabsprægede.

Det må være et hensyn til en bred læserkreds, der forklarer, hvorfor »Letfærdige Quindfolk« ikke har fået noget annotationsapparat, bortset fra henvisningerne i starten til dømsaktnumrene; i *fagets* interesse kunne man dog nok have ønsket, at der forelå en gennemført og detaljeret henvisning til kilderne. Ligeledes vil mange nok ønske, at et sagregister var blevet udarbejdet. Selv om fremstillingen er veldisponeret må de samme fænomener nødvendigvis omtales mange forskellige steder; hvor bekvemt om man havde kunnet lede på stikord som for eksempel abort, alimention, barnefader, jordemoder, lejermaal, skrifte etc.

Når man ikke kan finde andet af betydning at sætte fingeren på, kan man altid som anmelder ty til den banale udvej, at bebrejde forfatteren, at der ikke er benyttet *andre* kilder, end just dem, som undersøgelsen faktisk hviler på; man kan drage repræsentativiteten af det allerede anvendte materiale i tvivl etc. Domsakterne fra de 89 sager 1719–1805 fra Nørrejylland landsting har i hovedsagen været undersøgelsens udgangspunkt, men der findes ikke noget sted en begrundet motivering for netop at lade letfærdigt quindfolk fra de nord- og vestjyske provinser demonstrere omstændighederne omkring dølgsmålsfødsler/barnedrab. Hvad med hyppigheden og karakteren hos samme sagstyper fra andre dele af riget? I kapitlet om for-

brydelsernes udbredelse forsøger B.G.N. med støtte i folketællinger at give et bud på hyppighedsgraden. Hun når til, at 0,04 promille af alle ugifte kvinder i fødedygtig alder hvert år blev dømt for den omhandlede slags drab i 1700-tallet. Vi er her nok ude på meget gyngende grund, og selv om også domsmateriale fra et af de andre landsting havde kunnet indgå i beregningen, ville lakuner i kildestoffet kun have givet endnu flere ukendte faktorer at tage hensyn til. Mere fortællende end de 0,04 promille (når vi taler om forbrydelsens udbredelse og ikke om dens opdagelse) er de linier, hvor forfatteren erindrer om, at der blev fundet adskilligt flere døde spædbørn, end der blev dømt kvinder, . . . og at »de, der virkelig har gjort sig anstrengelser for ikke at blive opdaget, er heller ikke blevet det«.

For B.G.N. tyder noget på, at det mere har været *kvaliteten* end *kvantiteten* af disse forbrydelser, der har bekymret samtiden og gav rum for den umenneskelige straffepraktis, og hermed er hun inde på en meget væsentlig, men vanskelig målbar side af samfundslivet: Den folkelige mentalitet på landet i 1700-tallets snævre lokalsamfund. Barnemorderiske blev man ikke *nødvendigvis alene* på grund af fattigdom og ugift stand, man blev det formentlig ligeså ofte på grund af udsigten til den skam, der ville overgå én, udsigten til at blive stødt ud af fællesskabet med et ry, som ville hænge ved resten af livet. Mange barnemorderiske var formentlig allerede sindslidende eller evnesvage, men atter andre har uden tvivl handlet i et anfald af momentan sindsyge, det øjeblik, de begik drabet, fordi de for enhver pris ikke ville udstødes af naboers og familiens lag. Så sent som i 1809 kan vi i et eksempel fra Nordfyn se, hvorledes holdning og de strenge fordomme beherskede en degnefamilie. Den ugifte datter blev bortvist højfrugtsommelig af faderen, – han nedlod sig end ikke til at ansøge om datterens forsørgelse hos det lokale fattigvæsen, – kort tid efter stod datteren dømt for barnemord. (Hendes fremgangsmåde kendes ikke). Her var det de lokale og centrale embedsmænd som viste langt mere medfølelse for pigen end hendes forstokkede degnefader. Han blev af kancelliet afkrævet en forklaring på dette, at han ikke havde hjulpet datteren i rette tid, alt imedens birkedommeren vægrede sig imod at lade det spæde barnelig opgrave med henblik på en obduktion. Nok holdt enevoldsstaten sine undersøtter i stramme tøjer i henseende til personlige udfoldelsesmuligheder, men den brede almue holdt også hinanden og sig selv i skak med dele af et åndeligt arvegods, der bogstavelig talt kunne få livsvedlæggende virkninger.

Lotte Dombernowsky

Claus Bjørn: *Bonde, Herremand, Konge*. Bonden i 1700-tallets Danmark. Gyldendal 1981, 194 s., ill., kr. 125.

Claus Bjørn har i dette arbejde påtaget sig at give en beskrivelse af de danske bønders muligheder for at agere politisk under enevælden, men dog fortrinsvis i det 18. årh. Dette beskrives præcist (s. 14) som »at bestemme 1700-tals bondens politiske forestillingsverden og at beskrive den politiske adfærd, der udsprang af denne forestillingsverden«. Når CB videre frem i bogen benytter ordet bondepolitik er det i overensstemmelse hermed, men i modsætning til almindelig sprogbrug, i betydningen at søge at påvirke egne livsvilkår.

Der fokuseres således på bøndernes aktive bestræbelser for at opnå bedre livsvilkår. Det sker i protest mod den tidligere så udbredte opfattelse af det 18. årh.'s bonde som fuldstændig sløv og apatisk – en stand der var genstand for andre stænders politiske handlinger. Forskningen har vel allerede på enkelte punkter rokket ved dette billede under behandlingen af andre landbohistoriske emner. Men bøndernes politiske handlinger har aldrig tidligere været genstand for en selvstændig undersøgelse som her. Det er spændende læsning at følge, hvorledes bøndernes tildelte rolle i den politiske beslutningsproces i videste forstand ændres fra at være belagt med forbud, fordi enhver handling fra deres side blev betragtet som en trussel mod det bestående samfund, til en accepteret rolle som ligeberettiget forhandlingspartner, når det gjaldt egne forhold – f.eks. ved fastsættelsen af hoveriets omfang efter 1791. Denne linie er vanskelig at fastholde i CB's arbejde, fordi behandlingen er tematisk og de valgte eksempler vel fører os lidt hastigt fra det 17. til det 19. årh. og tilbage igen.

Som inspiration for arbejdet angiver CB Eric J. Hobsbawm: *Peasant and Politics* (The Journal of Peasant Studies, 1973), der behandler bonden som politisk væsen, men desværre kun i forhold til de samfundsgrupper, der er placeret over hans stand. Det giver, som jeg senere skal komme tilbage til, en skæv synsvinkel, som i virkeligheden afskærer os fra at forstå det solide fundament bag det 18. årh.'s bonde. Men det er på den anden side vigtigt, at dansk historieforskning er i kontakt med, hvad der foregår uden for Danmarks grænser, således at tilsvarende problemstillinger kan afprøves på dansk materiale. Men CB's fremstilling viser også, at det ikke altid er så lige til at finde dækkende danske udtryk for det udenlandske forbillerede terminologi. Det foreliggende præges af for mange engelske udtryk som »the underdogs« og lignende.

Den anden inspirationskilde, CB selv angiver, er Viggo Hørups kritik i år 1900 af sin samtids historikere for at bruge al deres energi på middelalderen i stedet for på den danske bonde. Som CB fremfører, var kritikken uberettiget, da den fremkom – tænk blot på hele den historiske litteratur i anledning af stavnsbåndsjubilæet 1888. Den er ikke me-

re berettiget i dag, hvor den landbohistoriske forskning er relativt righoldig. Så CB kunne såmænd godt klare sig uden gamle Hørup.

Kildegrundlaget for syntesen om bonden som politisk væsen er først og fremmest CB's egne tidligere offentliggjorte analyser af lokale protestaktioner. Fra arbejdet med disse og fra sin gennemgang af landvæsenskommissionens arkiv har han en solid ballast, som benyttes til udnyttelse af de mange lokalhistoriske arbejder i de forskellige amthistoriske årbøger og tilsvarende publikationer. Det er en enestående bibliografisk viden og kunnen, som fremlægges her og stilles til disposition for mindre kyndige historikere.

På baggrund af dette solide fundament har CB – sikkert som et eksperiment – kastet sig over sagnstof og andet materiale fra den folkelige tradition. Det er let at forstå tilskyndelsen hertil. For det meste traditionelle kilde materiale er overleveret i modstandernes version. Og det afgørende for CB er netop at få fat i, hvorledes bonden selv tænkte. CB afstår derimod fra at argumentere for berettigelsen i at anvende traditionsstoffet fra slutningen af det 19. årh. tilbageprojekteret på det 18. årh. Han indrømmer åbent (s. 18), at han her bevæger sig på usikker grund. Men manglende kendskab til traditionsforskningsmetode fritager ikke en historiker for at gøre sig nogle overvejelser om nedskrivningstidspunktet og de synspunkter en ældre historisk kerne måtte være blevet ikklædt. Når dansk sagnmateriale iflg. Joan Rockwell ikke som det tilsvarende engelske kan opvise eksempler på bøndernes hengivenhed over for godsejerne, er det formentlig, fordi historierne er nedskrevet på et tidspunkt, hvor den slags følelser ikke længere var god tone. Også anvendelsen af erindringsstof kan være problematisk. Den lollandske bonde Jørgen Wolsing berettede i sin korte selvbiografi fra ca. 1835 om følgerne af en hoveriklage i 1780'erne: »Vi hjalp temmelig godt til, jeg var ikke den ringeste. Jeg stræbte efter at spille mit herskab et godt puds. Jeg fik stillet min hævn med«. (s. 49). Der ligger dog 50 år mellem begivenheden og nedskrivningstidspunktet, som må mane til eftertanke. CB har dog også i et godt lille afsnit om synet på skovtvyveri vist, hvorledes sagnstof kan bekræftes af gods-korrespondance og tingbøger. I det hele taget har vi i vort tingbogsmateriale en uvurderlig skat til belysning også af bøndernes holdninger – skade blot at skatten er så godt begravet.

Dette store stof har CB benyttet til at undersøge, hvorledes omverdenen, d.v.s. stænderne over bønderne, så på bønderne. Det er ikke vanskeligt at finde belæg for den almindelige nedvurdering af bonden. Men CB kunne også i denne sammenhæng have omtalt bondens advancement til forhandlingspartner med godsejerne i slutningen af det 18. årh. Det må have været fulgt af en tilsvarende opvurdering af bondens formåen. På samme tidspunkt trængte de europæiske lighedsideer ind i landet og resulterede i flere krav om ligestilling

mellem bønderne og andre grupper. Der var endog enkelte forslag fremme i slutningen af det 18. årh. om også at pålægge købstadsfolk værnepligt.

Det er ulige vanskeligere at få fat i bøndernes selvforståelse. Når man som CB kun betragter forholdet mellem bonden og de øverste stænder, får man ikke fat i bondens solide fundament, nemlig hans placering som den øverste inden for landsbyfællesskabets rammer. Han stod over husmand og inderste. Og først derunder findes samfundets udskudte proletariat. Denne stilling har formentlig givet bonden den opfattelse af selvverd, foruden hvilken man ikke helt forstår hans stærke position i mange af de konflikter, som CB så mesterligt og spændende ruller op for læseren. For hans afsløring af bøndernes taktik i konfrontationen med godsejeren og af modstandens organisationsform hører til de bedste sider af bogen.

Den passive modstand og den sejge udholdenhed var bondens styrke. CB fastslår, at bonden reagerede, når hans ret blev gået for nær, eller der var en åbning i modpartens facade (eks. diskussion om reformer eller de jyske godsejeres tilløb til oprør). Dette handlingsmønster, som CB følger skridt for skridt, er vanskeligt at forstå, hvis det grundlæggende i bondens selvopfattelse var usselhed. (s. 59 f.o.). Der kunne også i lovgivningen spilles på sociale forskelle i landbosamfundet. I udskrivningsforordningen 1701 skulle lægdmændene som belønning for deres indsats indrømmes øverste sæde i bøndernes forsamlinger. Nøjagtig den samme formulering gik igen i bestemmelserne om sognefogdernes virke fra 1791. Lovgivningsmagten regnede således i det 18. årh. med, at det betød noget at sidde øverst i bøndernes forsamlinger.

Beskrivelsen af bøndernes opfattelse af deres ret i betydningen, hvad der fra gammel tid var vundet hævd på, er rigtig. Derimod er det ikke så sikkert, at de før slutningen af det 18. årh. har opfattet det som uretfærdigt, at deres pligter i samfundet var anderledes/hårdere end de øvrige samfundsgrupper. Det hørte nu engang stændersamfundet til. Af os i dag opfattes det naturligvis som uretfærdigt.

Må anmelderen til slut ride en privat kæphest: Godsejeren opfattede sig ikke blot som repræsentant for den bestående orden (s. 31), han var det også p.g.a. de mange offentlige opgaver, han havde fået overdraget, især inden for skatte- og udskrivningsvæsenet. Dette er mere end en nuance og får i denne sammenhæng betydning i vurderingen af de styrendes reaktion på bøndernes protestaktioner.

Disse indvendinger må endelig ikke tilsløre, at bogen er spændende og inspirerende læsning. Glædeligt at CB ikke, som han truede med i indledningen, ventede med at publicere sine resultater, til han har undersøgt alle de forskelle, som han er klar over, må findes fra egn til egn. Men måske er undersøgelsen også en advarsel om nødvendigheden af at tage mere hensyn til helheden i den sociale og administrative struktur, som bønderne fungerede i.

Birgit Løgstrup

Peter Uffe Meier: Omkring de fire species. Dansk merkantilistisk stabel- og navigationspolitik i 1720'erne. Københavns Universitet, Institut for økonomisk Historie, publikation nr. 17. Akademisk Forlag 1981. 176 s. Kr. 79,30.

Den 1. juni 1726 fødte dronning Anna Sophie sønnen Frederik Christian, og samme dag underskrev Frederik IV forordningen om de fire species. Denne sikrede København eneret på oplagsfrihed for og indførsel af udenlandsk producerede vine, brændevine, salt og tobaksblade; importen skulle foregå på egne skibe og direkte fra produktionsstedet; i visse tilfælde måtte provinsens købmænd dog participere.

Forordningen om de fire varearter regnes som regel for et af de vigtigste økonomiske tiltag fra statens side i depressionsårene umiddelbart efter Store nordiske Krig. Men ellers sørgede kongen personlig for, at der gennem 1720erne førtes en stram finanspolitik, som ikke indebar mange forsøg på at opbølge monarkiets betrængte handel. Et kuriøst udslag af periodens økonomiske deflationspolitik var således de mange store bål på Rosenborg Exercerplads, hvor krigstidens papirpenge gik op i røg.

I forskningen er der almindelig enighed om at betragte forordningen af 1. juni 1726 som et af de mest udprægede eksempler på dansk merkantilistisk politik. Men alle har indskrænket omtalen af forordningen til nogle temmelig uforpligtende generelle bemærkninger. Peter Uffe Meier har derfor sat sig for at gennemføre en nøjere undersøgelse af plakaten, navnlig dens tilbivelseshistorie og i mindre grad dens konsekvenser. Denne vægtning er valgt, fordi forfatteren mener, at forordningen i alt væsentlig var en kodifikation af gammelkendte og til dels allerede håndhævede bestemmelser. Hovedformålet hermed skulle være at gøre Danmark-Norge uafhængigt af udenlandsk handel og fragtfart, samt i anden række at hjælpe Københavns fjernhandel til genrejsning – begge dele til økonomisk gevinst for såvel stat som hovedstad. Dette er det klart præsenterede udgangspunkt for historikeren Peter Uffe Meiers hovedfagsspeciale fra 1978, som nu publiceres i stort set uændret skikkelse.

Værkets disposition er klar. Efter den nævnte indledning følger en kort gennemgang af benyttet litteratur og kilder; hovedparten af pladsen bruges til en strengt kronologisk gennemgang af told- og privilegieforhold fra cirka 1688 til 1726; desuden findes en kort præsentation af selve forordningen, foruden kapitler om henholdsvis smugleri og handel med de fire species 1726–1730. Fremstillingen afsluttes ret brat med forordningens ophævelse den 30. december 1730, to en halv måned efter Christian VI's tronbestigelse. Sluttelig findes tabelbilag, forordningens text samt et udmærket register. Hertil kommer engelsk summary.

Tyngdepunktet i værket tilfalder udviklingen i told- og privilegiepolitikken frem til 1726. Hele to trediedele af siderne ofres på at belyse de implicerede parters mål og midler: på den ene side statsmagtens politiske og samfundsøkonomiske hensyn, på den anden side interessemodsætningerne mellem københavnerne og provinskøbmænd. Med startpunkt i konsumtionsforordningen af 13. oktober 1688 (hvor de fire species pålagdes en tung afgift) følges udviklingen i detaljer gennem de næste årtier: toldforordningen 1691 (med treårig oplagsfrihed for København), midlertidige toldlettelser for samme by 1696 og så videre og så videre. Især efter 1721 pressede hovedstadens storkøbmænd på for at få toldmoderation, eneret på de fire species samt varig oplagsfrihed. Allerede fra århundredskiftet havde pressionsgruppen en vigtig forbundsfælle i Politi- og Kommercekollegiet, som i et og alt optrådte som købmændenes villige talerør. Og den uhyre detaljerede fremstilling viser nu, hvordan man efterhånden – ved atter og atter at gentage de samme hovedstadsargumenter – fik overbevist Rentekammeret, Geheimekonseillet og til slut Frederik IV selv. Kongens frygt for indtægtstab betød dog, at toldmoderation ikke blev bevilget; derimod havde staten og handelsmændene en fælles stærk interesse i at bringe de vigtige forsyninger over på danske hænder i stedet for som hidtil i høj grad at være henvist til udenlandske særlig nederlandske søfolk og handlende.

Effekten af forordningen måler Peter Uffe Meier udelukkende ved at betragte statsintraderne af handel og omsætning med vin, brændevin, salt og tobak. Således anskuet nød hovedstaden godt af forordningens bestemmelser, og staten øgede sine indtægter, men provinsens i forvejen beskedne handel med de fire species sygnede yderligere hen. Det er imidlertid påfaldende, at da København endelig opnåede de så længe attråede privilegier, var byens købmænd og redere ikke i stand til at efterleve forordningens krav om at hente varerne hjem på egne skibe.

Da som ofte før måtte staten balancere mellem sine klare ønsker og det praktisk gennemførlige. Og måske er det netop manglende tiltro til den lille københavnske handelsflåde, der har gjort det offentlige tilbageholdende med hensyn til at give efter for de københavnske handlendes mange ansøgninger indtil 1726, hvor konseillet og kongen gav efter. Dette helt afgørende gennembrud i de årelange forhandlinger har forfatteren desværre ingen forklaringer på (p. 93–95).

Dette hænger sammen med hans kildegrundlag, som er begrænset til Rentekammeret og suppleret med enkelte numre fra Politi- og Kommercekollegiet foruden Danske Kancelli. Til gengæld er det udvalgte arkivmateriale gennemgået meget nøje, hvilket giver sig udslag i den temmelig omstændelige fremstilling.

Denne bærer også på andre måder præg af sin tilkomstsituation, der i princippet kun sigter på to

læsere: vejleder og censor, som begge er sagkyndige. Fra første side opereres der fx med begreberne stabel, oplagsret, navigationspolitik og merkantilisme, uden at disse helt centrale termer eller andre af beskyttelsespolitikens forskellige instrumenter på noget tidspunkt defineres. Ej heller er der udblik til den meget omfattende merkantilmelitteratur (herhjemme fx Erik Oxenbøll) eller til den relevante diskussion omkring Amsterdam som stabelplads (T. P. van der Kooy, Pieter W. Klein med flere).

I det hele taget er afhandlingens sigte for snævert til at være rigtig spændende. Peter Uffe Meier mener tilsyneladende, at udviklingen betinges af kortsigtede personinteresser, som de kommer til udtryk i de detaljererede forhandlinger, snarere end af samfundsøkonomiske og internationale konjunkturer. Han afskærer sig på forhånd fra at se på periodens almindeligt accepterede erhvervs politik under merkantilsystemet. Og han ønsker heller ikke at drøfte, hvorfra inspirationen til 1726-forordningen kan være kommet (de britiske navigationsakter fra 17. århundrede og den svenske produktplakat af 1724 eksempelvis). Ikke en gang en præsentation af efterkrigsårenes dansk-norske deflations- og sparepolitik er medtaget. Endnu et meget væsentligt savn føles i kapitel 19, »Handel med de fire species under forordningen«, hvor man mod forventning intet finder om den egentlige handel forstået som vareomsætning og dennes omfang; tvært imod fortsætter som før gennemgangen af rentekammerpakkernes pro memorier, ansøgninger og beklagelser.

Til værkets gode sider hører det klare og friske sprog samt den pædagogiske opdeling i mange små kapitler. En glimrende hjælp for læseren er tillige de sammenfatninger, som afrunder hvert kapitel.

Hovedindtrykket er imidlertid, at bogen er for snævert beskrivende og for lidt analyserende. Forfatteren udfylder ganske vist sin egen problemstilling til fulde; spørgsmålet er blot, om det oprindelige speciales begrænsede målsætning er af tilstrækkelig almen interesse til at publicere resultatet i uændret form. For naturligvis er undersøgelsen omkring den hidtil næsten udforskede 1726-forordning solid nok; men de vundne resultater burde være sat i skarpere relief, og dette kunne gerne være sket på bekostning af den udpenslede forhistorie.

Skriftseriens næste tre bind vil sandsynligvis danne en bredere baggrund for Meiers bog. Thi Kristof Glamann og Erik Oxenbøll vil publicere og bredt introducere en ny udgave af Otto Thotts uforgribelige tanker om kommerciens tilstand fra 1735; Anders Monrad Møller udgiver Thomas Hørnings projekt fra 1729 om handelen med de fire species sammen med en afhandling om Frederik IVs Kommercekollegium; og Hans Kryger Larsen skriver om merkantilismeopfattelsen i dansk historisk skrivning.

Tilsammen vil disse publikationer fra Institut

for økonomisk Historie udgøre en flot serie af bidrag til det tidlige syttenhundredtals økonomiske ideer og praksis.

Erik Gøbel

Det grundtvigske bondemilieu. Red. af Jørgen Holmgaard. AUC's forlag. 1980. 379 s., kr. 106,50.

Men den har aldrig levet,
som klog på det er blevet
han først ej havde kær.

Dette Grundtvig-citat falder mig i pennen, når jeg skal anmelde bogen: »Det grundtvigske Bondemilieu«. Emnet har hidtil været overladt til dem »der havde det kær«: Teologer, højskolefolk o.l., de mennesker, hos hvem myten om kærne, der malerede bedre, når de hørte om Odin og Thor, og bonden, der pløjede bedre, når han sang de glade højskolesange, var indpodet fra barnsben, ligesom de ikke et sekund var i tvivl om, at gymnastikken var en åndelig sag.

Men nu er der sket noget i videnskaben. Efter at man i nogle år har slidt bravt på arbejderhistorien, kaster forskerne sig nu over landbohistorien, idet man har erkendt, at over halvfjerds procent af Danmarks befolkning i sidste århundrede faktisk boede på landet.

Og i erkendelse af, at det særligt danske er det grundtvigske, er det naturligt, at det er her, man tager fat.

Forskningen er på 3 universiteter startet som et mere eller mindre tværfagligt samarbejde og er foreløbig kulmineret i et tværfagligt seminar i efteråret 1978. Med en så dynamisk forskningsvilje er det synd, at det skulle være 3 år, før rapporten blev udgivet.

Deltagerne er meget forskellige, fagligt: historikere, sociologer, danskfolk og teologer, men også i høj grad ideologisk. Det er spændende at se, hvad der er kommet ud af det.

Gad vidst, hvem denne bog er skrevet for. Hvis den er skrevet for deltagerne i seminaret, er opgaven måske at vise, hvordan de forskellige fag arbejder. Så er det muligvis vigtigt at bruge specielt danskfaglige eller specielt århushistoriske udtryk. Men hvis den er skrevet for den dannede almenhed, hvortil jeg regner mig, idet jeg hverken er litterat eller århusianer, er sagen en anden. Så bør de faglige udtryk være anvendt på en sådan måde, at jeg kan forstå, hvad det er, der skrives. På een eller anden måde må formålet med at samle så mange forskellige bidrag under een overskrift vel være, at hver videnskab bærer sit bidrag frem til en nærmere forståelse af emnet. Men her støder man på et problem: Mandarinsproget. Det videnskabelige sprog har de sidste ti år forandret sig så meget,

at hverken en nudansk ordbog eller en fremmedordbog fra ens studietid kan bruges til at lette een tilgangen. Tilsyneladende er det så vigtigt at bruge alle de rigtige ord, at det er ligegyldigt, om læseren er i stand til at forstå det.

Bogen indeholder 13 artikler. Jeg vil vælge nogle af dem for at se, om de overhovedet har noget med hinanden at gøre.

At fagene gensidigt kan have fornøjelse og gavn af hinanden ses, hvor to artikler fra hver sin synsvinkel handler om samme emne. Arne Pedersens artikel om Linderberg og Gleerups artikel om Skjoldborg er et eksempel på dette. Begge handler om landarbejder- og husmandsforhold. Linderberg, som var grundtvigsk opdraget, forsøgte gennem Dansk Arbejderforbund at kæmpe for landarbejderne. Men da han gik ind for husmandsbrug og kristendom, stødte han på modstand fra socialdemokraterne, der skønt de nok var revisionister, netop på disse områder gik ind for storlandbrug og ikke kunne indse, at »kristendommen«, som Linderberg mente, »var lige så nødvendig for arbejderne som socialismen«. Med denne indstilling var Linderbergs stilling hos socialdemokraterne besværliggjort, og i arbejderhistorien er han mere eller mindre glemt. Og dog var Linderberg hovedagitatoren bag loven om statshusmandsbrug fra 1899.

Gleerup viser, hvordan Skjoldborg stod i den samme konflikt. Også Skjoldborg stod i gæld til de grundtvigsk inspirerede ideer, og også han forsøgte en socialistisk præget løsning. Det vigtigste for Skjoldborg var personlighedsdannelsen, men Gleerup viser, hvordan det ikke var muligt for ham at forene disse to synspunkter, og han endte med at vælge »kampen for eller drømmen om en tilværelse bygget på de nære og aktive forhold til naturen gennem det konkrete arbejde« så »den samfundsmæssige udvikling og kapitalens stadige udbredelse af det abstrakte arbejdes normer afsværges«. På den måde nægter både Linderberg og Skjoldborg at blive socialister, for dem begge fandtes der på landet en anden løsning: husmandsmuligheden. Således lykkes det Arne Pedersen og Gleerup ud fra forskellige faglige synsvinkler at gøre os klogere på eet område.

At sammenstille Bodil K. Hansens artikel: »Kvinderne i et grundtvigsk bondemilieu med Inger-Lise Hjort-Vetlesens: Alkoveliv og poesi – om nogle tendenser i den kvindelige hjemstavns-litteratur, er på samme måde spændende. Inger-Lise Hjort-Vetlesen analyserer Bolette Sørensens: Maren i Kæret, hvori Maren lever i konflikten mellem et påtvungent fornuftsægteskab og hendes livsvarige forelskelse i den mand, hun ikke fik. I-L H-V's konklusion: »Alt i alt tyder disse strukturer på, at denne investering i kærligheden og det kvalificerede familieliv, som de grundtvigske bevægelser byggede det fornyede sociale fællesskab på, også rummede en tendens til bevidsthedsmæssig orientering væk fra familien for kvinderne«, er nøj-

agtig det, der er beskrevet i Bodil K. Hansens artikel. Her gennemgår hun 3 kvinder af forskellig herkomst: en højskoleforstanderdatter, en bondedatter og en husmandsdatter. Fælles for dem alle er, at de er blevet grundtvigsk vakte og har været i forbindelse med højskolen. Og dette gør, at de nægter at følge det gamle mønster. Alle søger at skaffe sig en selvstændig livsform, og gårdmandsdatteren nægter netop at gå ind i det fornuftsægteskab, der var hendes pligt som den ældste, der skulle overtage gården. For mig at se, behandler romanen fiktivt netop de problemer, mange piger på landet kom til at stå i.

Odenseprojektet, som både Gleerup og Hjort-Vetlesen deltager i, er et danskprojekt med titlen: Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse. Hensigten er »at bidrage til, at den litterært formidlede bevidsthedsdannelse i perioden i det mindste ved undervisningens periodelæsning bliver bearbejdet i sin litterærhistoriske og samfundsmæssige sammenhæng«. Dette projekts ideologiske leder synes at være Poul Schmidt. I sin artikel peger han på det, der netop er det særlige for den danske, grundtvigske bondestand. I den kamp mod kapitaliseringen af landbruget, som er almeneuropæisk vælger den en løsning, som er særlig for Danmark. De danske bønder skaber en modkultur, hvis drivende kraft er en grundtvigsk inspireret helhedstænkning, som dels er historisk funderet og dels indeholder en utopi, man kan leve på. Dette virker, som om det er meget væsentligt, og som om man netop her har et udgangspunkt for at forstå det, der var det overordnede emne: »Det grundtvigske bondemilieu«. Desværre er det sprog, Poul Schmidt bruger, så vanskeligt og så mandarinagtigt, at jeg frygter, at kun meget få vil kunne blive inspireret af denne artikel, som jeg tror, er meget væsentlig.

Denne landlige, grundtvigske modoffentlighed er også emne for århusprojektet, som beskæftiger sig med venstrepressen fra 1866 til 1877. I en bred analyse af provinsaviserne konstaterer man, at det særlige for venstreaviserne ikke er, at de er anderledes, men at de i høj grad genspejler, hvad der står i hovedstads- og højreaviserne. Det er ikke bøndernes modoffentlighed, der kommer frem. Men gennem avisen søger bonden at få del i den borgerlige offentlighed, så man på trods af sin herkomst kan anerkendes af sine modstandere.

Om århusfolkene har ret og odenseanerne uret skal jeg ikke tage stilling til her, men det må nu nok være en svækkelse for århusprojektet, at det slutter i 1877, fordi Venstre netop efter den tid bliver mere standsbevidste og måske netop fra da af har mere kraft og lyst til at stå frem, som det de er.

Den sidste og den første artikel vil jeg gøre lidt mere ved, fordi de på en måde rører ved noget mere principielt og forsøger at lave større sammenhænge.

Jørgen Holmgårds artikel: Historisk socialisationsforskning handler om et af de mest brugte nye

begreber: socialisation. Ordet forklares som: »en betegnelse for det mønster af processer hvorigen mennesker mere eller mindre konfliktyldt psykisk tilpasses deres verden«. Når man så taler om historisk socialisation, må man forstå, at »de historiske socialisationsforhold og psykiske strukturer, der er dens genstandsområde, ikke kun er historiske variationer over en almenmenneskelig psykologisk væsenskerne, men såvel m.h.t. perception, intellekt og følelse er historisk tilblevne og historisk foranderlige dannelser«. Altså ud fra en opfattelse af, at mennesket er et produkt af sit milieu vil han vise, hvordan forskellige historiske perioder – nej, undskyld forskellige samfundstyper – skaber forskellige mennesker. Og dermed kommer han i konflikt med det menneskebillede, som hidtil har eksisteret i human- og samfundsvidenskaberne: det enkelte menneske som een fra omverdenen adskilt eller i hvert fald adskillelig enhed udstyret med biologisk konstant perceptionsmæssig intellektuel og følelsesmæssig udrustning«. Denne tro på, at mennesket overhovedet kan isoleres fra sin omverden, mener Holmgård, er en arv fra romantikken, og det er denne, han vil gøre op med.

Det er altså hans mål at vise, at individet dannes af samfundet. Derfor gennemgår han ud fra en marxistisk historieopfattelse, hvordan de forskellige samfundstyper har skabt – eller ikke har skabt – individer. Det sker i meget store linier. Men for mig at se, mangler han overhovedet at definere, hvad han forstået ved et individ. Nærmest en definition kommer han, hvor han beskriver Saxo, som kun af navn er individ, fordi »hans omfattende litterære virksomhed kun indeholder vage aftegninger af bevidsthedsmomenter, der kan føre andre steder hen end til hans opdragsgiveres sociale position og interesser«. For For at bruge hans egne termer: han er ikke individ, fordi han har ladet sig socialisere? eller hvad? Det er synd for Saxo.

Der er meget at sætte spørgsmålstegn ved, men værst går det, når man vil forklare, hvordan klostrene udvikler noget væsentligt for senere tiders individstrukturering. Middelaldermunkene, mener han, opfattede arbejdet som en religiøs handling. Denne opfattelse af arbejdet som en religiøs handling (»orare est laborare«) bliver senere til det »typisk borgerlige psykiske kompleks«, som er beskrevet af Weber. Men Weber skriver jo om den reformerte kirke, som dog er væsentlig forskellig fra klostrelivet. Og munkereglen hedder: »Ora et labora« (hvorledes Holmgårds latin skal oversættes kan jeg ikke finde ud af), og munkene mente netop, at det at bede var det vigtigste, mens man hurtigt overlod arbejdet til lægbrødrene. Da individdannelsen efter J. H.'s mening skete gennem arbejde, var det da ikke lægbrødrene, der blev individer og ikke munkene? Var det meningen?

Kort sagt. Det er svært at overskride sit fags traditionelle grænser, og man skal passe på ikke at bygge for store systemer op, når ens viden inden

for det andet fag ikke er særlig stor. Og når man vil noget så væsentligt som at gøre op med al hidtidig menneskeforståelse, må man ligesom have sine eksempler i orden. Nydefinering kræver ny grundforskning, ikke bare nye net, der kastes ud, hvori tilfældige ting lader sig fange.

Det samme kan siges om Vagn Wählin's indledende artikel »Omkring dynamikken i forholdet mellem socioøkonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark i det 19. årh. – forsøg til en syntese«. Allerede titlen viser, at han henter sit begrebsapparat fra en marxistisk-materialistisk historieopfattelse. Ikke sådan, at han af den grund bekender sig som marxist, for i Århus er man efter mange besværligheder kommet ind i en »forskningsmæssig frugtbar dialog mellem det gamle og det nye«.

Denne dialog begrundes for VW eet af hans hovedanliggender. Han vil se, om vi kommer nærmere til at »kunne anvende den empiriske traditions resultater i sammenhæng med en materialistisk begrundet helhedsforståelse af vekselvirkningen mellem socioøkonomisk basis og organisationssystem og ideologi«. Mindre tilsløret kan man formulere hans hovedanliggende: Er det muligt ud fra en materialistisk begrundet helhedsforståelse af vekselvirkningen mellem basis og overbygning at finde traditionelle empiriske resultater, der kan underbygge hans synspunkter.

Lad mig give et eksempel. S. 40 refererer VW nogle historikere, der undrer sig over, at de folkelige bevægelser er begyndt på det religiøse plan. Men nej, siger VW. Det startede i basis, hvorefter man ledte efter en ny overbygning, en ny ideologi, (og for VW kunne det være en hvilken som helst ideologi: afholdsbevægelse, mormoner eller hvad, bare den var ny) og man fik en pietistisk inspireret lægmandsbevægelse som svar på den enkeltes ideologiske oprud. Men er det ikke ren dogmatik? Og i øvrigt en ringslutning, hvor det, der skulle bevises, forudsættes? For de stærke jyder f.eks. havde der vel ikke endnu været basisforandring. Hvor har VW i grunden vist, at han har ret til at gøre sig så meget klogere på folks motiver, end de selv var.

Ens mistanke om, at systemet er ham kærere end det, der skal puttes i, viser sig s. 28, hvor han glad konstaterer, at det københavnske småborgerskab passer til Leppen-Fögens klasseanalyse. Hvad den går ud på, får vi ikke at vide. Og da jeg ikke kender den, bliver jeg faktisk ikke klogere.

Hvis man vil nyvurdere historien ud fra et marxistisk-materialistisk historiesyn er det nødvendigt selv at samle et materiale, der på fagligt anstændig vis kan vise, at man har ret. Det er ikke anstændigt at plukke lidt hist og lidt her for at få det til at hænge sammen på en ny måde. VW har vist nærmest et pluralistisk marxistisk historiesyn. Eksisterer sådan et?

Men trods al kritik er det en spændende bog. Og på mange enkeltstudier kan man se, at fagene ikke

ligger så langt fra hinanden, at man ikke kan få meget ud af hinandens resultater. Når nye synsvinkler kommer i forbindelse med konkret stof, kommer der tit noget meget godt ud af det. Men hvis de nye synsvinkler bliver til luftkasteller, bygget over, hvordan virkeligheden burde se ud, bliver resultatet magert. Hvis det, man har kær, er systemet, er det systemet man bliver klog på, og var det meningen?

Bodil Rørdam Thomsen

Leif Larsen: *Borgerlige Partisaner*. Gyldendal 1982, 218 s., kr. 140.

Det var en stående ordre for alt illegalt arbejde at skriftligt materiale skulle holdes på et absolut minimum. Kravet blev ikke altid håndhævet lige strengt, for også modstandskampen krævede sit bureaukrati, og jo større organisation des flere data som det var muligt at fastholde i hovedet. Selv i det ellers så *security-minded* DKP anlagde man arkiver – med alvorlige følger for sikkerheden, som det ses i kølvandet på partiformanden Aksel Larsens arrestation. Men i andre tilfælde gik det godt – til glæde for historikeren i dag. Skibsbygger Eigil Larsen – også kaldet »Hesten« – der ledede den kommunistiske sabotageorganisation BOPA fra 1942–44, opbyggede således et omfangsrigt arkiv der overlevede krigen, og hvoraf dele nu er udgivet af sønnen, journalist Leif Larsen, i *Borgerlige partisaner*.

Indtil historikerne en dag får adgang til selve arkivet – herom senere – vil Leif Larsens udgave stå som en helt central kilde til den militære modstands historie. Det drejer sig først og fremmest om rapporter fra sabotageaktioner og stikkerlikvideringer, men også om breve udvekslet mellem Eigil Larsen og sabotørerne, i visse tilfælde udsmykket fra Vestre – størstedelen samtidigt materiale, der ikke har været kendt eller udnyttet før. Det nye kildestof giver et usentimentalt og usminket, til tider brutalt, billede af den illegale kamps virkelighed, der distancerer det meste af efterkrigens sabotagehistorie med mange længder. Ja, selv en så fremragende sabotageskildring som Eigil Larsens efterfølger, Børge Brandts *BOPA*, der kom i 1946, og som byggede på et tilsvarende – men så vidt jeg kan skønne – ikke identisk materiale, kan ikke konkurrere med rapporternes saglige og kraftfulde prosa.

Naturligvis er der ikke tale om en videnskabelig, men om en journalistisk tilskåret edition. Vi aner ikke om hele rapporten gengives eller kun dele deraf, vi får sjældent dateringer, og det hele er fremlagt i én syndig kronologisk uorden som kan få karakter af manipulation når det gælder Leif Larsens kritik af de danske myndigheder. For når vi skyder på politiet og politikerne er det naturligvis ikke ligegyldigt om vi befinder os før eller efter den

29. august 1943! Endelig er der også vrøvl med dæknavnene sine steder. Men ellers vil historikerne særligt glæde sig over den store og præcise datamængde – som beretningerne efter krigen aldrig ville have kunnet levere, og over de indsigter som rapporterne giver om vigtige tekniske og organisatoriske spørgsmål. Flere hidtil ukendte aktioner trækkes ud af glemslen, og vi får nogle (ikke særligt behagelige) udblik over det grå felt mellem modstandskamp og kriminalitet. Endelig er arkivet – eller rettere de dele vi kender deraf – som levn betragtet, en stærk understregning af BOPAs almindelige omdømme som en yderst effektiv og velfungerende kamporganisation på et højt militærfagligt niveau, med et stramt kommandosystem, og under en dygtig og hård leder.

Eigil Larsen var en myte allerede da han levede. Tænk bare på ilugten fra Hørsørød via den underjordiske tunnel, på hans sabotagemanual, den såkaldte »Kogebog«, og på kulminationen af modstandskarrieren – der førte til hans fyring – de private forhandlinger med Gestapo for at få frigivet BOPA-sabotører mod at stoppe sabotagen! Det vil vel være urimeligt at forvente at sønnen skulle have distance til, endstige ønske om, at punktere denne myte, i eftermælet. Alligevel er resultatet af det indledende biografiske afsnit – ca. en femtedel af bogen – skuffende. Bortset fra nogle enkelte personlige data fra barndom og opvækst fremkommer Leif Larsen ikke med meget egentligt nyt stof, men derimod med en heroiserende skildring af proletartrængen, kommunisten og organisatoren som i virkeligheden fremmedgør os overfor mennesket Eigil Larsen. Derfor er læseren også utryg når sønnen f.eks. vil hævde at faderen var tilhænger af den åbne kamp imod tyskerne efter 9. april 1940 – altså tilsvarende Richard Jensen, og at han tog afstand fra Moskva-linjen, der proklamerede at krigen var imperialistisk (s. 18). Oplysningen smager mere af et post-festum-angreb på renegaten Aksel Larsen – en af bogens tendenser (s. 18, 19 og 67). En anden tendens er den negative holdning til den britiske sabotageorganisation, SOE – hvor Leif Larsen følger en veletableret kommunistisk tradition. Imidlertid er det ikke rigtig at *K*ommunistiske *P*Artisaner skiftede navn til *B*ORgerlige *P*Artisaner for at tækkes englænderne, og få del i det engelske sprængstof (s. 38 og 56). Navneskiftet var et led i nationalfrontsstrategien – og skete før SOE-agenterne fik fodfæste i Danmark. Det er heller ikke rigtig at englænderne »under ingen omstændigheder« ville støtte kommunisterne i kampen mod tyskerne (s. 42). Hvilke tanker London end har haft fra starten – så støttede man de facto overalt de kommunistiske grupper med instruktører og materiel – for ellers var der nemlig ikke blevet saboteret! Tilsvarende fører også den retfærdige harme over samarbejdspolitikkerne og politiet Leif Larsen ud på mange vildspor: Det er således ikke korrekt at politiet »med stor ihærdighed« forfulgte modstandsfolk efter 29. august 1943 (s. 73) – i modsat

fald havde det ikke været nødvendigt at kalde tysk politi herop! Det er heller ikke rigtigt at kongehus, politikere, arbejdsgivere og fagforeninger »rasede« imod sabotagen efter 29. august (s. 137) – det vovede man simpelthen ikke! Begge udsagn må gå på situationen før regeringens fald. Det er heller ikke rigtigt at officererne efter den 29. august havde stukket »kæmpelagre« af våben til side, som de foreholdt modstandsbevægelsen (s. 74). Kritikken iblandt modstandsfolk gik jo netop på at hæren næsten uden kamp overgav tyskerne praktisk talt alt! Og når vi nu ser på den kronologiske forvirring: Der var ikke nogen »omfattende« stikkervirk-somhed allerede i 1942/43, og derfor heller ikke stikkerlikvideringer (s. 41). Tendensen skal naturligvis her som andre steder opvurdere Eigil Larsens indsats. Men dette er ganske nuødvendig. Denne var stor nok endda! Af samme grund Leif Larsen heller ikke burde have underspillet det faktum, at sabotagen var godt i gang – før Eigil Larsen tog over (s. 38).

Eigil Larsen var utvivlsomt et menneske af store lidenskaber og af stor selvbevidsthed. En mand der havde strugglet sig frem i kraft af egen styrke og som altid havde været hård ved sig selv, og derfor også var hård, ja hensynsløs mod andre. En mand som man ikke argumenterede med, men adlød. I sit otium – Eigil Larsen døde i 1972 slidt op, kun 69 år gammel – stod han landsretssagfører Carl Madsen bi i denne kampagne imod hvad de begge kaldte DNH-»mafiaen«s forfalskning af besættel-setidens historie. Især forbitredes Eigil Larsen over Aage Trommers disputats fra 1971 om *Jernbanesabotagen i Danmark under den anden verdenskrig*, som han stiftede bekendtskab med under det sidste sygeleje, og som han i lighed med mange andre modstandsfolk opfattede som et angreb på modstandsbevægelsen – og hævdede var løgn. Nu lå tyngdepunktet for jernbanesabotagen i Jylland, altså udenfor BOPA's arbejdsfelt – og efter februar 1944 da Eigil Larsen blev fyret, således at han i hvert fald ikke i dette spørgsmål kan påberåbe sig nogen særlig autoritet. Og hvad det særligt fremdragne eksempel fra Espergårde i november 1942 angår (s. 8) var aktionen nok udtænkt af BOPA, men selvstændigt udført af lokale folk – således at Eigil Larsen heller ikke her kan gå som sandhedsvidne. (Se *Henrik Bengtsen: Af modstandskampen i Helsingør i Helsingør Bymuseum Årbog 1978 s. 41ff.*)

Som de få der har læst Trommers disputats vil vide – og det gælder jo desværre de færreste af kritikerne – er der overhovedet ikke tale om nogen nedvurdering af jernbanesabotørernes indsats, men derimod om en analyse af samtidens og eftertidens hovedpåstand, hvorefter man i Jylland forsinkede de tyske divisionsbevægelser fra Norge med op imod en måned! Trommer viser på grundlag af køreplanerne at dette ikke var tilfældet. Fejlen var den simple, at man saboterede de forkerte tog på de forkerte tidspunkter – bl.a. havde det jo ingen større effekt at sabotere tomvognstog på vej

op i Jylland – med det resultat at der kun i et par enkelte tilfælde kan påvises forsinkelser der måske kan have haft en taktisk effekt på fronterne. Men dermed har Trommer jo hverken udtømt jernbansabotagens politiske og moralske eller psykologiske værdi – hvad han heller aldrig har hævdet.

Det er naturligvis rigtigt at Trommers arbejde repræsenterer en tendens blandt den yngre historikergeneration – der ikke var aktører under den anden verdenskrig, og derfor ikke skal forsvare parterne – i retning af en mere nøgtern og derfor også mere kritisk vurdering af modstandsbevægelsens militære betydning – hvad der stadigvæk ikke er nogen stillingtagen til modstanden som en etisk nødvendighed (se f.eks. A. S. Milward: »*The Economic and Strategic Effectiveness of Resistance*« i *Resistance in Europe 1939–1945* (1975)). Leif Larsens bog er klart et modspil hertil gennem bestræbelserne på at opvurdere industrisabotagens betydning ved hjælp af BOPA-rapporterne. Han sammenstiller dem løbende med tilsvarende rapporter fra *Rüstungsstab Dänemark* – formentlig et krigsbytte fra de glade majdage i 1945, og en helt central kilde til den danske sabotages historie. Og han konstaterer formentlig med rette at Rüstungsstab bevidst reducerer aktionernes virkning (og man kunne tilføje – for at undgå ubehagelige spørgsmål fra Berlin). Men sagen løses jo ikke ved at Leif Larsen i stedet kritikløst overtager BOPA-rapporternes vurderinger, hvor tendensen er den stik modsatte, nemlig meget naturligt at blæse effekten op – og det ofte på et langt ringere informationsgrundlag. At vurdere industrisabotagens skadevirkning er et umådeligt kompliceret og – i sidste instans formodentligt – uløseligt spørgsmål. For det drejer sig jo ikke kun om kroner og øre, men involverer et væld af produktionsmæssige og driftsøkonomiske faktorer såsom leverancer og lagre, erstatningskapacitet og tekniske improvisationer, ledelse, faglig dygtighed og arbejdsmoral – alt sat i relation til det samlede tyske rustningspotential. Og her er sabotørernes egne vurderinger bestemt ikke det sidste ord!

Leif Larsen kritiserer »forskermafiaen« i *Udgiverselskabet for Danmarks Nyeste Historie* for bevidst at ville mindske modstandsbevægelsens indsats til fordel for en oprejsning af samarbejdspolitikkerne. Min disputats fra 1979 *Augustoprøret 1943 – Samarbejdspolitikens fald* – turde i al beskedenhed være det kraftigste dementi af en sådan konspirationsteori. Samtidig anklager han DNH for at ville monopolisere forskningen af besættelsestidens historie. Men heller ikke denne påstand holder stik overfor virkeligheden. For mange forskere og studenter med specialer i disse års historie har fået adgang til centraladministrationens akter udenom udgiverselskabet. Og at Carl Madsen ikke fik tilladelse skyldtes ikke DNH – men derimod justitsministeriet. Det er forståeligt at Carl Madsen var forbitret, og at Eigil Larsen reagerede på samme vis. Men det er egentlig ikke særligt logisk når Leif Larsen nu som et modtræk imod denne »monopolise-

ring« vil formene faghistorikerne afgang til faderens arkiv – og i stedet reservere dette til et »Dansk Marxistisk Institut for Materialistisk Historieopfattelse«. Det virker snarere lidt barnagtigt!

Hans Kirchhoff

Erik Christensen, Arbejderpartiernes faglige politik i 1970'erne, Aalborg Universitetsforlag, 1981. 317 s., kr. 89,00.

Der har altid eksisteret et nært tilknytningsforhold mellem fagbevægelsen og Socialdemokratiet i Danmark. Men der har også siden omkring 1910 med vekslende styrke forekommet forskellige fagoppositionelle strømninger, der har forsøgt at bekæmpe denne tilknytning og den socialdemokratiske dominans i fagbevægelsens ledelse. Siden 1920'erne har især kommunisterne udgjort en trussel mod socialdemokratiske magtpositioner i fagbevægelsen, og efter dannelsen af SF i 1958 og VS 10 år senere skete der en yderligere intensivering af den partipolitiske kamp inden for fagbevægelsen, idet samtlige 3 venstrefløjspartier nu forsøgte at gøre sig stærkere gældende på det faglige plan.

Denne udvikling er udgangspunktet for Erik Christensens undersøgelse af arbejderpartiernes faglige politik. Der er ikke tale om en systematisk analyse af forholdet mellem fagebevægelsen og Socialdemokratiet, men især af de 3 venstrefløjspartiets forsøg på brydning af den socialdemokratiske dominans i fagbevægelsen i de sidste 10 år samt de socialdemokratiske reaktioner herpå. Undersøgelsen er tænkt som en beskrivelse og forsøg på forklaring af arbejderpartiernes faglige ideologi, strategi og praksis, således som de giver sig udtryk internt i partierne, i fagbevægelsen og i forskellige fagoppositionelle strukturer. Hovedvægten er dog i et bredt venstrefløjsperspektiv lagt på de 3 venstrefløjspartiets indbyrdes forhold og relationer til Socialdemokratiet på det faglige plan, idet kun de dele af Socialdemokratiets forhold til fagbevægelsen, der især er relevante for en forståelse af venstrefløjens faglige politik, er medtaget. Det er da også fremstillingen af de 3 venstrefløjspartiets udvikling i forhold til fagbevægelsen, der er undersøgelsens væsentligste kvalitet. Den nævnte afgrænsning kan således i dette perspektiv virke hensigtsmæssig. Alligevel forekommer den en række steder noget uheldig, idet der flere steder i bogen ikke desto mindre drages temmelig håndfaste konklusioner vedrørende netop Socialdemokratiets forhold til fagbevægelsen – konklusioner, der på den nævnte baggrund let fremstår som postulatoriske og ofte med en tilsyneladende mangel på indbyrdes konsistens.

Undersøgelsen er et forsøg på inden for en materialistisk samfundsvidenskabelig teoretisk ramme at skrive et stykke af arbejderbevægelsens samtid-

historie. Det er således en af undersøgelsens grundantagelser, at partiernes faglige politik må forstås i forhold til både politisk-parlamentariske og økonomiske faktorer, hvilket der skulle være gode muligheder for at eftervise, idet undersøgelsen falder i tre forskellige økonomisk-politiske konjunkturperioder: (1) 1968–73, hvor der er økonomisk højkonjunktur og frie forhandlinger på arbejdsmarkedet samt en relativ stabil politisk situation; (2) 1973–75, der markerer en overgangsperiode, hvor den politiske og økonomiske krise slog igennem; og (3) 1975–79, der er en lavkonjunkturperiode med hyppige indgreb i overenskomstforhandlingerne og forsøg på at føre en stram indkomstpoltik, hvilket bl.a. gentagne gange førte til spændinger mellem den socialdemokratiske regering og fagbevægelsen. Der er dog tale om en temmelig løs materialistisk ramme, og selve analysen virker ret traditionel, hvilket ikke gør bogen mindre læseværdig, snarere tværtimod.

Til brug for sin analyse opstiller Erik Christensen et analysekema, hvori han skelner mellem arbejderpartierne aktiviteter på den parlamentariske scene, den faglige scene og arbejdsplads- og arbejdskampscenen. Analysen består inden for denne ramme af fire dele: (1) Den faglige ideologi og strategianalyse (kun for venstrefløjpartierne), (2) analysen af partiernes faglige apparater eller interne faglige scener, (3) analysen af partiernes optræden på fagbevægelsesscenen samt (4) fagoppositionsscenen. Analyseeskemaet giver mulighed for at analysere forskellige relationer, nemlig: forholdet mellem et partis faglige ideologi og dets interne faglige scene, forholdet mellem et partis interne faglige scene og fagoppositionsscenen, forholdet mellem et partis interne faglige scene og fagbevægelsesscenen, forholdet mellem et partis faglige ideologi og fagbevægelsesscenen, forholdet mellem fagbevægelsesscenen og fagoppositionsscenen, forholdet mellem et partis faglige ideologi og fagoppositionsscenen, den parlamentariske scenes påvirkning af den faglige scene samt arbejdsplads- og arbejdskampscenens påvirkning af den faglige scene.

I sin analyse af specielt venstrefløjpartierne faglige politik i 1970'erne yder Erik Christensen virkelig et væsentligt bidrag til forståelsen af udviklingen inden for fagbevægelsen i den pågældende periode, og sigtet med at skrive et stykke arbejderbevægelsens samtidshistorie må således siges at være opfyldt i denne henseende. Derimod rejser behandlingen af Socialdemokratiets rolle i denne forbindelse en række problemer.

Forfatteren lægger ikke skjul på, at han har en kritisk holdning til en partipolitisk styring af det faglige arbejde, som man især har set det i de to gamle arbejderpartier, Socialdemokratiet og DKP, og at fagbevægelsen må løsrives fra den politiske binding til Socialdemokratiet, så den faglige kamp ikke skal underlægges dette partis politiske hensyn. Efter forfatterens opfattelse ligger venstrefløjens

muligheder i en ny form for sammenkædning af den faglige, de sociale bevægelser og den politiske kamp, hvor der må tages et opgør med alle forestillinger om, at fagbevægelsen kan »ejes«, »styres« eller underkastes et eller flere partiers kontrol, og med de demokratisk-centralistiske organisationsprincipper for politiske partier, der altid har vist sig at være mere centralistiske end demokratiske (s. 279).

Denne holdning er naturligvis politisk helt legitim. Problemet er blot, at den i en vis udstrækning må siges at kunne virke forstyrrende på en videnskabelig analyse som Erik Christensens, idet den forekommer at være i strid med, hvad han selv definerer som værende et arbejderpartis mål for sine aktiviteter på fagbevægelsesscenen, nemlig »(1) at udforme og udmønte en faglig politik, (2) at maksimere sin indflydelse i fagbevægelsen, hvilket sker ved bestræbelser på (a) at få valgt kandidater til faglige tillidsposter, (b) at skaffe partiet økonomiske ressourcer, og (c) at påvirke de politiske standpunkter i fagbevægelsen efter partiers faglige politik« (s. 33). Altså synes forfatterens problem at være, at Socialdemokratiet har været bedst til at realisere disse mål, hvilket da også – om end nødtvungen – erkendes i bogens sammenfattede vurdering (s. 265ff.). Udviklingen i 1970'erne førte således ikke til et afgørende gennembrud for venstrefløjpartierne, selv om de på nogle felter styrkede deres faglige stilling. Når det ikke skete, forklares det primært med henvisning dels til internationale begivenheder og udviklingstendenser, og dels til opsplittningen på venstrefløjen. Herudover lades det ubesvaret, hvorledes det kan være, at Socialdemokratiets stilling inden for fagbevægelsen tilsyneladende svækkedes i højkonjunkturperioder, hvor der kan opnås store lønstigninger og politiske gevinster, mens partiets stilling omvendt styrkes inden for fagbevægelsen i lavkonjunkturperioder karakteriseret ved massearbejdsløshed, ringe lønstigninger og reallønsfald samt en stram indkomstpoltik gennemført i samarbejde med borgerlige partier. Det burde give anledning til videregående overvejelser netop inden for den anlagte materialistiske ramme.

Det fastslås flere steder, at den faglige kamp af Socialdemokratiet er blevet underlagt politiske hensyn. Denne opfattelse påvirkes tilsyneladende ikke af, at det samtidig fremhæves, at »væsentlige dele af Socialdemokratiets reformistiske virksomhed er udsprunget af behov og ønske, der er opstået i den faglige kamp. Fagbevægelsen kan derfor ses som initiativtager til mange centrale reformer i den socialdemokratiske arbejderbevægelse. Socialdemokratiske lovgivningsinitiativer har ofte haft til hensigt at styrke den faglige kamp og at almenføre resultaterne, der er opnået i den faglige kamp på begrænsede områder« (s. 13). Disse initiativer ansues blot som »funktionel for en videreudvikling af det kapitalistiske system og en styrkelse af borgerskabet«.

Erik Christensen fremhæver i sin konklusion, at Socialdemokratiet og DKP som de to gamle partier stadig i 1970'erne var de mest udprægede arbejderpartier, mens SF og VS, selv om de fik en vis tilslutning blandt arbejderne, var mere mellem-lagsprægede (s. 275).

Ifølge forfatteren opfattes et parti som et arbejderparti, »hvis det på grundlag af en organiseret indsats i fagbevægelsen forsøger at vinde indflydelse i denne og udforme en politik, der efter dets opfattelse varetager arbejderklassens interesser«, det vil sige, at der er tale om »organisationer med en vis særlig tilknytning til arbejderklassen, der søger at opnå indflydelse og magtpositioner samt påvirke bevidsthedsudviklingen i sociale bevægelser, fagbevægelsen og andre interesseorganisationer tilknyttet arbejderklassen, samt parlament og statsapparat med henblik på at bevare eller ændre magtstrukturen på disse felter« (s. 28). Man kan med dette udgangspunkt på grundlag af Erik Christensens undersøgelse spørge, hvorvidt VS overhovedet var et arbejderparti før 1975, og konstatere, at det i hvert fald frem til 1973 nærmest var et »anti-arbejderparti«, der talte om »fagforstening« og »mistillidsmænd«.

Sammenfattende kan det siges, at Erik Christensen burde have kaldt sin bog »Venstrefløjsspartiernes faglige politik i 1970'erne«, idet det er her, tyngdepunktet i fremstillingen ligger, og her undersøgelsen har betydning i en større sammenhæng. Desværre skæmmes undersøgelsen, som den nu ligger, af en række unuancerede og nogle steder selvmodsigende antagelser omkring forholdet mellem fagbevægelsen og Socialdemokratiet bestemt af det bevidst valgte brede venstrefløjsperspektiv, hvilket ikke kan siges at virke fremmende for forståelsen af bogens overordnede problemstilling.

Jacob A. Buksti

Et stykke af Lyngby. Registrant over Bondebyens bygninger. Udgivet af Lyngby-Taarbæk kommune og Fredningsstyrelsen. 1981 171 s., ill., kr. 80. Ekspederes fra Byhistorisk Samling i Lyngby-Taarbæk kommune.

Nu har Lyngby ved København også fået sin registrant over gamle huse. Det er et smukt og gedigent arbejde, udført og udgivet i samarbejde mellem kommunen og Fredningsstyrelsen under Miljøministeriet. Iflg. borgmesteren i forordet har formålet med arbejdet dels været at skaffe beslutningsgrundlag for eventuelle fredninger, og dels at opnå et arbejdsredskab for det videre arbejde med den del af Lyngby, der her betegnes Bondebyen. D.v.s. den oprindelige landsby, som den moderne by har lagt sig ved siden af, men lykkeligvis ikke ovenpå. Titlen, et stykke af Lyngby, er således rammende, og ganske fikst hentet fra teksten på

det kolorede kort over området fra 1763, der pryder bogens forside. For redaktionen står Sys Hartmann fra Fredningsstyrelsen, og for indledningen og registrantdelen, arkitekt Niels Erik Jensen og kunsthistoriestuderende Lene Olesen. Flere lokale sagkyndige har medvirket, forstår man, og navnlig bærer det gode billedmateriale præg af et frugtbart samarbejde med Byhistorisk Samling og kommunens tekniske forvaltning.

Modellen for arbejdet synes at have været den, som er anvendt i de snart mange publikationer fra Nationalmuseet om »Gamle huse i...«, altså en klar opbygning med en historisk og bygningshistorisk indledning, derefter i gadenummerorden en registrering af hvert hus med angivelse af matrikelnummer, ejerliste så langt tilbage, den lader sig rekonstruere, bygningens konstruktion, ombygninger o.s.v. Beskrivelserne er ledsaget af ældre og nyere fotografier og i mange tilfælde også af grundplaner. Endelig er der et interessant afsnit om de huse, der er forsvundet, et register over samtlige huse med henvisning til nuværende og eventuelt ældre matrikelnummer samt til numrene i de ældre brandforsikringer. Registranten afsluttes med en forbilliget oversigt over de arkivalier og den litteratur, der er anvendt. Man kunne ønske, at den linie ville danne skole for de historiske publikationer, som kommunerne i disse år er med til at få udgivet.

Lyngby ophørte tidligt med at være en almindelig landsby. Nærheden til hovedstaden og tilknytningen til kronen betød en tilkomst af landsteder og småpalæer allerede i det 18. århundrede, og beliggenheden ved Mølleåens vand bevirkede, at flere af de tidligste danske industriforetagender blev placeret i Lyngbyområdet. Bønderne blev i praksis selvejere allerede i 1766, og på deres initiativ ophævedes fællesskabet allerede i 1778, altså før den store udskiftningsforordning af 1781. Gennemgangen af dette forløb synes især at bygge på Jørgen D. Rasmussens bog om udskiftningen i Københavns amt (1977).

Adskillige personer af udenlandsk herkomst slog sig for kortere eller længere tid ned i Lyngby, hvad der satte sit præg på kulturlivet i byen, og dermed også på byggeriet. Der er gjort gode og systematiske studier i såvel trykt som utrykt materiale, og usædvanligt tidlige og detaljrige kort over byen letter overblikket. I det hele taget synes de bevarede kilders omfang til Lyngbys historie at ligge over det normale.

Det centrale i bogen er naturligvis de huse, der endnu står. I den bygningshistoriske oversigt trækkes hovedlinierne i bebyggelsens udvikling op, og det sædvanlige såvel som det unikke for netop denne by indkredses i ord, billeder og skitser. Det er afgjort lykkedes at skabe et grundlag, så rette vedkommende har noget at tænke over, når bevaringspolitikken skal udformes.

Engang var de fleste af bygningerne ejet af bønder, husmænd og arbejdere, men tiderne har skif-

tet. Nu ejer kommunen en meget stor del af husene, og alene af den grund er det klog politik, at man har afsat midler til at få skabt overblik over værdierne. I ordets bogstavelige forstand er der ikke meget bondeby tilbage, men dog et vist landsbypræg, som forhåbentlig kan bevares samtidig med at husene bruges som almindelige boliger. Opmålingen og beskrivelsen af husene vil utvivlsomt øge bevidstheden om de miljømæssige kvaliteter ved denne landlege plet bag det moderne Lyngbys højhuse, og det vil sikkert igen betyde at husene istandsættes med omtanke. Al omsorgen for »bondehusene« indebærer desværre også en risiko for at det hele bliver lidt for fint, dyr stokroseidyl, som alligevel giver et falsk billede af den oprindelige landsby.

Margit Mogensen

Helge Larsen: Avis, egn og folk. Udg. af Holbæk Amts Venstreblad i anledning af bladets 75 års jubilæum 1. april 1980. 175 s. plus ill. Kr. 75.

Helge Larsen: Egnens avis i folkejeje. Garantselskabet Skive Folkeblad 1906–1981. Udg. af garantselskabet . . . 1. juli 1981. 153 s. plus ill. Kr. 122.

Politikeren og skolemanden Helge Larsen skildrer her to mindre lokalaviseres historie i dette århundrede ved at sætte deres journalistiske og driftsøkonomiske udvikling, ledelsesforhold og konkurrencestilling i sammenhæng med den almindelige partipolitiske udvikling og med lokalområdets særlige forhold. Det er en udmærket og selvstændig indgangsvinkel, og Helge Larsen får meget ud af denne kombination af bladets interne materiale (på bestyrelsesniveau), udvalgte artikler og den almene parti- og rigsdagshistoriske litteratur.

De to aviser er de eneste, som både er forblevet radikale – tre andre har distanceret sig fra partiet i den sidste snes år (bl.a. Politiken) – og tillige har overlevet bladdøden, der har fældet en snes radikale småblade. Skønt bøgerne er brede, populære og trods alt relativt summariske skildringer, skønt de ikke har den målrettede analyses karakter, giver denne baggrund dem en vis ramme, en problemstilling om man vil: Nemlig at se, hvorfor netop de to områder fik et radikalt blad i rollen som overlevende monopolavis. Svaret er ikke helt det samme i de to tilfælde:

For Holbæks vedkommende betones den eksisterende demokratiske tradition fra tscherningske bondevenner og nygrundtvigske højskolefolk samt husmændenes hunger efter jord og bedre kår. Dette gav både publikum, tillidsmænd og lederemner – især jo kommunalpolitikeren Anders Larsen – til et hurtigt gennembrud for det nystifte-

de radikale Venstre, og til det nye blads fremgang. Oven i dette kom det så, at den gamle venstrepresses stod delt indtil 1916, og at Holbæk Amts Venstreblad i Julius Bigum fra 1910 til 1942 havde en læservenlig redaktør, en sikker skribent og en yderst påpasselig forretningsleder. Resten besørgede erhvervs- og befolkningsudviklingen, idet Bigums blad fra o. 1930 støt distancerede hovedkonkurrenten Amtstidende i kraft af sit bedre tag i byen, hvor også både højrebladet og Socialdemokraten forblev små.

På Skiveegnen var sagen derimod den, at et allerede dominerende venstreblad gennem bevidst indsats fra en usædvanlig politisk personlighed, Carl Hansen (husmand, løjtnant, folketingsmand og bladets redaktør 1911–1940) blev overtaget af en talstærk falanx af politiske aktiviteter i 1906, som gradvist drejede det med over i det radikale parti (definitivt 1920, skønt »garanterne« først skulle være radikale fra 1934). Her var der aldrig nogen jævnbyrdig konkurrence fra andre blade. Det kritiske punkt var hvorledes den stærke, men dog langt fra enerådende lokale radikalisme gennem et særligt bredt ejerforhold og en åben, personlighedsbåret redaktion kunne forliges med andre strømninger, så Skive Folkeblad forblev hele egnens avis – og et blad, der efter sin størrelse nyder udsædvanlig respekt.

Helge Larsen har på fortjenstfuld måde klarlagt disse sammenhænge, og han har skabt god og værdifuld egnhistorie med bud til flere slags læsere såvel som udmærket populær pressehistorie. Det er alligevel rimeligt at gøre opmærksom på en række begrænsninger og muligheder for at gøre et endnu bedre arbejde:

På et væsentligt punkt mærkes det, især i Skivebogen, at forfatterens erfaringskreds er den landspolitiske: Det er mere sporadisk, man får set problemerne fra en egentlig lokalpolitisk vinkel – dels bladets magt og afhængighed over for byråd og andre kommunale instanser, dels dets konkrete forbindelser til stedlige potentater, foreninger og institutioner, som helt eller delvist falder ved siden af partipolitikken i snævrere forstand.

I denne og flere andre henseender går det ikke an i så høj grad at ignorere forholdet til socialdemokratiet og fagbevægelsen. En væsentlig forudsætning for de få radikale blade, der hævdede sig i det lange løb, var givetvis A-pressens stedlige afmagt – og vel også, at radikale aviser havde lettere adgang i den voksende arbejderbefolkning end de borgerlige partiers presse.

For krigs- og efterkrigstidens vedkommende antager de to bøger nærmest samme karakter som festskrifter af den bedre klasse. De mange data om personer, bygninger, maskiner o.s.v. fremstår i høj grad som erindringslister for bladets egne folk, uden bud til andre mennesker og uden reel betydning for at belyse udviklingen, også fordi kanter og profiler er sletet af med alt for megen takt. Dette er forståeligt nok, men det havde været interessante-

re, hvis forfatteren – eller en anden bidragyder – havde rettet blikket på de senere års problemer: Hvordan er dette gamle politisk-lokale dagblads forpligtelser og dets udsigter nu i fjernsynets, midt-dagsbladernes, distriktspressens, partisplittelsens og medarbejderdemokratiets tidsalder? Her er perspektiver, som slet ikke skelnes i de to bøger.

Niels Thomsen

Rie Holm: Dansk Kvindesamfund i Odense 1890–1900. En studie i sammenhængen mellem livsvilkår og kvindebevidsthed. Illustreret af Mulle Liebmann. Odense Universitetsforlag 1981. 369 s. Kr. 97,60.

Få foreninger har opnået så megen omtale som Dansk Kvindesamfund der blev stiftet i 1871. Navnet Dansk Kvindesamfund prætenderer, at være en landsomfattende bevægelse, men da de fleste medlemmer i hvert fald i de første 20 år – var bosiddende i København, så forekommer undersøgelser af foreningen ofte som centreret omkring de bedre stillede københavnske kvinders interesser. Det er derfor velgørende, at Rie Holm har valgt at undersøge aktiviteterne omkring en af Dansk Kvindesamfunds delkredse i provinsen.

Bogen er en let revideret prisopgave skrevet ved Odense Universitet i 1978. Afhandlingen indbragte forfatteren en sølvmedalje. Prisopgavens tekst lød: »På grundlag af et lokalt historisk materiale ønskes en belysning af forholdet mellem kvindebevidsthed og kvindernes materielle omstændigheder i Danmark i slutningen af 1800-tallet.

Til undersøgelsens felt valgtes Dansk Kvindesamfunds delkreds i Odense i årene 1890–1900. I indledningen rejser forfatteren en række problemer, der er velkendte i disse års kvindeforskning, og som endnu langt fra er afklarede. Det påpeges bl.a., at opgavens tekst rent faktisk overskrider det traditionelle fagområde, idet historiestudiet ikke explicit giver en metodisk tilgang, der er egnet til bevidsthedsanalyser.

Trods en forståelig usikkerhed omkring metodiske indfaldsvinkler, bliver begrebet »kvindebevidsthed« ikke nærmere omtalt end siges defineret. Og undersøgelsen er ikke fri for at få et lidt kunstigt præg, når det ustandselig lyder, nu skal Anna eller Karens kvindebevidsthed belyses. Men det kan skyldes opgavens ordlyd, at forfatteren både vælger at følge opgaveteksten således, at kvindebevidsthed belyses først, materielle vilkår til sidst og at ordet »kvindebevidsthed« iøvrigt anvendes så bastant, som tilfældet er. Men for anmelderen at se er den megen tale om kvindebevidsthed problematisk, ihvert fald hvis man opfatter et menneskes bevidsthed som dannet af dets samfundsmæssige liv, hvorved bevidstheden ikke er statisk, men tværtimod undergivet forandringer i samspil med

omverdenens påvirkning. Det forekommer derfor at have været mere overskueligt, hvis Rie Holm havde talt om en bevidsthedsdannelsesproces i relation til kvindernes opvækst og arbejde, dernæst om bevidstheden eller m.a.o. kvindernes måde at forholde sig til omverdenen på ud fra de vilkår de havde mødt.

Om struktureringen af bogen hedder det s. 27, at der skal gives et ganske kort tidsbillede af perioden for at sætte kvindeforeningen ind i en sammenhæng. Dernæst en redegørelse for kvindemedlemmernes alder, sociale status o.l., følgende en analyse af kvindeforeningens virksomhed, og sluttelig søges forholdet mellem kvindebevidsthed og materielle vilkår belyst.

Retfærdigvis må det understreges at forfatteren kun har haft til hensigt at give »et kort« tidsbillede af perioden, men det er uendelig kort. Vi får således heller ikke et samlet indtryk af Odense by, om industrialiseringens vækst, byens politiske præg m.v. Dog nævnes det, at Odense i 1890'erne var en by på omkring 30.000 mennesker, og at den fynske hovedstad var konservativ. Dernæst gives der mulighed for at sammenholde erhvervsfordelingen i byen med medlemmerne i kvindeforeningen.

I tiåret 1890–1900 var der ialt indmeldt 132 kvinder og 3 mænd i kvindeforeningen. Medlemslutningen lå på 80 i 1890, på 56 i 1893 og fra 1896–1900 lå antallet mellem 35–42. Hvilket ikke kan siges at være en overvældende tilslutning for en by af Odenses størrelse. Af disse medlemmer har forfatteren identificeret ca. trettedele, og det konstateres, at de fleste medlemmer ved indmeldelsen var i 30 års alderen, og at de fleste – 69 pct. – var ugifte. Dertil kommer, at den overvejende del var bosiddende i byen, og at de var ansat inden for servicefagene. På grundlag af dette kan det konkluderes, at kvindeforeningens sociale sammensætning var atypisk i forhold til erhvervsfordelingen i Odense, idet foreningen procentvis tegnede sig for langt flere velstillede kvinder og færre arbejderkvinder end tilfældet var for byen som helhed. Efter disse oplysninger gives der en karakteristik af styrelsens tre ledende kvinder, nemlig lærerinde Frida Schmidt, lærerinde Anna Lohse og vaskekonen Karen Mortensen. Det følgende afsnit s. 64–190 om kvindeforeningens virksomhed danner hovedafsnittet i bogen. Kvindeforeningen i Odense blev dannet i 1890 efter at lederen af »Kvindelig Fremskridtsforening« – Johanne Meyer – havde holdt et foredrag i byen. Men allerede kort tid efter tilsluttede Odenseforeningen sig den mere moderate forening »Dansk Kvindesamfund«. I Odensekredsen vedblev der dog at være en fløj der tilsyneladende sympatiserede mere med den radikale linie inden for »Kvindelig Fremskridtsforening«.

Odensekredsens virksomhed bestod dels i afholdelse af interne møder dels i, at den agiterede for sagen udadtil i offentlige møder og dels ved, at dens ledende medlemmer skrev i datidens kvindeblade.

Til at bestemme indholdet af »kvindebevidstheden« i foreningen anvender Rie Holm foreningens protokol, med forhandlinger og mødereferater, dernæst benyttes avisreferater af møder og lederens artikler m.m. Foreningens tre lederskikkelser spiller en *overmåde* stor rolle i bogen; de varetog så at sige hver deres interessefelt inden for foreningen. Delemlerne i kapitlet bygges op omkring de hovedtemaer foreningen beskæftigede sig med: 1) Aktuell kvindesag, 2) Det sociale spørgsmål, afholdssagen og fredssagen. 3) Ægteskab og vielse. 4) Kvindeopdragelse, -uddannelse og -arbejde. 5) Afskaffelsen af den offentlige prostitution i Odense og 6) Stemmeretten til kvinder.

Afsnittene indledes med en redegørelse af foreningens møder inden for hvert tema, dernæst omtales artikler om emnet og hovedpersonene bag. Dernæst følger en indholdsanalyse, hvorpå den endelige »kvindebevidsthed« bestemmes. Det er en sober fremgangsmåde, men det betyder, at der kommer mange gentagelser, og at fremstillingen bliver meget personcenteret omkring de tre ledere. Endvidere er Rie Holms indgående og grundige analyse af teksterne både en styrke og en svaghed. Man fornemmer, at alle tekster overhovedet er inddraget, selvom udsagnene har været sagt på en lidt anden måde før. Dette sammenholdt med, at hver af lederens udsagn analyseres særskilt betyder, at fremstillingen bliver unødigt langtrukket. Men der er væsentlige grundopfattelser at hente i det lange afsnit om lederens opfattelser af kvindernes opgaver i datiden. Derimod fortæller de menige medlemmer sig i mørket, og det er skuffende, at disse medlemmer ikke bliver mere fremtrædende i bogens sidste afsnit, der handler om forholdet mellem kvindebevidsthed og materielle vilkår. Afsnittet indledes med en sammenfatning af de tre lederes »kvindebevidsthed«, og hver af lederens opvækst og arbejdsvilkår sammenholdes med deres kvindepolitiske holdninger. Endelig trækkes der i bogens sidste ti sider nogle generelle linier op omkring Odensekredsens medlemmer som helhed. Og det konstateres, at de fleste medlemmer sluttede op omkring den linie der blev forfægtet af Frida Schmidt. En linie der lå tæt opad hovedstyrelsen i Dansk Kvindesamfund. Det var de velstillede middelstandskvinder, der søgte at bevare deres sociale status ved at få adgang til passende stillinger, men krævede ligestilling med mænd ud fra et retfærdighedshensyn og så iøvrigt ikke, at kvinderne i de lavere klasser havde andre og mere livsnære problemer.

Det man mest savner i bogen er en dyberegående undersøgelse af kvindernes materielle vilkår, og når nu forfatteren har konstateret at medlemmerne hovedsageligt tilhørte servicefagene, så havde det været en mulighed at undersøge de praktiske muligheder for at opnå en uddannelse som f.eks. lærerinde eller sygeplejerske i Odense. Samt at se helt konkret på hvilke arbejdsvilkår og problemer der var forbundet med en sådan uddannelse og

stilling. Det var jo immervæk kun et fåtal selv af disse kvinder, der sluttede op omkring kvindeforeningen i Odense. Og hvorfor kun så få? Her har forfatteren nogle overvejelser over, at der foruden de materielle faktorer også var en kulturel faktor således, at kvinder der havde kontakt til den grundtvigske kultur i særlig grad følte sig tiltrukket af foreningens arbejde. Dette er bl.a. konstateret for de tre lederes vedkommende, men denne faktor synes ikke helt overbevisende. Fyn kan – hvis nogen egn i Danmark overhovedet – karakteriseres ved at den grundtvigske bevægelse fik en markant gennemslagskraft. Ikke alene finder vi her det største antal grundtvigske friskoler, men også fra 3–5 fungerende højskoler. Hvis den grundtvigske kulturelle påvirkning skulle have været afgørende for, om kvinderne gik ind i det kvindepolitiske arbejde, så måtte man have forventet en langt større opbakning bag den lokale kreds af Dansk Kvinde-samfund, end tilfældet var.

Disse indvendinger må ikke overskygge, at bogen giver nogle inspirerende analyser af de ledende Odensekvinders forsøg på at revidere kvindernes stilling således, at den blev i overensstemmelse med samfundets udvikling.

Bodil K. Hansen

Lars Viinholt-Nielsen: *Nyborg-Ringe-Fåborg Banen*. Med afsnit om færgeoverfarten Fåborg-Mommark. Odense Universitetsforlag 1981. 231 s., ill. Kr. 146,40.

Ringe-Fåborg banen blev indviet i 1882. Allerede i 1844 havde man i Fåborg øjnet en chance for at få en central placering ved en bane, der skulle forbinde erhvervscentrene København og Hamborg. Fåborg havde i 1840'erne en mere betydningsfuld økonomisk position blandt de danske byer end i dag. Af de fynske købstæder blev Fåborg kun overgået af Odense m.h.t. kornhandelens omfang. Åbningen af Kiel-Altona banen i 1844 havde derfor skabt interesse for en bane fra Nyborg til Fåborg, hvorfra den videre transport skulle ske med færge til Als og bane herfra til Sønderborg og Flensborg. Planerne løb ud i sandet.

Beslutningen om den fynske hovedbane i 1861 kom ikke Fåborg til gode, og afståelsen af hertugdømmerne 1864 gav byen en mindre central placering i riget og mindskede byens handel. Forskellige forslag om baner til Fåborg fra begyndelsen af 70'erne blev ikke til noget, men endelig i 1879 blev loven om bygning af en bane fra Ringe til Fåborg stadfæstet i Rigsdagen.

En bane fra Odense til Svendborg var allerede blevet vedtaget i 1873 og åbnet 1876, til skade for såvel Nyborg som Fåborg, der begge følte, at de havde mistet en del af deres opland. Ved Ringe-Fåborg banens vedtagelse var der blevet peget på en mulighed for en forlængelse til Nyborg, en

ide som aktiviserede nyborgenserne i positiv retning. Imidlertid havde den politiske situation på Christiansborg fremprovokeret visnepolitikken, en politik, der også satte udviklingen af jernbaner i stå. Først 1894 blev loven om Ringe-Nyborg banen vedtaget som led i et større jernbanekompleks, og i 1897 kunne man endelig køre med tog hele vejen fra Fåborg til Nyborg.

Den 25. maj 1962 underskrev Frederik den IX og Kai Lindberg loven om nedlæggelsen af banen fra Nyborg til Fåborg, og i dag, 100-året for indvielsen, er sporene taget op mellem Nyborg og Ringe. Mellem Ringe og Fåborg kører der stadigvæk godstog, og strækningen får en gang imellem besøg af et enkelt veteranog. Om banen vil fortsætte er et åbent spørgsmål. De største kunder har svigtet, A/S Jernvirke med hjemsted i Fåborg ved at likvidere i 1980 og svineslagteriet i Fåborg ved at foretrække lastbiler. Godstransporten er stærkt mindsket og ingenting er som før.

Disse banestrækningers op- og nedgangsår berettes der om i ovennævnte bog. Som følge af de særprægede politiske omstændigheder, der herskede under banernes tilblivelseshistorie, er banen den eneste statsbane, der har været drevet af et privat jernbaneselskab. Denne situation varede ved, indtil staten overtog driften i 1949.

Bogens gennemgang er kronologisk. Først gennemgås Ringe-Fåborg banen til 1897, og dernæst Ringe-Nyborg banens tilblivelse. Herpå følger gennemgangen af hele banestrækningen fra 1897-1922 og fra 1922-1949. Efter et kapitel om Fåborg-Mommark overfarten, fortsættes med banen til dens nedlæggelse i 1962. Der afsluttes med nogle mindre kapitler om trafikken mellem Nyborg og Fåborg efter 1962, ulykker og andre uregelmæssigheder samt fortællinger fra banen. Bagest i bogen findes oplysninger om sporplaner, personalia, billetpriser og statistik vedrørende trafik og økonomi, driftsmateriel, kilde- og illustrationsfortegnelser.

Gennem alle kapitlerne er det de samme forhold, der har forfatterens bevågenhed. Lidt om de politiske forhold ved strækningernes oprettelse, om baneanlæggets fysiske udformning, både med hensyn til linieføring og bygningernes udseende. Faste vognbrikker er takster og reglementer, driftsmateriel, driften og faste anlæg.

Bogen er på samme tid engagerende og irriterende. Engagerende, fordi der mange steder findes antydninger, der kan sætte ens fantasi i sving, irriterende, fordi man adskillige steder bliver dølet i søvn af endeløse opregninger af tekniske detaljer. Alt er ligesom lige vigtigt eller ligegyldigt, der trækkes kun i ringe grad linier op, og hovedsagelig i bogens sidste del. Hvortil kommer, at man savner en stærkere vurdering fra forfatterens side. Fx har Ringe-Fåborg banen alle tre vognklasser (1., 2. og 3.), med kupeer oplyst af olielamper og ingen opvarmning. Det sidste klages der over i 1886, – og Odense-Svendborg banen havde opvarmning på

dette tidspunkt, – men man får ikke at vide, om det var almindeligt med opvarmning, eller om Odense-Svendborg var særlig avanceret. Tilsvarende gælder for en række andre informationer.

De gamle lokomotiver havde storladne navne som Freyr, Freja, Baldur og Palnatoke, mens de nye kom til at hedde nr. 12, 13, 14 og 15. Også disse oplysninger præsenteres lidenskabsløst ind i mellem minutløse beskrivelser af materiellets særlige karakteristika. En del informationer bringes relativt indforstået. Ved gennemlæsningen finder man efterhånden ud af, at et blandet tog er et tog med både person- og godsvogne, men en lang række forhold forbliver sort tale, for de, der ikke på forhånd kender til jernbanemateriel. »Efterhånden overtog Mp-vognene mere og mere af kørslen. I 1954 forsvandt Mdf-vognene, i 1955 Mf-vognene og et par år efter Mbf-vognene. Indtil 1955 kørte G-maskinerne et persontogspar, men også her blev kørslen overtaget af Mp-vognene« (s. 183).

En del af de engagerende oplysninger får man ikke svar på, enten fordi det i sagens natur er umuligt, eller fordi det pågældende forhold ikke er eller kan udforskes. Blandt stort og småt, man kan filosofere over, er, at ledvogterken i Hågerup måtte stille sin stue til disposition som venteværelse mod gratis husleje fra 1882 til 1902. Eller om det skyldtes ØK-direktøren H. N. Andersens særlige evner eller personlige forbindelser, at Det sønderjyske Kompagni (datterselskab af ØK, der drev Fåborg-Mommark overfarten fra 1922 til 1946) fik reddet sig et årligt statstilskud på 150.000 kr. ved at overtage postoverførelsen fra dampskibsselskabet Sønderborg D/S. Sønderborg D/S var datterselskab af det tyske selskab Det forenede Flensborg-Sønderborg D/S og havde varetaget postbefordringen København-Sønderborg fra sommeren 1920. Den danske stat havde dengang stillet krav til selskabet om, at de postførende skibe skulle sejle under dansk flag for at beholde postbefordringen og den dertil knyttede statsstøtte, og det havde man bøjet sig for og havde dannet D/S Sønderborg. I 1923 måtte selskabet opgive.

Sprogligt er bogen meget gennearbejdet og uden udviklede sætningskonstruktioner. Derfor er den på sin vis let at læse. Hvad der besværliggør læsningen, er en gennemført brug af forkortelser for de fynske jernbanelinier. Selv om man har læst RFB, SFB, SFJ, SNB og ONFJ mange gange, stopper man op hver gang, måske fordi F'et og S'et optræder i to sammenhænge: Sydfynske jernbaner (SFJ) og Svendborg-Fåborg banen (SFB).

Bogen er rigt forsynet med billeder, næsten ingen opslag savner illustrationer til at bryde den trespaltede opsætning. Der er billeder af stationsbygninger, billetter, køreplaner, tog, banearbejder, banegenemskæringer samt nogle enkelte arbejds-situationer, og gengivelserne er gode.

Den gennemførte systematisering af stoffet er medvirkende til, at bogen ind i mellem bliver langtrukket. Forfatteren har besluttet, at mor-

somme historier eller erindringer ikke skal suppleres de tekniske oplysninger, men bringes i et særligt kapitel. Det bliver de så, og de er en fornøjelse at læse. Men man ville have foretrukket en højere grad af vekselvirkning.

Folk med jernbaneinteresser og folk med fynske relationer vil givetvis finde glæde og interesse i at have bogen. Der er samlet et stort og velillustreret materiale, og det vil i endnu højere grad kunne nyttiggøres, hvis de fremlagte oplysninger bruges til sammenlignende undersøgelser andre steder i landet.

Til slut en af beretningerne fra banen: »En juleaften kørte toget fra Fåborg mod Nyborg, og på strækningen var lokomotiv- og togpersonalet inde på stationerne for at få vin og kransekage. Naturligvis blev toget en del forsinket, og fra Nyborg forespurgte vagthavende trafikassistent nervøst, hvor toget blev af. Da forklaringen herom blev afgivet, spurgte assistenten: »Hvad siger passagererne til det?« – »Jo« – lød svaret – »det går godt. Der er kun en rejsende, og han er med inde hvert sted«.

Helle Asgaard

Laurits Nielsen: Træk af Tjørring sogns historie.

Udg. af Thuesens forlag. Herning 1980. 230 s., ill. Pris kr. 120.

Der er i det midt- og vestjyske en stor tradition for sognehistorier, og med Laurits Niensens bog er endnu et fornemt udstyret værk føjet til rækken. Trykt på godt papir, illustreret med både tegninger og fotos og indbundet i stift bind præsenterer bogen sig på bedste vis, og det er derfor med en vis forventning, man går i gang med teksten. Allerede indholdsfortegnelsen afslører imidlertid, at også Laurits Nielsen har forsøgt sig på den opgave, det endnu aldrig er lykkedes for én mand at løse på helt tilfredstillende måde, nemlig at skildre et sogns historie i hele perioden fra oldtid til nutid. Med den efterhånden klassiske titel, *Træk af Tjørring sogns historie*, har forfatteren dog på forhånd taget sine forbehold, hvilket også har været nødvendigt, for andet end netop *træk* af sognets historie giver bogen ikke.

Laurits Nielsen har været lærer i Tjørring i henved to snese år, og man fornemmer, at der ligger et stort lokalkendskab til grund for arbejdet. Desværre fornemmer man også, at der ikke har ligget nogen konsekvent gennemført disposition til grund for udnyttelsen af dette lokalkendskab endsiges for de kildestudier, arbejdet har givet anledning til.

Traditionen tro indledes bogen med en gennemgang af sognets stednavne og naturforhold, og i den forbindelse kan man ikke tilbageholde et lille hjertesuk: Hvorfor findes der dog næsten aldrig i lokalhistoriske skrifter et ordentligt kort, der kunne give læseren mulighed for at stedfæste den behandlede lokalitet på landkortet og placere de

omtalte lokaliteter i rum? (Tjørring sogn ligger umiddelbart NV for Herning). Det følgende afsnit omhandler de oldtidsfund, der er gjort i sognet, og derefter bevæger forfatteren sig via afsnittene »De gamle bosteder og sognebeskrivelser«, »Bøndernes afgifter i ældre tid«, »Sager til retsafgørelse«, »Tjørring videbrev« og »Fattigdom og velstand før om dage« frem til bogens centrale afsnit »Tjørring kirke og religiøse bevægelser i sognet« og »Skolevæsenet«. Bogen afsluttes med kapitlerne »Uldhandlere og trikotagefabrikanter«, »De fem onde år«, »Det forsvundne i tidens løb« og »Lidt gårdhistorie«.

Man skal ikke have læst meget i bogen, før det afsløres, at forfatteren hovedsageligt bygger sin skildring på trykt litteratur og erindringsstof. Egentlige kildestudier har kun været inddraget i meget begrænset omfang, og man kan umiddelbart overskue de kilder, der har været tale om, nemlig et beskedent udvalg af primært lokal proveniens, f.eks. skolernes embedsbøger, menighedsrådets protokol, ting- og kirkebog for enkelte år, enkelte skøder, en aftægtskontrakt o.l. Kun i bogens vigtigste afsnit, der omhandler den for Tjørring sogn særegne Separatist-menighed, har forfatteren dristet sig til at benytte kilder fra centrale fonds, nemlig nogle breve fra Ribe stifts bispearkiv.

Det begrænsede kildeudvalg sammen med den uklare disposition har medført, at der kun er liden sammenhæng i fremstillingen. Forhold og begivenheder behandles kun, når et kildegrundlag tilfældigvis er til stede, og en videreføring af behandlingen af enkelte emner gennem inddragelse af supplerende kildemateriale har forfatteren næsten konsekvent afstået fra. Det har bl.a. ført til, at en række centrale forhold er blevet ladet ubehandlede eller i bedste fald kun overfladisk behandlede. Man savner således omtale af f.eks. jordbrugernes vilkår på de karrige hedejorder, udskifningen, hosebinderiets økonomiske betydning for sognet m.m. Og om det, der er enhver sognehistories absolutte fundament, sognets beboere gennem tiderne, oplyses kun lidt, dvs., man hører nok om en del af sognets beboere, præsterne, lærerne, de driftige gårdmænd og uldhandlere samt taberne, de fattige, men kun meget lidt om beboerne. Ganske vist gengives 1787-folketællingen in extenso, men den bearbejdes ikke og dens oplysninger sættes ikke i sammenhæng med de oplysninger, der kunne findes i de følgende folketællinger.

Laurits Nielsen skriver i sit forord: »Efter min opfattelse er al historieskrivning ikke endegyldig, og den bliver da også jævnlig fornyet og omformet«. Til det sidste må man desværre – også selv om man hører til dem, der uvilkårligt ranker ryggen ved lyden af ordet amatørhistoriker – føje et »forhåbentlig«, for som helhed betragtet repræsenterer bogen om Tjørring sogn en form for lokalhistorie, der kun kan betragtes som forældet og utilfredsstillende i næsten alt undtagen udstyr.

Klaus Egeberg

Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850. Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. 532 s. 1980. Kr. 160 (for medl. 90).

Asger Nyholm, historiker og dr.theol., i mange år leder af Tønder seminarium, har været en flittig forsker og skribent. I sit otium har han nu fuldført et værk, der må have krævet store forarbejder, især i form af arkivstudier. Værket er blevet til med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd og er udgivet af »Historisk Samfund for Sønderjylland«.

Det emne, som Nyholm her behandler, har nok været søgt belyst af tidligere forfattere, men langt fra særlig grundigt. Det drejer sig om præsterne i Slesvig stift, der omfattede størstedelen af Nord-slesvig og hele Sydslesvig. Det vestlige Nordslesvig hørte under Ribe stift og Ærø under Odense stift. Præsterne i disse områder er derfor ikke behandlet i værket, da de fleste var uddannet i København og ikke blev påvirket af udviklingen i Slesvig stift. Langt de fleste præster i Slesvig stift var derimod uddannet ved universitetet i Kiel, og det kom til at påvirke dem ikke bare i kirkelig henseende, men også, da den slesvig-holstenske bevægelse begyndte i 1830'erne og tog fart i 1840'erne. Her har forfatteren den store fordel, at han ikke blot er »almindelig historiker«, men tillige teolog med stor kirkehistorisk indsigt. Han kan derfor give baggrunden for den holdning, som de fleste af præsterne både kirkeligt og senere politisk kom til at indtage. En stor del af de teologistuderende, der senere blev præster i Slesvig stift, var selv fra Slesvig.

Den opgave, forfatteren har stillet sig, er først og fremmest, at undersøge hvordan det gik præsterne under treårskrigen 1848–50 og bagefter, da det, vi i Danmark kalder oprøret, var ovre og Slesvig blev skilt fra Holsten i administrativ henseende. Ca. tredjedel af Nyholms værk omfatter dette emne på en meget grundig og nøjagtig måde, og som bilag er opstillet en liste over, af hvilke grunde en lang række præster i 1850 forlod deres embeder. En stor del blev afskediget, mens andre selv forlod deres sogne i Slesvig. Af årsagerne, som fremgår både af tekst og bilag, kan nævnes ansættelse af insurrektionel regering, »politiske machinationer« eller hårdnakket opsætsighed, vægring ved brug af den autoriserede kirkebøn samt flugt fra embedet. Spørgsmålet om kirkebønnen behandles grundigt i bogen. Her drejede det sig kort sagt om, hvorvidt man som sædvanlig skulle bede for kongen eller for den nye landsfyrste, hertugen. Resultatet blev, at den provisoriske regering i maj 1848 bestemte, at der ikke mere skulle bedes »für König und das königliche Haus«, men i stedet siges »segne unseren Fürsten und alle Obrigkeit«. Denne bestemmelse blev ophævet i september 1848 af den bestyrelseskommission, der blev indsat efter våben-

stilstanden i august 1848. Det er indlysende, at det for mange præster i Slesvig stift voldte kvaler, om de skulle følge den provisoriske regerings bestemmelse, navnlig da bestyrelseskommissionen ikke gav besked om, hvorvidt man skulle genindføre den sædvanlige kirkebøn. Problemet dukkede op igen både i 1849 og i 1850, hvor krigen igen kom i gang. Men da Danmark havde overtaget magten i 1850, blev det nøje undersøgt, hvilke præster der på den ene eller anden måde havde støttet den slesvig-holstenske regering, og det førte så til en lang række afskedigelser. Et problem efter 1850 blev de Regenburgske sprogreskripter, der også måtte medføre en række præsteskitter.

Som før nævnt er det af betydning, at Nyholm i bogens første del fremdrager, hvad der efter hans mening er baggrunden for, at så mange præster i Slesvig stift blev slesvig-holstenere eller i hvert fald sympatiserede med »rejsningen«. Han fremdrager navnlig tre forskellige ting, som utvivlsomt hver på sin vis har haft betydning. Det første er det faktum, at kirken i Slesvig stift og i Holsten siden reformationen havde udgjort en enhed under fælles ledelse, kaldet *Landskirken*, der havde fælles superintendent. Denne ordning bidrog til, at præster og provster følte, at Slesvig og Holsten hørte sammen og var en enhed. Det andet forhold, der utvivlsomt har betydet meget, er den religiøse side af sagen. I Kiel blev de unge studerende i 1820'erne stærkt påvirket af opgøret med rationalismen, som på den tid endnu dominerede kirken i kongeriget. Den ortodoks-lutherske opfattelse af kristendommen kom til at præge de vordende præster og skabte derved et modsætningsforhold til kirken i Danmark. Årsagen hertil var den påvirkning, de kom ud for fra flere af de lærere, som de havde i Kiel, først og fremmest professor A.D.C. Twesten og pastor Claus Harms, der var en slags studenterpræst. Begge og andre ved universitetet var stærkt påvirket af Schleiermachers opgør med rationalismen. Dertil kom som det tredje moment, der fremdrages, den politiske påvirkning, tanken om et samlet tysk rige, der gik tilbage til Fichtes berømte »Reden an die deutsche Nation«, og som Schleiermacher også gik ind for. Da man i Kiel opfattede Slesvig som en del af Tyskland, medførte disse tanker, at mange af de senere præster i Slesvig stift følte sympati med slesvig-holstenismen eller direkte gik ind for den op imod 1848.

Nyholm har utvivlsomt ret i, at de her nævnte forhold har haft stor betydning som baggrund for de slesvigske præsters holdning, navnlig i 1840'erne, og det er værdifuldt, at han som indledning til sit store værk kommer ind på disse emner.

Til slut skal det anføres, at bogen indeholder en række illustrationer, der viser portrætter af de mest fremtrædende gejstlige i forbindelse med omtalen af dem, og desuden omfatter den et godt personregister og en udførlig oversigt over det anvendte kildemateriale, navnlig det utrykte i de forskellige arkiver, hvor Nyholm har forsket. Værdifuldt er

det også, at bogen indeholder et fyldigt resumé på tysk af værkets indhold.

Det er faktisk en stor bedrift, Nyholm har udført med dette værk. Det er et meget væsentligt bidrag til vor viden om sønderjysk historie.

Johs. Lomholt-Thomsen

L. S. Ravn: Træk af folkeskolens historie i Nord-slesvig 1864–1920. Historisk Samfund for Sønderjylland. Åbenrå 1981. 206 s. ill. Kr. 60, for medlemmer 40 kr.

Børge L. Barløse: Lærerstanden i Sydslesvig fra reformationen til 1864. Historisk Samfund for Sønderjylland. Åbenrå 1981 420 s. Kr. 190, for medlemmer 120 kr.

I historiske værker indtager skolen kun sjældent en central placering hvis nogen overhovedet. En sådan negligering af skolemestrene og deres arbejde bliver tankevækkende på baggrund af Preussernes parole efter danskernes nederlag i 1864: »Den, der har skolen, har fremtiden«. Det viste sig imidlertid også at være en overvurdering. Ikke desto mindre er det velgørende som i L. S. Ravns bog at se skolen i samspillet med samfundet, eller mere konkret i brydningen mellem dansk og tysk i den landsdel, der i 1920 blev genforenet med Danmark. At danskheden opretholdtes skyldtes næppe alene de store navne som så ofte har været trukket frem, Hiort Lorenzen, H. P. Hanssen og højskolekredsen omkring Rødding m.fl., men de mange landsby-skolelærere, der havde den daglige kontakt med børn og forældre.

Centralt i bogen står de tyske myndigheders forsøg på at fortrænge danskheden i Nordslesvig. Lovgivningsmæssigt hvilede skolen på skoleanordningen af 1814, og så sent som i 1861 var det præciseret at undervisningssproget kunne bestemmes efter forældrenes ønske. Ved landsdelens indlemelse i Preussen i 1864 faldt denne frisisindede ordning bort, ligesom der blev indført tysk kirke- og skolesprog i Mellemslesvig samt tyskundervisning i de nordslesvigske skoler. Hermed var den første begyndelse gjort til en fortrængning af det danske sprog. Snart derefter fulgte der flere skærpede forordninger. I 1878 skabtes den to-sprogede skole i Nordslesvig, hvor tysk blev undervisningssprog i halvdelen af timerne, og i 1888 blev al undervisning gjort tysk med undtagelse af religionstimerne. Endelig blev også religionstimerne tysksprogede i mange af de nordslesvigske skoler efter århundredskiftet. I 1908 var således 49,4 pct. af alle landsby-skolerne rent tysksprogede, hvilket havde været regelen i de fire nordslesvigske byer i hele perioden.

Det var imidlertid ikke uden modstand at for-tyskningen, i hvert fald tilsyneladende, vandt ind-

pas i skolerne. Forordningernes overholdelse var for en stor del afhængig af lærernes loyalitet og evne til at undervise efter lovens bogstav. Det kneb tydeligvis med at få lærerne afrettet, og kravenes gennemførelse voldte store vanskeligheder for myndighederne alene af den grund, at 90 pct. af lærerne fra 1864–1890 var uddannet på seminarier i Kongeriget.

I bogen følges på den ene side myndighedernes forholdsregler overfor de »opsætsige« lærere, på den anden side lærernes og forældrenes modaktioner. Et af myndighedernes våben bestod i at afkræve præster og lærere troskabsed til den preussiske konge. – Ja eller nej, det sidste betød omgående afskedigelse. Nordslesvig mistede eksempelvis 35 præster i 1864 og 98 lærere i perioden 1864–68. Kravet om troskabsed satte mange lærere i et dilemma, en fornægtelse kunne betyde nød og fattigdom, da det var vanskeligt at få anden ansættelse. At aflægge troskabseden kunne modsat give samvittighedskvaler og fordømmelse fra både indre missionske og grundtvigianske kredse i Kongeriget. Trods aflæggelse af troskabseden til de preussiske myndigheder viser bogen, at disse lærere ofte kom til at gavne danskheden langt mere, end de lærere der valgte at rejse nord på.

Kravet om tysk undervisningssprog voldte også problemer, da mange lærere simpelt hen ikke magtede sproget. I forsøg på at imødegå vanskelighederne blev der oprettet sprogkurser i lærernes sommerferier, ligesom det henstilledes til at præsterne bistod lærerne med de tyske verber. Myndighederne måtte imidlertid erkende, at lærerne havde vanskeligt ved at lære sproget!

Fra forældrenes side ses der en række under-skriftindsamlinger mod de tyske sprogforordninger samt protester mod at betale de tyske bøger, der blev fordret i skolerne. Hvorvidt forældrene også protesterede ved at lade deres børn forsømme skolen, gives der ingen oplysninger om i bogen. Derimod ses det, at befolkningen modtog danske vandrelærere i hjemmene, at de oprettede bog-samlinger og foreninger til det danske sprogs bevarelse samt en skoleforening, hvis hovedopgave det var at yde støtte til ubemidlede unge nordslesvige-re til ophold på danske høj- og efterskoler. Alle disse initiativer betyder, at Ravn mener at kunne fastslå, at nordslesvigernes evne til at udtrykke sig både mundtligt og skriftligt var overordentlig stor, og at tyskerne ikke havde haft ret i, at den, der havde skolen, havde fremtiden. Men de »havde« vel heller ikke skolen, da lærerne netop i overve-jende grad stod på hjemmenes side. Det der fore-går i skolestuerne, vil det altid være vanskeligt at kontrollere, selv for en meget emsig tilsynsmyndighed som den preussiske.

I forfatterens skildring er der gennemgående en meget fin balance i bedømmelsen af de nationale standpunkter, og udover de nævnte temaer gives der erindringsglimt af, hvordan folk oplevede den tosprogede skole, samt oplysninger om semina-

rierne i området. Specielt skal fremhæves afsnittet om kvindeseminariet på Augustenborg, der uddannede 186 lærerinder i årene 1880–1920. Seminariet havde ry for at være den anstalt, der var stærkest præget af den strenge preussiske disciplin. Stod kvinderne dette igennem, skulle de ved ansættelse i skolen underskrive et kaldsbrev, hvor de forpligtede sig til omgående at forlade skolens tjeneste, hvis de giftede sig. I dette tilfælde ville de heller ikke havde krav på pension! Heller ikke for de ugifte lærere var det uproblematisk at stifte familie. At gifte sig før den faste ansættelse var ildeset. Den lærer, der var nødsaget til at holde bryllup få måneder efter afgangseksamen fra seminariet, kunne endvidere blive afskediget af skolens tjeneste i op til et halvt år. Ordning muss sein!

I bogen gives der mange træk af livet omkring skolen. En strammere disponering af stoffet ville have været en fordel, men det bør ikke overskygge, at bogen er en medrivende skildring af en befolkningsgruppes forsøg på, og ofte held til, at undergrave myndighedernes forordninger. Som sådan

har bogen bud til alle der interesserer sig for folkelige bevægelser.

Bogen, »Lærerstanden i Sydslesvig fra reformationen til 1864«, ved Børge L. Barløse, er delt i to afsnit. I det første afsnit bringes 3700 biografier over folke- og latinskolelærere. Biografierne er yderst kortfattede, der bringes personalhistoriske data, forældre og ægtefællers navne, samt oplysninger om lærernes ansættelsessteder. Oplysningerne stammer fra kirkebøger og folketællinger samt fra centrale og lokale arkiver i Slesvig og København. Ved nogle af personerne findes der tillige uddybende kildehenvisninger. I bogens andet afsnit redegøres der for hver enkelt sydslesvigsk skoles lærere, idet alle sognene gennemgås med oplysninger om lærernes navne gennem århundreder. Mest bemærkelsesværdig er bogen ved at kunne vise ubrudte rækker af lærere fra 16–1700 tallet til 1864. Men hvordan var den skoleuddannelse som børnene fik i disse hundreder af år? Det ville være et spændende, men også betydelig vanskeligere emne at klarlægge.

Bodil K. Hansen

<i>Palle Ove Christiansen</i> : Historie + antropologi = historisk antropologi?	1	hikuin 7 (Niels Jørgen Poulsen)	63
<i>Jørgen Sleen Jensen</i> : Hvor stor var udmøntningen i Danmark i 1000- og 1100-tallet?	19	Per Katz: Jøderne i Danmark (John T. Lauridsen)	64
<i>Ole Feldbæk</i> : De danske søofficerer og »dolkestødslegenden« om slaget på Reden	27	Beth Grothe Nielsen: Letfærdige Quindfolk (Lotte Dombornowsky)	66
<i>Debat</i>		Claus Bjørn: Bonde, Herremand, Konge (Birgit Løgstrup)	69
Vagn Skovgaard-Petersen: Om udnyttelse af indsamlet materiale	43	Peter Uffe Meier: Omkring de fire species (Erik Gøbel)	70
Thorkild Kjærgaard: En bog om dansk økonomisk tænkning i 1700-tallet	43	Det grundtvigske bondemilieu (Bodil Rørdam Thomsen)	72
Klaus Egeberg: Om at analysere amtshistoriske årbøger	46	Leif Larsen: Borgerlige Partisaner (Hans Kirchhoff)	74
<i>Anmeldelser</i>		Erik Christensen: Arbejderpartiernes faglige politik (Jacob A. Buksti)	76
Nordens nære fortid (Flemming Just)	49	Et stykke af Lyngby (Margit Mogensen)	78
Den andra nordiska lokalhistoriska konferensen i Viitasaari 1976 (Flemming Just)	49	Helge Larsen: Avis, egn og folk (Niels Thomsen)	79
By og bygd (Flemming Just)	49	Helge Larsen: Egnens avis i folkeje (Niels Thomsen)	79
Søkelys på lokalhistoria (Flemming Just)	49	Rie Holm: Dansk kvindesamfund i Odense (Bodil K. Hansen)	80
Nye strømninger i dansk lokalhistorie (Arne Gammelgaard)	51	Lars Vinholt-Nielsen: Nyborg-Ringe-Fåborg Banen (Helle Askgård)	81
Lise Marie Thrane-Olsen: En selektiv biografi over dansk folkemindeforskning (Susanne Rømeling)	53	Laurits Nielsen: Træk af Tjørring Sogns historie (Klaus Egeberg)	83
Litteratur om Sydsjælland (Henning P. Nielsen)	53	Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige (Johs. Lomholt Thomsen)	84
Kai-Erik Westergaard: Skriftegn og Symboler (E. Moltke)	55	L. S. Ravn: Træk af folkeskolens historie (Bodil K. Hansen)	85
Romanske stenarbejder (Margit Mogensen)	60	Børge L. Barløse: Lærerstandens i Sydslesvig (Bodil K. Hansen)	85
Danmarks kirker (Margit Mogensen)	61		
Flemming Jerk: Herregårde i Danmark (Margit Mogensen)	62		

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesforening og redigeres af universitetslektor Claus Bjørn, Historisk institut, Njalsgade 102, 2300 Kbh. S under medvirken af arkivleder Jørgen Dieckmann Rasmussen (redaktionssekretær) og Palle Ove Christiansen, Kristian Kristiansen, Finn H. Lauridsen og Jørgen Slettebo (redaktionsudvalg). Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 158. Bestilling gennem foreningens ekspedition, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 Kbh. K. (01) 13 60 12. Bidrag til tidsskriftet samt bøger, som ønskes anmeldt deri, bedes sendt til redaktøren.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd